

IV. BALTŲ GENČIŲ FORMAVIMASIS

Aptartieji vakarų ir rytų baltų gyventi plotai laikotarpyje pr. Kr. ir prieš I tūkst. ribos išryškino tarp jų buvusią takoskyrą. Tai teritorija tarp Dubysos ir Šventosios, pasakytume, Nevėžio baseine (16 pav.), kuris ankstyvajame geležies amžiuje apskritai mažai tebuvo apgyventas. Kur kas ryškesnis baltų istorijos puslapis yra pirmieji amžiai po Kr., kada pradeda formotis vakarų ir rytų baltų gentys, išsiskiriančios ir medžiagine, ir dvasine kultūra. Išryškėja turtinga ir savita centrinių baltų kultūra. Jau aiškiau apčiuopiami jų tarpusavio santykiai, o kartu ir sudėtingi etniniai procesai, – čia neatmetama integracija. Tai jau kiek vėlyvesnis procesas, labai svarbus baltų genčių išsikristalizavimui. Vietinėms ir įtaką darančioms kaimynų kultūroms sąveikaujant jau pirmaisiais amžiais po Kr. ima ryškėti baltų grupės, patekusios į rašytinius šaltinius.

Ankstyvieji rašytiniai šaltiniai apie baltus

Pirmą kartą baltus pamini P. K. Tacitas (98 m.) aisčių vardu (Aestiorum gentes). Kai kurie tyrinėtojai linkę manyti, kad jo minimi tik prūsai, tačiau negalima kategoriškai neigti, kad į šios sąvokos turinį nepateko kitos baltų gentys. II a. po Kr. K. Ptolemėjas mini galindus ir sūduvius. Antikinis pasaulis, matyt, pirmiausia susipažino su pietvakarių baltų etniniais junginiais. Tai turėjo įtakos visam baltų regionui. Užsimezga prekybos ryšiai su Šiaurės, Vakarų, Vidurio Europos kraštais. Patrauklus mainų objektas buvo baltiškasis gintaras, kuris traukė Europos kraštų pirklius. Plačiai yra žinomas gintaro prekybos kelias.

Už gintarą baltai gaudavo spalvotųjų metalų žaliavos, taip pat įvairių gaminių. II–III a. reikšmingą vaidmenį suvaidino Romos imperijos provincijų ryšiai su Rytų Pabaltijo kraštais. Per juos baltai išėjo į Europą, tapo žinomi kaip darbstūs žemdirbiai ir patikimi prekybos partneriai. Nemažą įtaką turėjo ir gotai¹, kurie apie 212 m. iš Skandinavijos (greičiausiai iš Gotlando salos) patraukė pietų kryptimi. Perėję Pripetės upyną bei pelkes, jie keliavo link Juodosios jūros, kurios pakrantėje ir įsikūrė. Anksčiausiai su gotais susidūrė vakarų baltai, tačiau kultūriškai ir politiškai jie veikė Rytų Pabaltijį.

Vakarų baltų gentys

Jau pačiuose pirmuosiuose rašytiniuose šaltiniuose yra žinių apie vakarų baltus. Prūsai, gyvendami toliausiai į vakarus iš visų baltų, neabejotinai turėjo daugiau galimybių arčiau bendrauti su Vakarų Europa. Jie nuodugniau ištirti ir archeologijos, ir istorijos požiūriu.

Prūsų žemėse aiškiai skiriasi trys sritys: *Sembos–Notangos*, *Vakarų Mozūrų (galindų)* ir *Rytų Mozūrų (sūduvių)*. Sembos pusiasalyje, Priegliaus žemupyje iki Pasargės vakaruose gyventa sembų, notangų ir iš dalies varmių pirmtakų. Ryškiausių pėdsakų paliko sembų archeologinė kultūra. Priegliaus vidurupio ir aukštupio baseine ieškoma nadruvių, kurių archeologiniai paminklai dar mažai tyrinėti. Manoma, kad vakarinė jų riba nesiekusi Deimenos upės, o rytinė – ėjusi kažkur prie Šešupės. Tačiau mums daugiausia rūpi, kuriuos plotus vakarų baltai buvo apgyvenę dabartinėje Lietuvos teritorijoje, kaip kito jų rytinės ribos atskirais laikotarpiais, koks buvo vakarų ir rytų baltų tarpusavio santykis ir kokį vaidmenį suvaidino nuo pat pirmųjų amžių išsikristalizavusi centrinių baltų kultūra.

Pirmieji amžiai po Kr. yra tas laikotarpis, kada klostėsi būsimų jau rašytinių šaltinių minimų genčių pagrindai. Šiuo metu ypač pagausėjo archeologinių paminklų, kurie byloja apie padidėjusį gyventojų skaičių. Ryškėja kultūros atskiros sritys, sietinos su skirtingomis gentimis, kūrusiomis etninius savo branduolius.

Žvilgtelėkime į Lietuvos pajūrio ir Vakarų Žemaitijos plotus, kuriuose ieškujome vakarų baltams skiriamų laidojimo paminklų. Jau bandyta nužymėti vakarų baltų teritoriją pirmaisiais dviem amžiais po Kr., pabrėžiant neabejotiną ryšį tarp pajūrio pilkapių su akmenų konstrukcijomis, skiriamų ankstyvajam geležies amžiui, ir Vakarų Žemaitijos pilkapių, kuriuose dar labai ryškus akmenų vaidmuo įrengiant čia kapus pirmaisiais dviem amžiais po Kr.² (žr. šios kn. p. 88 ir 17 pav.).

Apskritai akmenų vaidmuo ir iš jų sudarytos įvairios kapų konstrukcijos yra būdingas vakarų baltų papročių bruožas. Lietuvos pajūryje, kur anksčiausiai ir ryškiausiai išreikšta ši kultūra, matome, kaip ji evoliucionuoja, kaip pamažu atsisakoma pilkapių ir pereinama prie plokštinių kapinynų, tačiau neatsisakoma ir akmenų įrengiant kapą. Konkretus būdingas pavyzdys yra Kurmaičių vietovė, kurioje mirusieji laidoti visą tūkstantmetį: laikotarpyje pr. Kr. laidota pilkapiuose

su koncentriniais akmenų vainikais, kurie pamažu jau pirmaisiais amžiais po Kr. užleidžia vietą plokštiniams kapinynams, bet kapai ir toliau žymimi akmenų vainiku. Atsisakoma pilkapių, kartu atsisakoma ir mirusiųjų deginimo papročio, kuris buvo vyraujantis ankstyvajame geležies amžiuje. Pirmaisiais amžiais po Kr. šioje Lietuvos dalyje įsigali inhumacija. Tai labai svarbus reiškinys, rodantis pakitimus žmonių sąmonėje – kito pomirtinio gyvenimo samprata. Tačiau nematome etninių pakitimų. Ir štai dėl ko. Tyrinėti laidojimo paminklai rodo neabejotiną tęstinumą net iki VI a. po Kr. Tą ryšį bene labiausiai išryškina tyrinėti Lietuvos pajūrio kapinynai, kuriuose kapai ir toliau žymimi tarpusavyje besijungiančiais akmenų vainikais, kartais sudarančiais daugmaž taisyklingas kapų eiles.

Be minėto Kurmaičių paminklo Kretingos rajone, yra tirta nemaža laidojimo paminklų, priklausančių pirmiesiems amžiams. Jie leidžia išsamiai apibūdinti Lietuvos pajūrio gyventojų kultūrą, kuri būdinga ir gretimose teritorijose gyvenančioms kitoms baltų gentims. Tai Rūdaičių kapinynas (Kretingos r.), kuriame laidota nuo III iki VII a., Ankštakių kapinynas (Kretingos r.), kuriame mirusieji galėjo būti laidojami nuo III–IV iki V–VI a., Senkų kapinynas (Kretingos r.) su labai gražiai išlikusiais akmenų vainikais apie kapus, datuojamas III–IV a. pagal surastą Romos monetą, Palangos kapinynas, išsiskiriantis apie 30-čia rastų Romos monetų, pagal kurias šis kapinynas datuojamas II a. pabaiga – III amžiumi. Pryšmančių kapinynas pagal surastas įkapes datuojamas II–V a. Kapinyno pradžios datą padeda nustatyti rastos 8 Romos monetos, o vėlyviausius šio kapinyno naudojimo laikus rodo jau kiti radiniai, ypač papuošalai. Labai gerai išsilaikiusi lankinė žieduotoji segė bei apskritinė azūrinė segė, leidžiančios teigti, kad čia laidota dar IV, o gal ir net V amžiuje. Ypač tvarkingi akmenų vainikai apie kapus yra Lazdininkų kapinyne, minėtini Reketės ir Tūbausių kapinynai (abu Kretingos r.) ir kt.³ Pastarasis yra bene vienas iš didžiausių ir vėlyviausių. Jame atidengti 83 kapai, bet sprendžiant iš sunaikintos kapinyno dalies galėjo būti suardyta dar bent 40–50 kapų. Laidota labai kompaktiškai, taip, kad kai kurių gretimų kapų vainikai lietė vienas kitą arba turėjo net vieną bendrą išilginę sieną. Akmenys būdavo parenkami beveik vienodo dydžio, tik keli kapai apdėti stambesniais akmenimis (24 pav.). Kaip reta, mirusieji laidoti tvarkingomis eilėmis, o tai savo ruožtu rodo, kad kapinynas buvo naudojamas palyginti trumpą laiką, nespėjus užželti akmenimis pažymėtoms kapų vietoms. Pagal įkapes

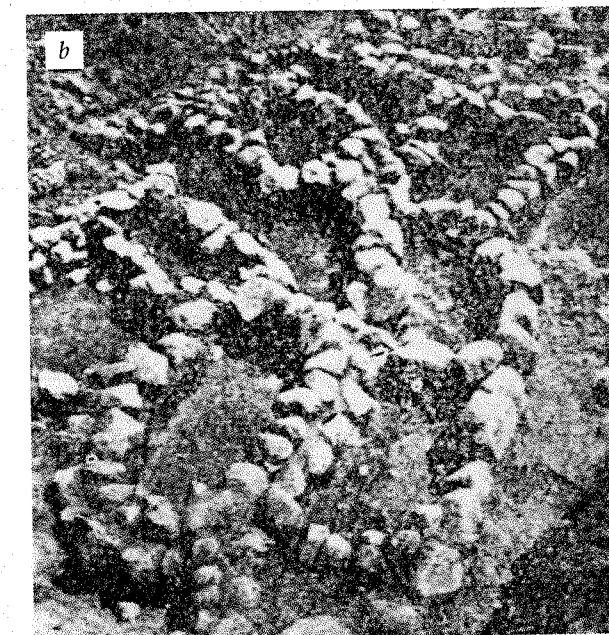
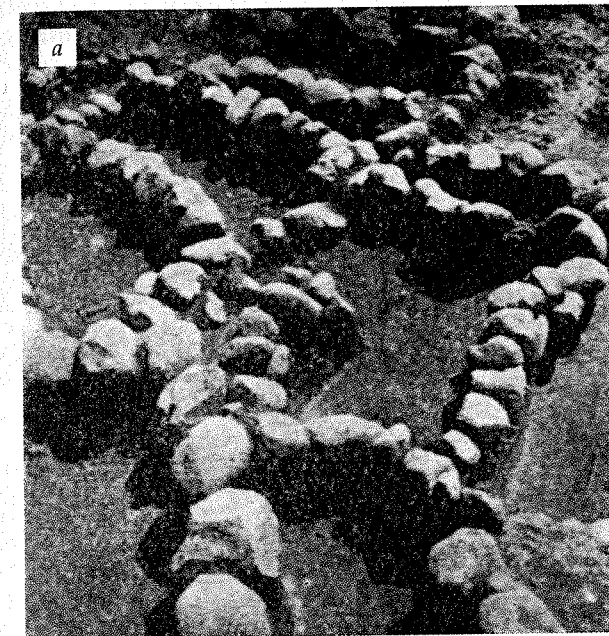
ir laidoseną atrodytų, kad kapinėms skirtoje vietoje laidota V–VI a. Tai būtų tarsi vėlyviausias iš visų čia minėtų paminklų, leidžiančių, be to, spresti, jog šioje vietoje gyventa didesnės pastovios bendruomenės.

Taigi Lietuvos pajūryje I–V a. po Kr. labai aiškiai susiformuoja vakarų baltų grupė – būsimų kuršių pirmtakai, dėl kurių etninės priklausomybės tyrinėtojai neabejoja. Diskutuotina tik šio etninio vieneto rytinė riba. Jau ankstesniuose puslapiuose minėta, kad pirmųjų amžių pilkapiai Vakarų Žemaitijoje turi daug ką bendra su Lietuvos pajūrio laidojimo paminklais, kuriuos palikę gyventojai turėjo didelę įtaką gyvenusiems ryčiau. Dubysos vidurupio baseine III–IV a. paplitę pilkapiai yra lyg ir tolesnės raidos apraiška.

Čia pat pasakytina, jog senojo geležies amžiaus antrosios pusės pilkapiai Žemaitijoje ir apskritai Šiaurės Lietuvoje yra susikoncentravę lyg ir dviem grupėmis⁴. Viena iš jų labiausiai išplitusi *Dubysos vidurupyje*, išsidėsčiusi abiejose jos pusėse ir Ventos aukštupyje. Kita – *Nevėžio aukštupyje*, ypač dešinėje jo pusėje, tiksliau – tarp Nevėžio ir Mūšos aukštupių. Pirmoji turėtų priklausyti vakarų baltams, giminiškiems Lietuvos pajūrio gyventojams – prokuršičkam substratui. Antroji iš tikrųjų susilieja su

Vidurio ir Pietų Latvijoje paplitusiais pilkapiiais ir sudaro bendrą kultūros sritį. Tai būtų bene labiausiai į šiaurę nutolę jau rytų baltai, greičiausiai žiemgalių ir sėlių pirmtakai⁵.

Apie I tūkst. vidurį esama ryškių pakitimų laidosenoje. Pilkapius keičia plokštiniai kapinynai, kurie tapo pagrindine ir vienintele laidosenos forma, išskyrus rytų baltus, laidojusius pilkapiuose iki pat Lietuvos valstybės susikūrimo. Pilkapių pirmaisiais atsisako Lietuvos pajūrio gyventojai, o vėliau rytiniai ir šiauriniai jų kaimynai.

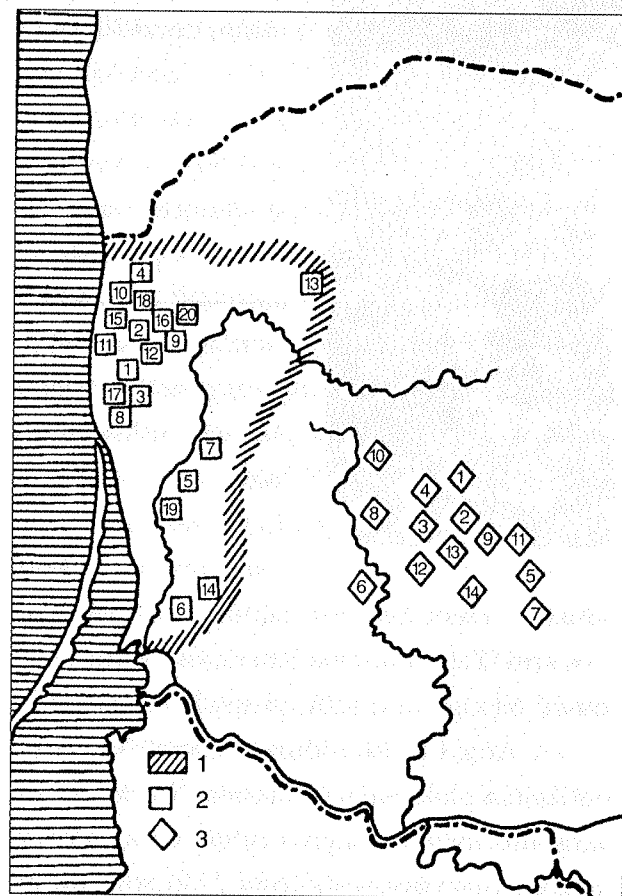

24 pav. Akmenų vainikai aplink kapus: a – detalė, b – bendras vaizdas. V–VI a. Tūbausiai.

Laidosena kito labai pamažu ir nevienodai atskiruose Lietuvos rajonuose. Pavyzdžiui, S. Patkauskas, tyrinėjęs Plauciškių kapinyną (Pakruojo r.), pateikia duomenų, iš kurių matyti, kad šioje srityje mirusieji laidoti pilkapiuose net IV–V a. Ir ypač įdomu, kad tyrinėti pilkapiai turėjo tarpusavyje susijungiančius akmenų vainikus, kurie savo struktūra primena ankstyvuosius pirmųjų amžių Žemaitijos pilkapius. Tai neabejotina vakarų baltų įtaka. Žemaitijoje tyrinėtame Žvilių kapinyne rasta kapų, apdėtų akmenų vainikais, analogiškų aptartiems Lietuvos pajūrio III–VI a. kapams. Tad rytinė vakarų baltų to meto teritorijos, kurioje formavosi prokuršiškas substratas, riba būtų tokia: rytuose vietomis siekusi Šiaulių žemes, Dubysos vidurupio baseiną, o pietryčiuose – net Šilalės rajoną (25 pav.).

Galimas dalykas, kad šioje rytinėje teritorijoje vakarų baltų gyventa tik atskiromis salelėmis, ne taip kompaktiškai, bet jų poveikis vėlesnėms kartoms neabejotinas. Iš tikrųjų rytinės vakarų baltų ribos mažai tesiskyrė nuo anksčiau apibrėžtų ribų (16 pav.).

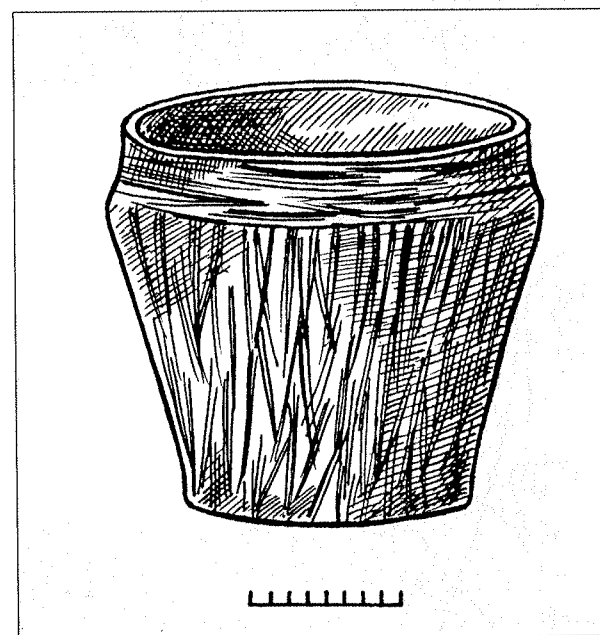
25 pav. Kapinynų su akmenų vainikais paplitimas: 1, 2 – pagal 1968 m. duomenis, 3 – pagal 1990 m. autorės papildomus duomenis (1 – Burbiškiai, 2 – Dargaliai, 3 – Džiaugėnai, 4 – Gulbės, 5 – Jaunodava, 6 – Lileikėnai, 7 – Pagrybis (tyrinėtas), 8 – Pailgotis (tyrinėtas), 9 – Payžnis, 10 – Pajūralis, 11 – Pakalniškiai, 12 – Šarkai (tyrinėtas), 13 – Šiaudaliai, 14 – Žviliai (tyrinėtas) (pagal L. Vaitkunskiene).

Rytų baltų gentys

Daug aiškesnė yra to meto brūkšniuotoji keramikos kultūra, neabejotinai skiriama rytų baltams. Ją jau esame minėję (žr. p. 97–101). Ši kultūra, susiformavusi I tūkst. pr. Kr., ypač išryškėjo pirmaisiais amžiais po Kr., arba vadinamajame senajame geležies amžiuje. Tai vėlyvasis brūkšniuotosios keramikos kultūros gyvavimo laikotarpis. Pagrindinė jos paplitimo teritorija šiuo metu buvusi Rytų Lietuva ir Vakarų Baltarusija. Ši kultūra pažįstama jau iš skirtingų paminklų: vakarų baltų gyventą teritoriją bandėme atsekti iš laidojimo paminklų – pilkapių, o brūkšniuotosios keramikos kultūros pagrindą sudaro jau gana gerai ištirti Rytų Lietuvos piliakalniai – Sokiškių, Nevieriškių, Narkūnų, Kernavės (Aukuro kalno) Nemenčinės (Vilniaus r.), Vosgėlių (Zarasų r.), Aukštadvario ir kt., taip pat jų papėdėse esančios gyvenvietės, kurių etninė priklausomybė nekelia abejonių. Apskritai brūkšniuotosios keramikos, pagrindinio šios kultūros elemento, aptinkame visuose Rytų Lietuvos piliakalniuose, kur tik yra pirmųjų amžių po Kr. kultūrinis sluoksnis.

26 pav. Brūkšniuotosios keramikos profiliuotas briauninis puodas. Rekonstrukcijos piešinys.

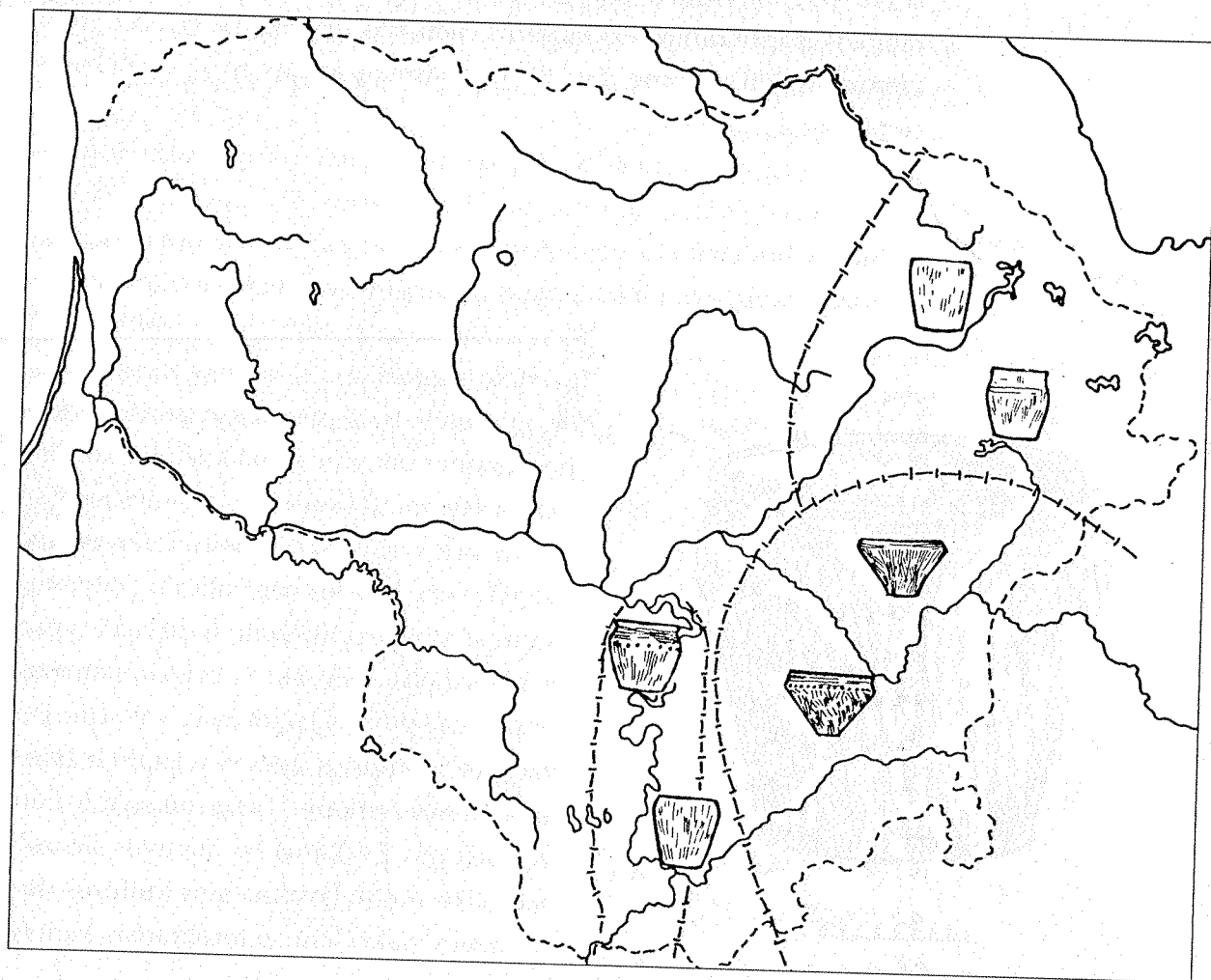
Vėlyvajai brūkšniuotajai keramikai jau būdinga viena nusistovėjusi puodų forma – griežtai profiliuoti briauniniai puodai (26 pav.). Jie ne tik brūkšniuotu paviršiumi, bet labai dažnai dar ornamentuoti įvairiais gnaibymo, pirštų įspaudų, įkartėlių ornamentais. Randama ir

kito būdingo visai kultūrai inventoriaus. Į to meto brūkšniuotosios keramikos kultūros gyventojų buitį plačiai įėjo geležis, iš kurios gaminti būtiniausi įrankiai. Šią kultūrą plačiai yra apibūdinusi E. Grigalavičienė⁶ ir Baltarusijos tyrinėtojas A. Mitrofanovas⁷, todėl neliesime kitų jos pagrindinių požymių. Mums svarbu jos paplitimo teritorija ir ypač jos ribos. Pačiu vėlyviausiu brūkšniuotosios keramikos kultūros laikotarpiu vakarinė jos riba ėjusi Šventosios upės vidurupiu ir žemupiu, Neries žemupiu, Jiesia aukštyne ir nuo jos aukštupio į vakarus iki Lietuvos sienos⁸. Pietų Užnemunė laikoma šios kultūros įtakos zonos pakraščiu. Suprantama, kad ši

kultūra, išgyvenusi tokį ilgą laikotarpį (visą tūkstantmetį) ir paplitusi didžiulėje Rytų Europos teritorijoje, negalėjo būti vienalytė. Daug lėmė gamtos sąlygos, ryšiai su kaimyninėmis kultūromis ir kiti veiksniai. A. Mitrofanovas skiria 2 brūkšniuotosios keramikos kultūros sritis: rytinę ir vakarinę⁹. Būtent vakarinei ir priklauso Rytų Lietuvoje paplitusi brūkšniuotosios keramikos kultūra (27 pav.). Lietuvoje ji sudaro palyginti nedidelę brūkšniuotosios keramikos kultūros arealo dalį, tačiau ir joje skiriamos lokalinės grupės¹⁰.

Dėmesį patraukia vidurinė, chronologiškai vėlyviausia šios kultūros grupė, datuojama būtent senuoju geležies amžiumi. Anksčiau jau bandėme nubrėžti bendrą šios kultūros vakarinę ribą. Dabar jau galima nubrėžti labiausiai mus dominančios, būtent vidurinės brūkšniuotosios keramikos kultūros grupės vakarinę ribą: toliausiai į šiaurę nutolęs taškas būtų Utena, kur pastaruoju metu tirtas Narkūnų piliakalnis ir atvira jo vakarų papėdės gyvenvietė¹¹. Nuo čia šios

27 pav. Brūkšniuotosios keramikos kultūros lokalinės grupės Lietuvos teritorijoje (pagal E. Grigalavičienę).

lokalinės grupės riba ėjo Neries aukštupio kryptimi, pietuose siekė Minsko apylinkes ir Lydą. Tad pagrindinis jos paplitimo arealas – Neries baseinas. Štai toje lokalinėje grupėje ir mėginama ieškoti lietuvių tautos šaknų. Anot V. Sedovo, gyventojai, palikę brūkšniuotosios keramikos kultūrą, yra tiesioginiai ankstyvųjų viduramžių lietuvių genčių pirmtakai¹² (16 pav.).

Taigi jau lyg ir galėtume padėti tašką, išsiaiškinti, kad lietuviai priklauso rytų baltams, palikusiems savitą kultūrą gana didelėje teritorijoje, priskiriamoje brūkšniuotosios keramikos kultūrai. Tačiau tolesnė šių genčių, kaip etninio vieneto, raida buvo dar ilga ir sudėtinga. Todėl būtinai turime bent trumpai pažvelgti į kitų baltų genčių likimą dabartinėje Lietuvos teritorijoje, juo labiau kad ir tokia ryški brūkšniuotosios keramikos kultūra išnyksta V amžiuje po Kr. Ją pakeičia Rytų Lietuvoje paplitę pilkapiai, neretai vadinami lietuviškaisiais, priklausę savitai kultūros grupei, išgyvenusiai ilgus šimtmečius. Koks šios kultūros poveikis kitoms baltų gentims, gyvenusioms dabartinėje Lietuvos teritorijoje, kaip atsitiko, kad šios gentys per kelis šimtmečius suformavo stiprią genčių sąjungą, padėjusią pamatus Lietuvos valstybei, kaip vyko šis integravimosi procesas, kurios iš jų buvusios svarbiausios, suvaidinusios lemiamą vaidmenį lietuvių tautybės formavimosi kelyje – tai tik keli klausimai, į kuriuos bandysime atsakyti tolesniame V skyriuje.

Aptarus vakarų ir rytų baltų genčių gyvenamus plotus I tūkst. pirmoje pusėje, reikia stabtelėti prie Vidurio Lietuvos, kurioje gyventa centrinų baltų genčių.

Centriniai baltai

Matome, jog pirmoje I tūkst. pusėje dar nėra glaudesnio kontakto tarp rytų ir vakarų baltų. Nevėžio baseine esama lyg ir kokios tarpinės zonos tarp šių artimų giminiškų kultūrų. Tolesnį jų likimą rodytų naujas reiškinys: pirmaisiais amžiais po Kr. Nemuno ir Neries santakoje, Nevėžio ir Dubysos žemupyje išsiskiria nauja, *centrinių baltų grupė*, apėmusi iš dalies ir kairiąją Nemuno vidurupio dalį. Šios kultūros grupės gyventojai savo mirusiuosius laidojo nedegintus plokštiniuose kapinyuose. Iš svarbesniųjų tyrinėtų paminklų paminėtini: Sargėnai, Veršvai (dabartinio Kauno mst. dalis dešiniajame Nemuno krante), Eiguliai kairiajame Neries krante, Seredžius dešiniajame Dubysos krante ir kt. Čia priskaitoma per 10 radimviečių¹³.

Tačiau ypač svarbus pastaraisiais metais tirtas ir dar dabar tebetiriamas Marvelės kapinynas kairiajame Nemuno krante (Kauno mst. dalis)¹⁴, turintis labai daug analogijų su Veršvų kapinyne, nepaisant to, kad juodu skiria Nemuno upė. Tos bendrybės apčiuopiamos ne tik laidosenoje, radinių komplektuose, bet bendra yra ypač tai, kad jie abu – vienalaikiai. Abu kapinynai yra ilgaamžiai. Tai rodo, kad ši vieta, pats Nemuno vidurupis (abiejose jo pusėse) dabartinėje Kauno miesto teritorijoje buvo apgyventas nuolatinių gyventojų, ten gyvenusių nuo pirmųjų amžių iki XIV a. (žirgų kapai). Šitas abiejų kapinynų nenutrūkstumumas yra labai svarbus. Trumpalaikiai nedidelės apimtys kapinynai nerodo gyvenviečių pastovumo, atvirksčiai, jie patvirtina aktyvesnį gyventojų judėjimą dėl įvairių priežasčių. Tai itin svarbu sprendžiant etninius klausimus, stebint atskirų genčių judėjimą įvairiomis kryptimis. Tas klausimas mūsų mokslininkų dar visai nenagrinėtas. Galbūt per mažai turime tam šaltinių, per mažai archeologiškai iširtos atskiros Lietuvos sritys, dažnai pasitenkinama tik daliniu kapinyno tyrimu. Tačiau kai ką jau galima apčiuopti.

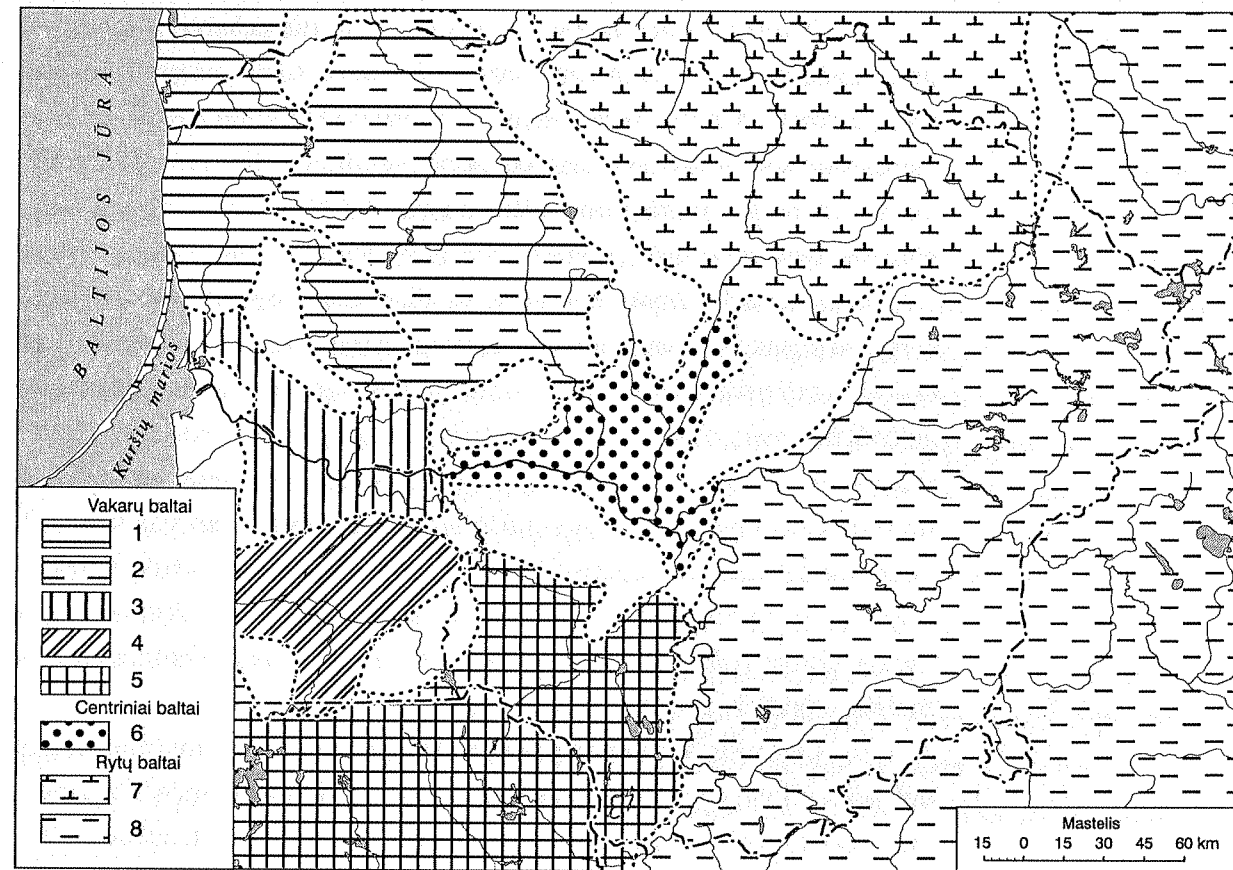
Čia pat norėtume konstatuoti, kad dabartinis Kaunas su savo apylinkėmis jau nuo I–II a. po Kr. tapo labai svarbiu to meto Lietuvos gyvenimo centru. Reikia pasakyti, jog ankstyvesnių kapų kaip pirmųjų dviejų amžių čia neaptikta, išskyrus Raudonėnų kapinyną (Jurbarko r.), kuriame galėjo būti laidojama pačiais paskutiniais metais pr. Kr. ir pačioje I šimtmečio pradžioje.

Derlingi žemės plotai, palankios geografinės sąlygos, prieigos prie pagrindinės prekybos arterijos – Nemuno, kuris jau nuo pat pirmųjų amžių po Kr. atvėrė kelius į Vakarus. Dabar jau tvirtai galime teigti, kad Nemunas buvo vienas iš pagrindinių kelių, jungiančių Vidurio Lietuvos gyventojus su Vakarų pasauliu. Pirmutinis ir bene svarbiausias prekybos židinytis buvo Nemuno žemupys, todėl būtent iš čia į Vidurio Lietuvą Nemunu plaukė ne tik įvairios gyvenimo naujovės, turėjusios įtakos ekonominiam žmonių gyvenimui, bet kai kurios iš jų – ir dvasinėms apraiškoms. Anksčiau tirti kapinynai ir ypač Marvelės kapinynas davė daugybę radinių, bylojančių apie tuo metu besiformuojančią gana turtingą šios srities gyventojų materialinę kultūrą, savo ruožtu turėjusią įtakos šiauriniams, rytiniams ir net vakariniams kaimynams. Tai galima spręsti kad ir iš savitų emaliu inkrustuotų pasaginių segių paplitimo¹⁵. Apskritai čia jaučiama didžiulė Romos imperijos kultūros įtaka, buvusi svarbi Vidurio Lietuvos gyventojams pirmaisiais amžiais po Kr.

Lietuvos archeologijos literatūroje nėra vienodos nuomonės dėl šioje srityje gyvenusių žmonių etninės priklausomybės. Pagrindiniai išskirtiniai bruožai šie: mirusieji laidojami nedeginti karstuose, kurie (ypač skobtiniai) dar būdavo paremiami akmenimis iš abiejų pusių galvūgalyje ir kojūgalyje, neretai ir juosmens srityje. Čia visai nebuvo praktikuota kremacija, kuri šias sritis pasiekė jau daug vėliau. Pirmaisiais dviem amžiais vyrai ir moterys dažniausiai laidoti priešingomis kryptimis: vyrai galvomis į vakarus, moterys – į rytus. Tačiau vėliau, III–IV a., jau nematome kokios nors nusistovėjusios laidojimo krypties. Randamose įkapėse, ypač papuošaluose, gana ryškus romėniškasis importas, paskatinęs vietinių papuošalų gamybą. Centrinė Lietuva ypač išsiskiria emaliuotais dirbiniais ir tampa jų centru. Pamažu pradėta apgyventi ne tik Kauno apylinkės, bet ir rajonus labiau į šiaurę.

Centrinių baltų grupė Lietuvoje kaip reikiant susiformavo bene V–VI a., kai plokštiniai kapinynai jau tapo vyraujančia laidojimo forma tarp Dubysos ir Šventosios. Tai galima paaiškinti procesu, atspindinčiu centrinių baltų plitimą šiaurės kryptimi į anksčiau mažai apgyventus plotus. Šis procesas vyko palaipsniui (28 pav.) nuo III–IV a. iki V–VI a.¹⁶, tai geriausiai patvirtina tyrinėti laidojimo paminklai.

Tepaminėsime svarbiausiuosius to meto kapinynus. Tarp Šventosios ir Nevėžio minėtini *Ančiškis*, *Pašušvys*, *Plinkaigalis*, *Pašėtė* (visi Kėdainių r.), *Obeliai* (Ukmergės r.). Tarp Nevėžio ir Dubysos:

28 pav. Baltų genčių formavimasis. Vakarų, rytų ir centriniai baltai: 1 – kuršiai, 2 – kuršių periferinė sritis, 3 – skalviai, 4 – nadruviai, 5 – jotvingiai, 6 – centrinių baltų plokštinių kapų kultūra, 7 – žemgalių pilkapių kultūra, 8 – vėlyvoji brūkšniuotosios keramikos kultūra.

29 pav. Sidabrinė antkaklė pergniaužtiniiais galais. V–VI a. Plinkaigalis.

Vaitiekūnai, Gimbogala, Kairėnėliai, Vainiūnai ir kt. (visi Radviliškio r.). Pagaliau tarp V–VI ir VII–VIII a. plokštiniai kapinynai išplinta ir šiaurės vakarų kryptimi. Jų nemažai randama tarp Dubysos ir Jūros. Bene daugiausia jų aptikta Šilalės rajone. Tai Antininkai, Burbiškiai, Kaštaunaliai, Šarkai, Žviliai ir kt. Pagaliau šiaurėje siekia net Kelmės (Paklibakiai, Maudžiorai) ir Šiaulių rajonus (Sauginiai).

Taigi I tūkst. viduryje centriniai baltai jau apima didelius plotus tarp Dubysos ir Jūros. Jie laidoja savo mirusiuosius nedegintus plokštiniuose kapinyuose ir daro didelį poveikį tiek vakarų, tiek ir rytų baltams. Apskritai tai būta gana stipraus etninio junginio. Tai matyti iš gausių, įvairių

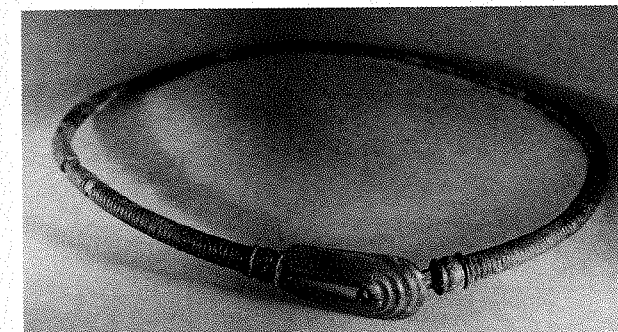
tai sričiai būdingų radinių (29 pav.). Užtenka paminėti tokius kapinykus kaip Pašušvys, Plinkaigalis, Upytė (Panevėžio r.) ir kt., kuriuose rastieji radiniai byloja apie gana aukštą medžiaginę kultūrą. Pirmiausia į akis krinta radinių gausa atskiruose kapuose.

Ši stiprų etninį junginį anksčiau esu skyrusi „prožemaičiams“, nes, kaip toliau matysime, jis turėjo didelę reikšmę žemaičių etnoso susiformavimui. Žemaičių substratas neabejotinai buvo kuršiškas. Ir tik jam, centriniam ir rytų baltams integravusis išsikristalizavo žemaičių gentinis junginys, vėliau vaidinęs didžiulį vaidmenį Lietuvos gyvenime.

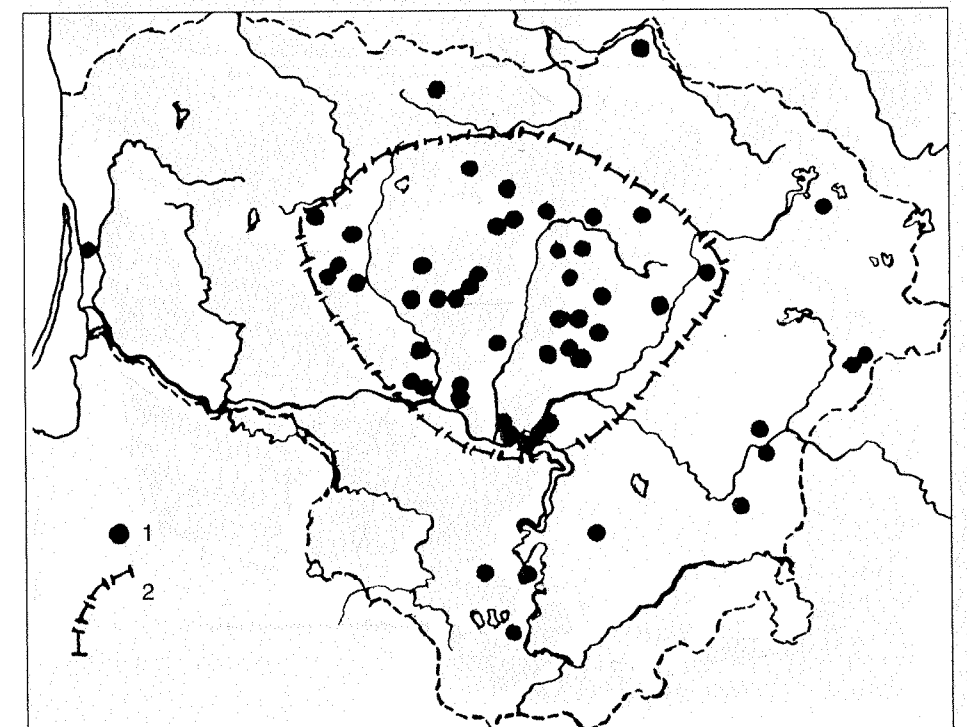
Dėmesį ypač patraukia šaukštinės antkaklės, susikoncentravusios būtent nurodytame Vidurio Lietuvos plote tarp Dubysos ir Šventosios. Tai grynai lietuviško tipo antkaklės, žinomos beveik vien Lietuvos teritorijoje. Jos buvo madingos nuo III a. iki V a. vidurio

(30 pav.). Ankstyviausi egzemplioriai aptikti pačiame šios kultūros centre – Nemuno ir Neries santakoje, iš kur plito šiaurės kryptimi. Be to, minėtinos segės trikampėje kojele, nuokamieniai smeigtukai, bene labiausiai mėgti šios grupės gyventojų.

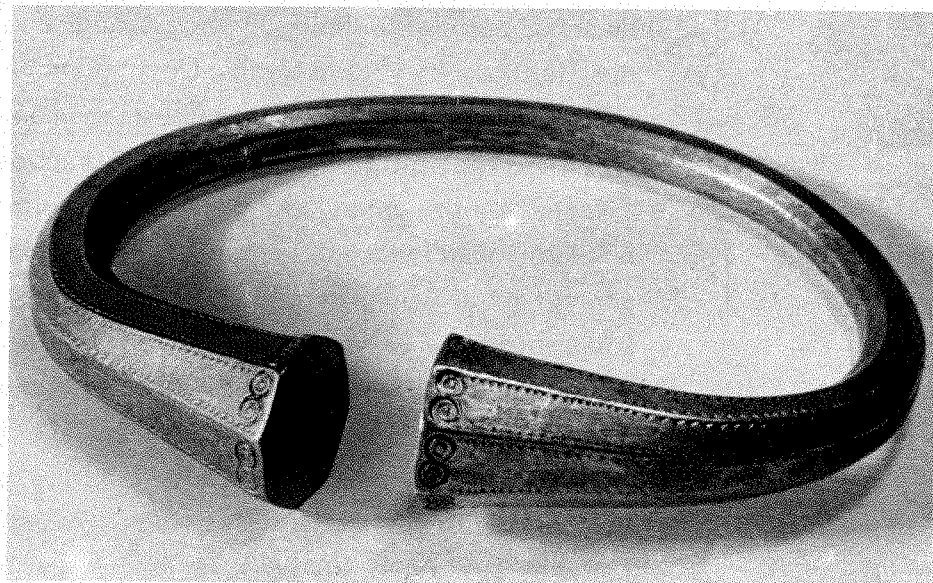
Tai tik keli pavyzdžiai. Dar reikia paminėti ir tokį faktą, kad būtent šioje

30 pav. Šaukštinė antkaklė ir jų paplitimo teritorija. III–V a.

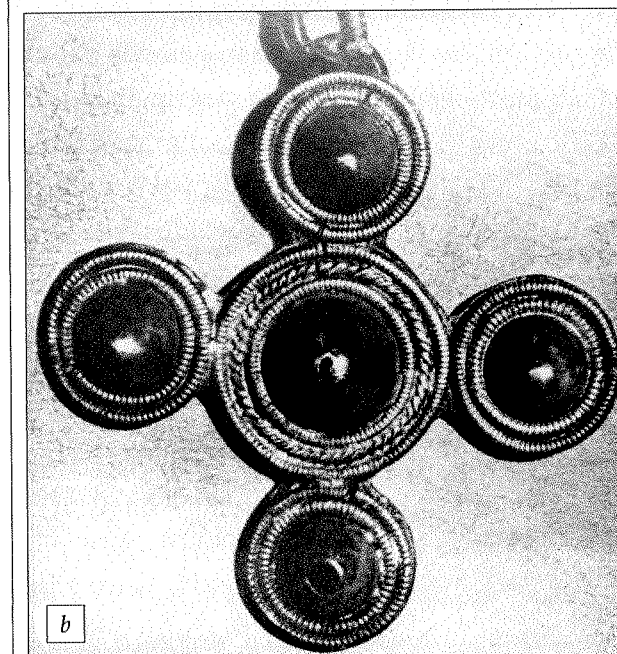
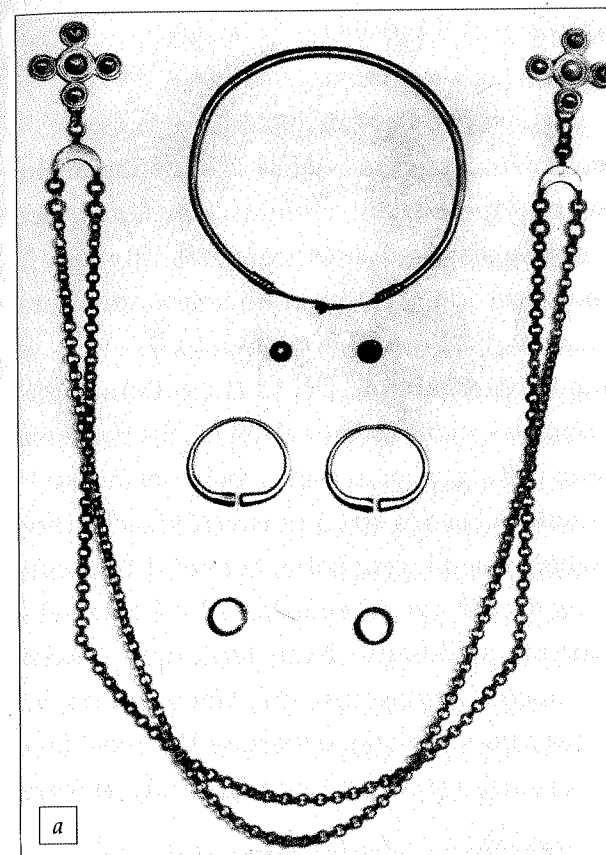
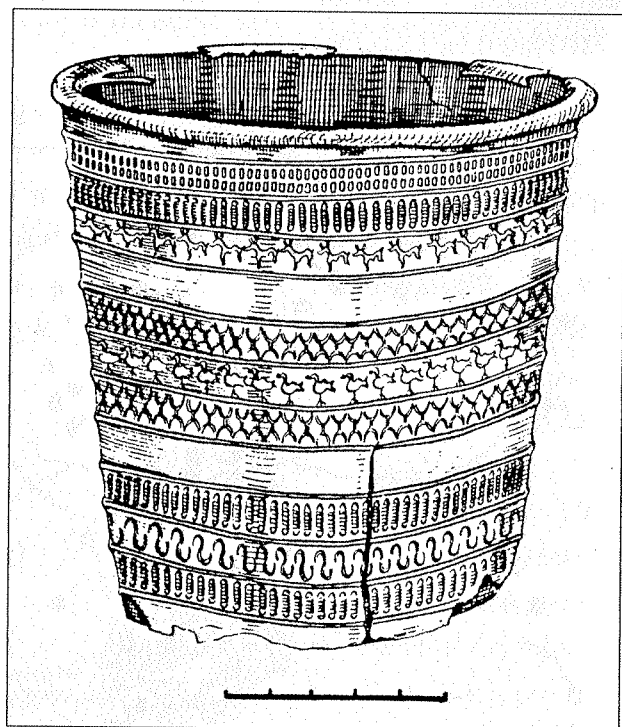

31 pav. Sidabrinė apyrankė pastorintais galais. V–VI a. Pašušvys.

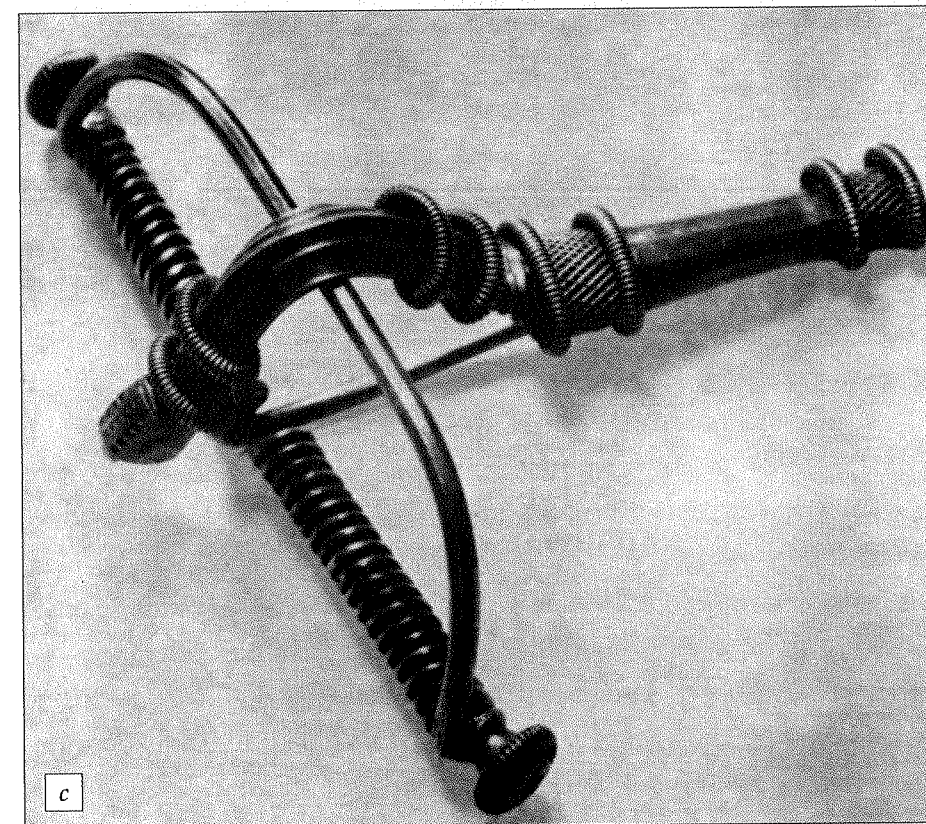

teritorijoje bene pirmiausia V–VI a. pasirodė sidabriniai papuošalai, ypač antkaklės ir apyrankės (31 pav.). Vis gausėja pasidabruotų papuošalų ar net buitinių reikmenų, pavyzdžiui, sidabru apkaustyti geriamieji ragai, karių perpetės, klotos sidabro ornamentais, ir pan. (32, 33 pav.).

32 pav. Sidabru puošto geriamojo rago apkalas. V–VI a. Plinkaigalis (pagal V. Kazakevičių).

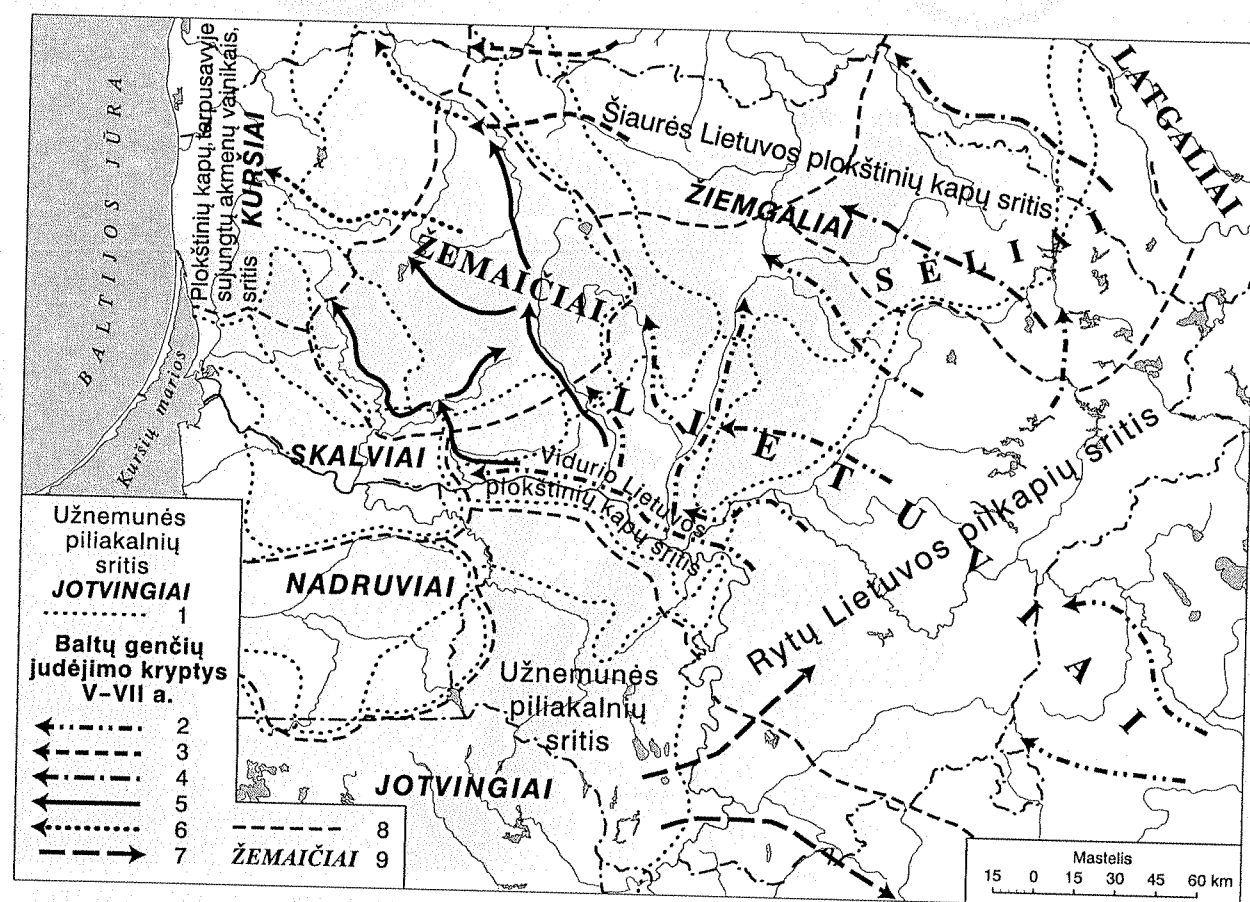
33 pav. Poriniai kryžiniai smeigtukai (a) ir smeigtuko galvutės detalė (b). V a. Veršvai, kapas Nr. 98; lankinė žieduotoji segė (sidabras) (c). V–VI a. Plinkaigalis, kapas Nr. 50.

Baltų gentys tautų kilnojimosi fone

Vidurinis geležies amžius yra bene vienas iš sudėtingiausių laikotarpių, keliančių keblumų sprendžiant etninius klausimus, bet kartu ir, galimas daiktas, svarbiausias lietuvių etnogenezės istorijoje. Ji reikia nagrinėti tautų kilnojimosi fone. Tautų kilnojimas, didžiulė žmonių migracija (ypač germanų, slavų, turkų, mongolų), IV–VI a. iš pagrindų pakeitė Europos politinę struktūrą. Dėl to žlugo Romos imperijos valdos, susiformavo naujos viduramžių valstybės. Šis procesas kad ir netiesiogiai paveikė ir baltų gyventas žemes, bene labiausiai – rytų baltus. Didelę istorinę reikšmę turėjo slavų prasiveržimas įvairiomis kryptimis, smarkiai atsiliepęs ne tik rytų baltų, bet net ir finougrų genčių apgyventoms teritorijoms (34 pav.). Pradedant V–VI a. labiausiai į rytus nutolusių, vadinamųjų Dniepro baltų teritorijoje aiškiai matyti slaviškos kultūros elementai, bylojantys apie slavų infiltraciją baltų žemėse. Apie VI a. jie jau buvo pasiekę dabartinę Pskovo–Novgorodo sritį, įvarę gilų pleišta į baltų gyventą teritoriją ir taip atskyre

34 pav. Baltų gentys tautų kilnojimosi metu: 1 – baltų gentys ir jų ribos (2 – lietuvių, 3 – žiemgalių, 4 – sėlių, 5 – žemaičių (centrinų baltų), 6 – kuršių, 7 – jotovingių) V a.; 8 – nusistovėjusios genčių teritorijos (VIII a.); 9 – naujai susikūrusios gentys (žemaičiai).

Dniepro baltus nuo kitų baltų genčių. Dniepro baltai ilgainiui buvo asimiliuoti slavų genčių. Taip baltų gyvenama teritorija rytuose labai sumažėjo. Tačiau ir toliau į vakarus gyvenę rytų baltai jautė nuolatinį slavų spaudimą, kuris atsispindi ir archeologiniuose Lietuvos paminkluose.

Greičiausiai su šiuo procesu turėtų būti siejamas brūkšniuotosios keramikos kultūros likimas. Jau esame sake, kad ši kultūra išnykta I tūkst. viduryje. Suprantama, kad negalėjo išnykti šią kultūrą palikę gyventojai. Tai rodo šioje Lietuvos dalyje paplitę pilkapiai, kurie plačiai apibūdinti šios knygos skyriuje „Šaltiniai. Laidojimo paminklai“. Bet kokio pobūdžio kapinaitės rodo buvusių gyvenviečių vietas. Brūkšniuotosios keramikos kultūros išnykimas neabejotinai sietinas su gyvenviečių tipo pakeitimu. Vykstant rytų slavų ekspansijai vakarų kryptimi, pirmiausia buvo paliesti šios kultūros atstovai. Dalis jų buvo nukariauta ir liko gyventi vietoje, dalis patraukė vakarų kryptimi į centrinių baltų sritis, palikdami sutvirtintas savo gyvenvietes, buvusias per silpnas pasipriešinti stipresnei jėgai. Norėtume pabrėžti, jog brūkšniuotosios keramikos kultūros piliakalniai buvo skirti taikaus gyvenimo sąlygoms, silpni jų įtvirtinimai nebuvo pritaikyti kovai su išoriniu priešu. Dėl to dalis jų buvo apleista, dalis paversta trumpalaikėmis slėptuvėmis. Veikiausiai formavosi atviro tipo gyvenvietės, labai greit pažeidžiamos laiko, ypač neramumų metu, užtrukusių kelis šimtmečius* (žr. 22 pav.).

Kokios šio reiškinio pasekmės etninėje srityje? Tautų kilnojimosi fone išryškėja dabartinėje Lietuvos teritorijoje vykę tam tikri čia gyvenusių genčių persigrupavimai. Ryškesnės dvi gyventojų judėjimo bangos. Stabiliausia ir mažiausiai patyrusi rytų slavų spaudimą buvusi jau mūsų minėta centrinė baltų grupė, gyvenusi tarp Dubysos ir Šventosios, išsiskirianti gana aukšta ir savita medžiagine kultūra, labai gerai pažįstama iš tyrinėtų laidojimo paminklų. Tai – Vidurio Lietuvos plokštinių kapinynų su griautiniais kapais kultūros grupė (žr. II skyrių). Čia randame tokių savitų papuošalų, pavyzdžiui, kaip šaukštinės antkaklės. Būtent ten buvęs jų paplitimo centras (žr. 30 pav.), ten gausiausiai sukaupta sidabrinių papuošalų, o tai savo ruožtu rodo, jog centriniai baltai ir tuo metu gyvai prekiaavo. Nepaisant tautų kilnojimosi, ypač retuose to meto rašytiniuose šaltiniuose (Kasiodoras, Jordanas) randame užuominą, kad baltai buvo suinteresuoti tos prekybos testinumu. Iš jų sužinome, kad baltų gentys stengėsi ir toliau palaikyti buvusius prekybinius santykius. Sprendžiant iš papuošalų gausumo ir šiuo neramiu laikotarpiu baltai spalvotųjų metalų žaliavos nestokojo.

* Kalbant apie Rytų Lietuvą, archeologijos literatūroje dažnai teigiama, jog I tūkst. viduryje brūkšniuotosios keramikos kultūrą pakeitė „lietuviškų pilkapių“ kultūra, nebandant ieškoti šio reiškinio priežasčių. Tad klausimas dažniausiai lieka atviras. Manychiau, jog šis reiškinys neabejotinai sietinas su tautų kilnojimosi padariniais.

Pirmajai bangai priklausytų brūkšniuotosios keramikos kultūros gyventojų dalies įsijungimas į centrinių baltų etnosą Vidurio Lietuvoje. Ji sutampa su brūkšniuotosios keramikos kultūros išnykimu ir ankstyviausiu kremacijos reiškinių pasirodymu Centrinėje Lietuvoje*. Centrinių ir rytų baltų susiliejimo rezultatas – stiprus etninis junginys, neabejotinai sudaręs būsimos lietuvių tautos branduolį.

Antrąją vidinės migracijos bangą laikytinas tolesnis šio etninio branduolio judėjimas vakarų kryptimi į vakarų baltų gyventą teritoriją. Tokią išvadą galima paremti faktu, jog nuo V–VI a. iki VII–VIII a. plokštiniai kapinynai, Centrinei Lietuvai būdingi nuo pat pirmųjų amžių po Kr., jau pasistūmėja vakarų kryptimi ir įsivyrėja tarp Dubysos ir Jūros. Taip rytinės vakarų baltų sritys integravosi į būsimos lietuvių tautybės branduolį. Buvę vakarų baltų rytinių pakraščiu gyventojai pamažu perima ne tik Centrinei Lietuvai būdingus laidojimo papročius, bet ir kai kuriuos materialinės kultūros elementus. Paminėsime tik kelis. Vienas iš jų – nuokamiųjų smektukų raida. Ankstyvieji jų variantai būdingi Centrinei Lietuvai, vėlyvieji – jau paplitę Vakarų Lietuvoje¹⁷. Arba vėl – žalvarinės stambios įvijios, buvusios moterų galvos papuošalų detalė. Pirmiausia jos buvo paplitusios Centrinėje Lietuvoje, vėlesniais laikais ypač pamėgtos Vakarų Lietuvoje, plote tarp Dubysos ir Jūros¹⁸. Suprantama, būta ir atvirkštinio proceso – abipusio perėmimo veikiant vietiniam substratui įvairiose kultūros srityse. Tai išryškėja plačioje teritorijoje tarp Šventosios ir Jūros.

Dėl tautų kilnojimosi vykstant vietiniam baltų genčių persigrupavimui galutinai susiformuoja didesni ir pastovesni etniniai junginiai, kuriuos jau galima sieti su rašytiniuose šaltiniuose minimais vardais. Tai būta ilgo, sudėtingo, bet taikaus proceso, kurio jokių būdu nereikėtų sieti su tariamais buvusiais tarpgentiniais ne tik priešiškais susidūrimais, bet net ir smarkiomis kovomis, vykusiomis Centrinėje Lietuvoje, kaip mano kai kurie archeologai (L. Vaitkuskienė, V. Šimėnas)¹⁹. Taikų ir ilgą šio reiškinio procesą rodytų ir tas faktas, kad iš Centrinės Lietuvos turimos archeologinės medžiagos per visą vidurinį geležies amžių neaptinkama kokių nors buvusių kataklizmo reiškinių, jokių medžiaginės kultūros raidos sutrikimų. Atvirkščiai, paskutinių metų tyrinėjimai atskleidė daugiau laidojimo paminklų, nustatė gana didelį palaidojimų skaičių, o tai rodo gyventojų pagausėjimą. Kai kurie kapinynai apima gana ilgą chronologinį tarpsnį. Nematome jokio materialinės kultūros smukimo, priešingai, kai kurie jau minėti kapinynai

* Apie kremacijos pradžią ir jos išsigalėjimą bus rašoma skyriumi (žr. šios kn. p. 165–175).

rodo net ryškius suklestėjimo požymius. Ir kas svarbiausia, kad iš to laikotarpio turime bene mažiausia ginklų, ypač iš Centrinės Lietuvos. Neturime čia ir žymesnių piliakalnių, skirtų savigynai.

I tūkst. pabaigoje ir II tūkst. pradžioje, t. y. naujajame geležies amžiuje, galutinai išsikristalizuoja atskiros etninės grupės, iš kurių ypač išsiskiria rytų baltai, susijungę su centrinių baltų grupe. Vakarų baltų teritorija gerokai sumažėja vykstant natūraliam pirmųjų slinkimui vakarų kryptimi. Šis konsolidacijos procesas geriausiai atsispindi naujojo geležies amžiaus laidojimo paminkluose, iš kurių yra sukaupti bene svarbiausi šaltiniai, leidžiantys išryškinti ne tik šio proceso tėkmę, bet ir jo padarinius.

¹ Gotai – rytų germanų tauta, anot Jordano (VI a. vidurys), senovėje gyveno tarp Žemutinės Vyslos ir Prieglaus.

² *Волкайте-Куликаускаене Р.* Этническая граница в западной Литве в первой половине I тысячелетия н. э. (Rankraštis, atiduotas Latvijos archeologijos institutui 1988 metais; turėjo būti išspausdintas „Baltų archeologijos konferencijos darbuose“.)

³ Archeologijos literatūroje dažniausiai traktuojami kaip Šiaurės Lietuvos pilkapiai, sudarę vieną didžiulį masivą, apibūdinant vienu bendru pavadinimu „Šiaurės Lietuvos bei Pietų Latvijos pilkapių sritis“.

⁴ *Šimėnas V.* Vakarų ir rytų baltų ribos kaita archeologijos duomenimis // *Vakarų baltai*. – V., 1997. – P. 53.

⁵ Šiuo metu daugelis kartografuotų pilkapių Šiaurės Lietuvoje yra labai abejotini, dažnai spėjami, ypač naudojant senesnius XIX–XX a. duomenis.

⁶ *Grigalavičienė E.* Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius...

⁷ *Митрофанов А. Т.* Железный век средней Белоруссии (VII–VI вв. до н. э.). – Минск, 1978.

⁸ *Волкайте-Куликаускаене Р.* Vėlyvoji brūkšniuotosios keramikos kultūra // *LE*. – P. 110–112.

⁹ *Митрофанов А. Т.* Cit. v. – P. 8–83.

¹⁰ *Данилайте Е.* Штрихованная керамика в Литве (Некоторые данные по вопросу об этногенезе литовцев): Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Вильнюс, 1967.

¹¹ *Волкайте-Куликаускаене Р.* Narkūnų didžiojo piliakalnio tyrinėjimų rezultatai. Apatinis kultūrinis sluoksnis // *LA*. – V., 1996. – T. 5. – P. 5–49.

¹² *Седов В. В.* Славяне верхнего Поднепровья и Подвинья. – Москва, 1970; *Волкайте-Куликаускаене Р.* Lietuvių tautybės susidarymas (archeologiniais duomenimis) // *LIM*, 1977. – V., 1978. – P. 5–22.

¹³ *LAA*. – V., 1977. – T. 3. – P. 71, pozic. 402.

¹⁴ *Astrauskas A.* Marvelės kapinyno (II–VII a. kapai) tyrinėjimai 1992 ir 1993 metais // *ATL*, 1992, 1993. – V., 1994. – P. 120–124.

¹⁵ *Kulikauskas P.* Emaliuotieji dirbiniai Lietuvoje // *Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis*. – K., 1941. – P. 43–64; *Michelbertas M.* Centrinė Lietuva – romėniškojo laikotarpio dirbinių gamybos centras // *Vidurio Lietuvos archeologija*. – V., 1996. – P. 18–25.

¹⁶ *Волкайте-Куликаускаене Р.* К вопросу этнической принадлежности грунтовых могильников Центральной Литвы // *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. – Вильнюс, 1985. – С. 30–38, рис. 1.

¹⁷ *LAA*. – V., 1978. – T. 4. – Žemėl. 45.

¹⁸ *Волкайте-Куликаускаене Р.* К вопросу этнической принадлежности грунтовых могильников Центральной Литвы // *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. – Вильнюс, 1985. – С. 30–38, рис. 2.

¹⁹ *Вайткунскиенė Л.* Vakarų žemaičiai geležies amžiuje: Kultūra ir etnosocialinė istorija: Humanitarinių mokslų srities archeologijos krypties habilituoto daktaro disertacijos tezės. – V., 1993; *Šimėnas V.* Vakarų ir rytų baltų ribos kaita archeologiniais duomenimis. – V., 1997.

V. GENČIŲ SAJUNGOS IR JŲ VAIDMUO LIETUVIŲ TAUTYBĖS FORMAVIMOSI PROCESĖ

Šios knygos pradžioje aptarti pagrindiniai atskirų sričių šaltiniai – slaidojimo paminklai iš dalies atspindi susiformavusias genčių sąjungas dabartinėje Lietuvos teritorijoje. Pradedant nuo IX a. pradžios rašytiniuose šaltiniuose dažniau minimos atskiros baltų gentys, o jau nuo XI a. pradžios randame ir *Lietuvos* vardą, kurio kilmė buvo aiškina labai įvairiai (šiam klausimui bus skirtas atskiras skyrius.)

Pirmiausia žvilgtelėkime į procesą, kuris vyko formuojantis stambiems etniniams junginiams, turėjusiems lemiamą reikšmę lietuvių tautos susidarymui.

Gentys, kaip tam tikri etniniai vienetai, ėmė formotis jau pirmaisiais amžiais po Kr. Tai matome ne tik iš archeologinių paminklų, bet šį faktą patvirtina ir ankstyvieji rašytiniai šaltiniai. Pavyzdžiui, K. Ptolemėjas mini mažus sūduvių ir galindų etnosus. Čia susiduriame su išlikusiomis senosiomis gentimis, nepaveiktomis ar mažai tepaveiktomis didžiųjų genčių sąjungų susidarymo¹. Anot E. Gudavičiaus, P. Dusburgietis užfiksavo ir iškalbingą tokių mažųjų genčių likimo detalę: galindus baigė išnaikinti sūduviai². Galbūt jų būta ir daugiau, bet iki aptariamo IX–XII a. laikotarpio jos buvo ištirpusios besiformuojančiose didžiosiose gentyse ir apie jas neturime jokių duomenų. Stipresnės didesnės gentys asimiliavo silpnesnes. Taigi IX–XII a. jau būta didžiųjų baltų genčių, patekusių į rašytinius šaltinius.

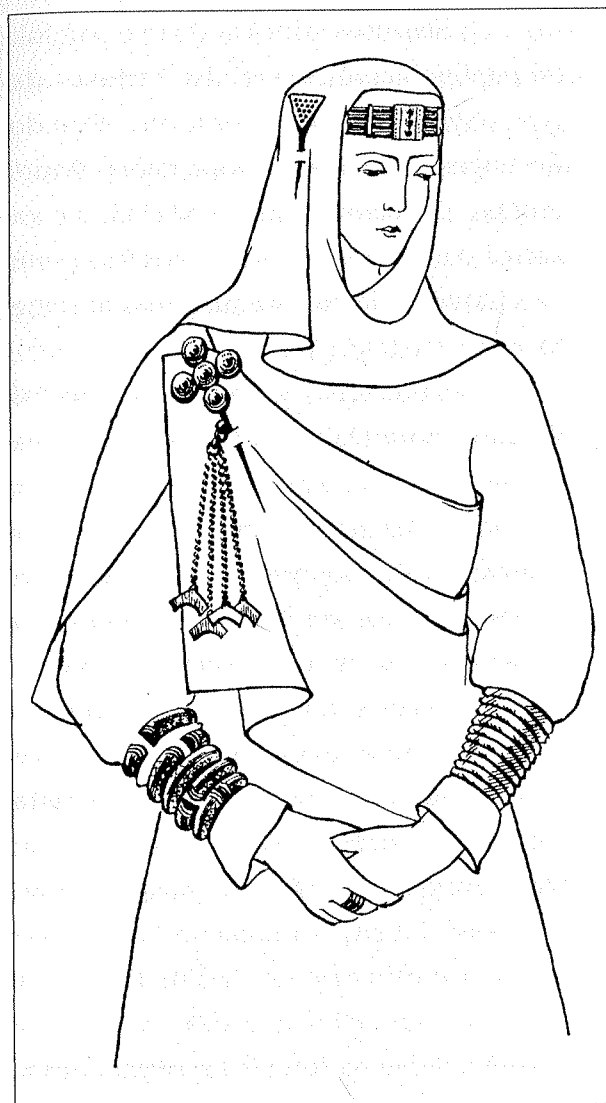
Kuršiai

Pirmiausia į rašytinius šaltinius patenka vakarų baltų gentys, nors dar IX a. tebevertojamas bendrinis *aisčių* vardas (Einhardo „Karlo Didžiojo gyvenimas“; keliauninko Wulfstano aprašymas apie 887–901 m.). Iš tokių didelių vakarų baltų genčių junginių pirmiausia minėtini *kuršiai*. Brėmeno arkivyskupas Rimbertas, rašęs apie Apuolės pilies 853 m. užpuolimą, mini kuršių valstybę, turinčią 5 sritis. „Taigi ten gyvenantys žmonės, patyrę apie jų (skandinavų) atvykimą, susijungė į vieną junginį ir pradėjo narsiai priešintis ir savo tautą ginti.“³

Kuršių etnosas labai ryškiai išsiskiria ir archeologiškai. Jį leidžia apibūdinti Lietuvos pajūryje tyrinėti laidojimo paminklai. IX–XII a. šioje Lietuvos dalyje skiriamos dvi savitos kultūros sritys. Viena iš jų – šiaurinė, užimanti Šiaurės vakarų Lietuvą ir pietinę Latvijos dalį, kita – pietinė, Nemuno žemupio sritis. Ta pirmoji ir yra sietina su kuršių etnosu. Jai būdingi savitumai išskyla jau laikotarpyje pr. Kr. ir laikosi visą I tūkst. po Kr. Pirmaisiais amžiais ši sritis bene labiausiai išsiskiria kapinynais su besijungiančiais akmenų vainikais apie kapus⁴, vėliau – kapo vidaus įranga, įkapių išdėstymu ir apskritai materialine kultūra. Šie skirtumai ypač apčiuopiami I ir II tūkst. sandūroje. Tirti šios srities kapinynai atskleidžia nuoseklų kultūros rutuliojimąsi. Būdingiausi iš jų būtų: Andulių (Klaipėdos r.), Gintališkės, Girkalių (Klaipėdos r.), Jazdų, Kiauleikių, Laivių, Lazdininkų (visi keturi Kretingos r.), Palangos, Pryšmančių ir kt., jie plačiau yra aptarti skyriuje „II. Šaltiniai. Laidojimo paminklai“. Šios srities kapuose gausu įkapių, kurių nemaža dalis – miniatiūrinės įkapės*. Vyrų kapuose randama žirgo aprangos reikmenų, nemaža ginklų. Be įprastų ietigalių, tarp ginklų svarbi vieta tenka kalavijams (jų šioje srityje surasta daugiausia), kovos peiliams, kirviams⁵.

Moterų kapuose daug papuošalų. Jų išdėstymas kapuose leidžia atkurti šios srities moterų nešioseną. Merginos galvas puošė sunkiais, aukštais iš kelių žalvarinių įvijų eilių sudarytais apgalviais, neretai priekyje pagražintais įvairių spalvų karoliais. Moterys gaubėsi nuometais ir smilkinio srityje susegdavo juos lankine sege ar smeigtuku. Gana dažnai viršugalvyje randama apskrita gintaro plokštelė, kurios paskirtis gali būti tik spėjama, tačiau šis reiškinys būdingas vien tik šiai sričiai. Tikrai čia buvo rasta labai retų cilindro formos galvos

* Plačiau apie jas žr. VI skyrių „Dvasinės kultūros apraiškos“ (p. 157).

35 pav. Kuršė. IX–X a. Rekonstrukcijos piešinys (pagal SLDP).

papuošalų, susijusių su šukuosena. Viršutinį apsiaustą ar skepetą moterys susegdavo dažniausiai vienu dideliu, kartais labai puošniu sidabruotu ar alavuotu smeigtuku⁶. Plonu sidabrinu lapeliu pagražinti žalvariniai papuošalai taip pat bene labiausiai paplitę šioje srityje. Kaklą moterys puošdavo vytinėmis antkaklėmis, rankas – įvijinėmis apyrankėmis. Ant vienos rankos nešiodavo po kelias juostines apyrankes. To meto šios srities moterų drabužiai, suprantama, išeiniai, buvo perkrauti sunkiais papuošalais (35 pav.).

Panašiai būtų galima pasakyti ir apie vyrų nešioseną. Puošniausias vyro drabužio elementas buvo odinis diržas, apkaustytas žalvarinėmis skardelėmis, švinių sidabruotų kugelių eilėmis. Ir vyrai kaklą puošė vytinėmis, tik stambesnėmis antkaklėmis, rankas – masyvesnėmis apyrankėmis, o viršutinį drabužį susegdavo stambia lankine ar pasagine sege. Pažymėtina gausybė pasaginių segių: viename kape kartais randama nuo kelių iki keliolikos segių (36 pav.)⁷.

Labai svarbu pažymėti šiaurinei sričiai būdingą reiškinį – archeologų užfiksuotą dvasinės kultūros pokytį. Tyrinėti kapinynai atskleidžia laipsnišką perėjimą nuo inhumacijos prie kremacijos. X a. į Lietuvos pajūrį pradeda skverbtis kremacija. Naujas laidojimo paprotys buvo priimamas iš lėto; perėjimas truko visą šimtmetį. Tik XI a. mirusiųjų deginimo paprotys, galima sakyti, jau tampa vyraujančiu. Tą laipsnišką perėjimą geriausiai rodo griautinių ir degintinių kapų santykis kapinyne bei įvairuojanti degintinių kapų įranga*. Iš degintinių kapų raidos matyti, kad naujoji ideologija, susijusi su kremacijos papročiu, išgalėjo labai pamažu. Bet čia neįvyko jokio etninio pakitimo. Tai rodytų ir griautinių, ir degintinių kapų aptinkama nepakitusi materialinė kultūra. Radiniai, be abejonės, skirtingi tai pačiai kultūrai.

* Apie mirusiųjų deginimo paprotį Lietuvoje plačiau rašoma VI skyriaus poskyryje „Laidojimo formos“ (p. 157).

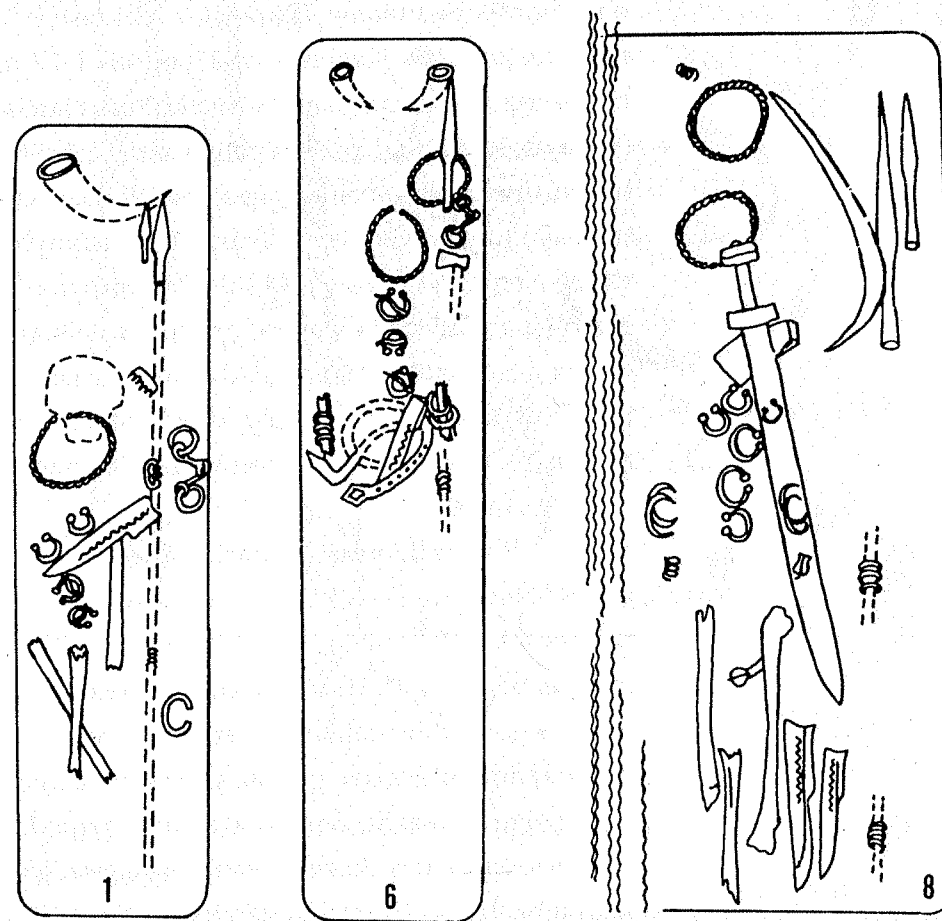
36 pav. Kuršių karys
išeigine apranga. X a. Re-
konstrukcijos piešinys (pa-
gal SLDP).

situaciją ir geografinę padėtį, autorius teigia, kad kuršiai pirmiausia patraukė Abavos upe aukštyrą į derlingesnes žemes, o nuo čia traukė toliau į šiaurę, šiaurės vakarus ir rytus gilyn į baltų ir lyvių mišriai gyventas žemes. Tai vyko XI a. pabaigoje – XIII a.⁹

Etninių junginių formavimasis, mažesnių genčių įsijungimas į stambesnes, vidiniai judėjimai bei persigrupavimai, pastebimi tautų kilnojimosi laikotarpiu, vyko šimtmečius. Galimas dalykas, kad šis kuršių pasistūmėjimas šiaurės kryptimi peržengiant Abavos upę I ir

Šiaurinės srities laidojimo paminklai paplitę Šiaurės vakarinėje Lietuvos dalyje. Pagrindinė jų teritorija yra Skuodo, Kretingos rajonai, Klaipėdos rajono šiaurė, Plungės r. šiaurės vakarai ir Mažeikių r. vakarinė dalis. Palei Ventą ši teritorija pereina į Latviją. Čia aptinkama panašiai įrengtų kapų su tokiu pat inventoriu. Janis Asaris, remdamasis grynai kuršiškais laidojimo paminklais, pastaruoju metu pabandė patikslinti kuršių gyventą teritoriją Latvijoje – jos šiaurinę ribą XI–XIII a.⁸ Tai nebuvo sunku padaryti, kadangi kuršiai savo mirusiuosius jau vien tik degino ir tuo jie skyrėsi nuo lyvių. Pagrindinė šiaurinė kuršių gyventos teritorijos riba paprastai buvo laikoma Abavos upė. Tačiau, daugelio tyrinėtojų nuomone, ilgainiui kuršiai peržengė tą ribą ir gyveno kiek šiauriau. Nesutariama tik dėl šios migracijos chronologijos. F. Balodžio nuomone, kuršiai per Abavą pajudėjo apie 800–855 m. E. Šturmas mano, kad tai įvyko apie 1000 m. A. Švābė šį kuršių judėjimą šiaurės kryptimi datuoja IX a. antrąja puse, o E. Mugurevičius – XI–XII amžiumi. J. Asaris, išanalizavęs tyrinėtus paminklus šioje Latvijos dalyje, prieina prie išvados, jog į šiaurę nuo Abavos kuršiai patraukė ne anksčiau kaip XI a. Atsižvelgdamas į archeologinių paminklų

II tūkstantmečių sankirtoje yra lyg ir paskutinė šio judėjimo fazė. Formuojantis stambiausiam ir stipriausiam lietuvių etnosui, kurį sudarė rytų ir centriniai baltai, vakarų baltų teritorija rytuose mažėjo. Jau esame sake, kad šio proceso metu rytiniai vakarų baltų periferijų gyventojai integravosi į besiformuojantį lietuvių etnosą. Tačiau pagrindinis branduolys, jausdamas galbūt rytinių kaimynų spaudimą, ieškojo sau didesnės erdvės šiaurėje. Taip vakarų baltai, šiuo atveju kuršiai, slinko į lyvių apgyventas žemes. Tas slinkimas baigė sudėtingą procesą.

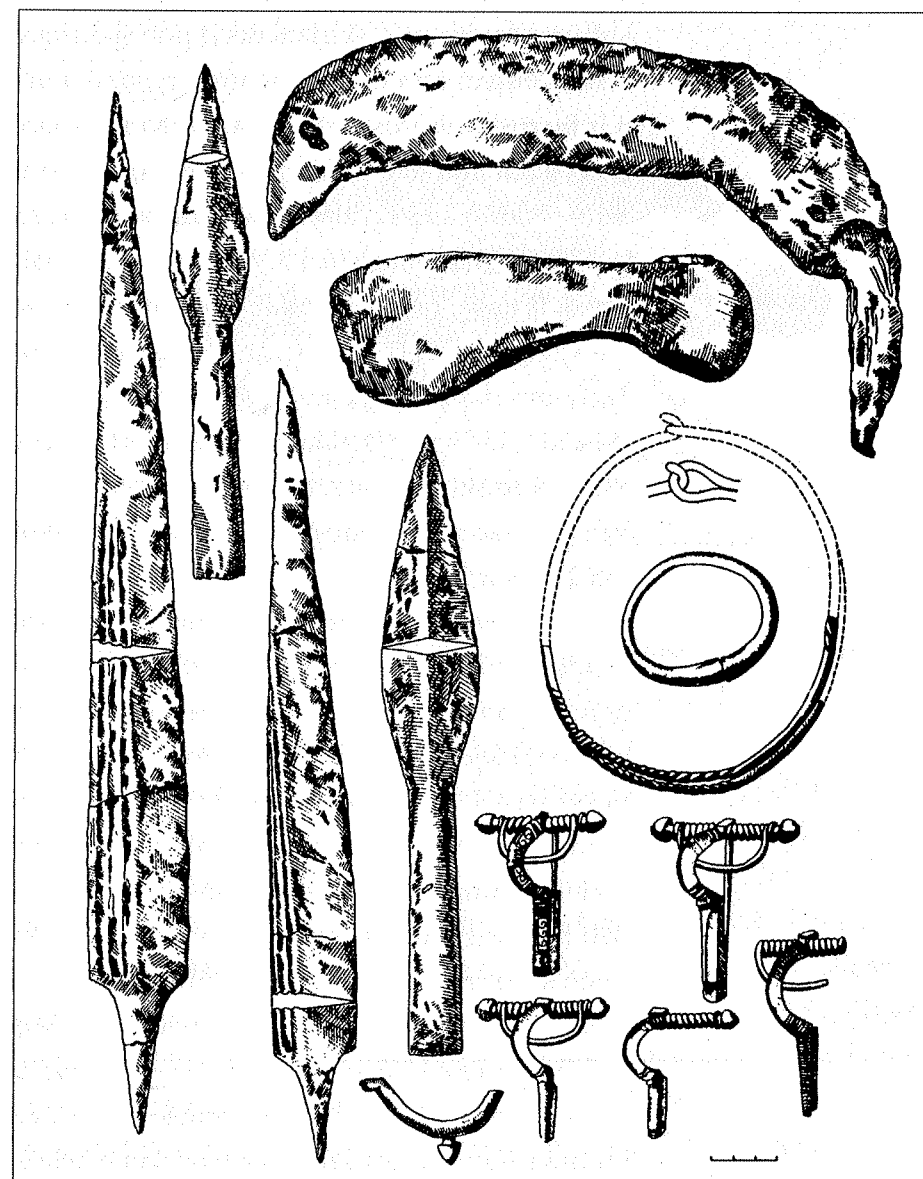
36a pav. Vyrų kapų
Nr. 1, 6, 8, turtingų įkapių,
planai. Gintališkė.

I pietus nuo kuršių, Nemuno žemupyje, randame kitą vakarų baltams skiriamą kultūros sritį. Nedidelė genčių grupė gyveno prie svarbaus prekybos kelio – Nemuno. Ją bandoma išskirti jau nuo pirmųjų amžių po Kr. pagal kelis laidojimo paminklus Šilutės rajone (Lumpėnai, Palumpiai, Vilkiškiai ir kt.).

Pastaraisiais metais itin sudomino tirtas Dauglaukio kapinynas, esantis pietiniame Tauragės r. pakraštyje¹⁰. Iš tiesų tai labai įdomus, turtingomis įkapėmis pasižymintis I–IV a. kapinynas, kai kurių archeologų skiriamas taip pat šiai kultūros sričiai. Tačiau gausūs moterų papuošalai, ypač puošni galvos dangai, krūtinės vėriniai, būdingesni šiaurinei vakarų baltų grupei, verčia atsargiau spręsti šiame kapinyne palaidotų gyventojų etninės priklausomybės klausimą. Apskritai tirtieji Nemuno deltos sričiai skirtini kapinynai rodo neabejotinai bendrus ryšius su šiaurine pajūrio grupe. Kartais archeologų nurodomi šių dviejų grupių skirtumai nėra labai ryškūs: jie išreikšti daugiau kiekybinių, o ne kokybinių požymių. Abiejų sričių materialinė kultūra labai artima, tik pietinės srities kapuose randama mažiau įkapių negu minėtoje šiaurinėje.

Pietinė Lietuvos pajūrio grupė labiau išsiskiria viduriniame geležies amžiuje (V–VIII a.). Tam laikotarpiui, ypač jo antrajai pusei, skirtini tokie V. Šimėno tyrinėti kapinynai: Kreivėnų, Sodėnų ir Vidgirių (visi Šilutės r.)¹¹. Mirusieji laidoti nedeginti, bet nuo VII–VIII a. pradeda įsigalėti biritualizmas, tačiau vyraujant inhumacijai. Vyrų kapuose randama mažiau ginklų, gana reti kalavijai, tačiau jie bene patys ankstyviausi kalavijų raidoje. Kapuose gana dažna įkapė – žalvarinės lankinės segės, tarp kurių vyrauja ilgakojės. Vyrų įkapes bene geriausiai pailiustruoja Vidgirių kario kapas Nr. 2 (37 pav.). Mirusiajam į kapą buvo įdėtos dvi ietys (ietigaliai lauro lapo formos plunksna ir ilgai imova), pentinis siauraašmenis kirvis, du kovos durklai – kalavijų prototipai, pentinas, dalgis ir daug papuošalų: sidabrinė antkaklė tordiruotu lankeliu, sidabrinė storagalė apyrankė ir 5 lankinės ilgakojės segės. Keturi iš jų – žalvarinės, o penktoji – sidabrinė paaukuota, ornamentuota juodinimo technika, skirtina ankstyvųjų „gyvulinių“ lankinių segių tipui¹². Pastaroji neabejotinai importuota. Tai pasakytina ir apie kovos durklus. Nemuno deltoje gyvenę žmonės buvo, ko gero,

37 pav. Kario kapo įkapės. Vidgiriai, kapas Nr. 2.

arčiausiai prie to meto prekybos kelių, vedusių iš vakarų į rytus Nemuno kryptimi.

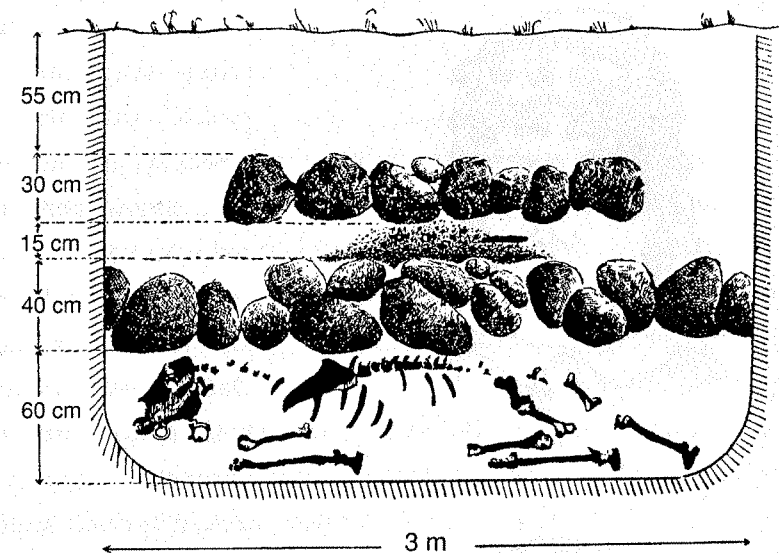
Moterų kapams būdingi kuklūs papuošalai ir darbo įrankiai. Moterų kaklą puošdavo antkaklėmis, gintarinių karoliukų apvaromis, o rankas – storagalėmis apyrankėmis ir įvijiniais žiedais. Drabužis būdavo susegamas taip pat lankinėmis ilgakojėmis segėmis arba segėmis žvaigždine kojele.

Šie viduriniame geležies amžiui skirtini kapinynai užpildo buvusią spragą tarp senojo ir naujojo geležies amžiaus jau anksčiau žinotų kapinynų. Susidaro gerokai ryškesnis Lietuvos pajūrio vakarų baltų pietinės grupės, gyvenusios Nemuno deltoje, vaizdas. Čia matome

kultūros savitumus, skiriančius ją nuo šiaurinės kultūros srities. Jie priklauso būtent tam chronologijos tarpsniui, kuris, be to, padeda pasekti ir buvusį kultūros tęstinumą, rodantį, jog čia gyventa vienos etninės grupės žmonių nuo pirmųjų amžių po Kr. iki pat naujojo geležies amžiaus. Būdingas pavyzdys, atspindintis tą procesą, yra minėtas Sodėnų kapinynas, kuriame ištirti 3 V–VII a. griautiniai ir 6 IX–XI a. degintiniai kapai, iš kurių tai sričiai būdingais radiniais ypač išsiskiria kapas Nr. 9. Tie kapai itin svarbūs mirusiųjų deginimo papročio plitimui į šią sritį. To tęstinumo pabaigą gerai pailiustruoja jau naujam geležies amžiui skirtini tokie kapinynai kaip Mockaičių (Klaipėdos r.), Pocių, Jurgaičių, Vilku Kampo, Rubokų, Nikėlų, Paulaičių (visi Šilutės r.), Skomantų, Vėžaičių (abu Klaipėdos r.), Linkūnų (Rževskoje, Kaliningrado sr.) netoli Tilžės ir kt.

Kas skiria šiaurinę nuo pietinės pajūrio srities ir kas yra joms bendra naujajame geležies amžiuje? Pirmiausia tai apčiuopiama laidojimo paminkluose, jų įrengime, įkapėse. Pietinėje srityje, kurios ir medžiaginėje, ir dvasinėje kultūroje nuo I tūkst. vidurio ir jo antrosios pusės pastebima kai kurių bendrumų su Centrinėje Lietuvoje gyvenusių gentimis, vis labiau jaučiamas nutolimas nuo šiaurinės pajūrio srities. Pirmiausia, čia nerandame kapinynų, kuriuose kapai būtų apdėti besijungiančiais akmenų vainikais, o tai buvo ypač būdinga šiaurinėms sritims senajame ir viduriniame geležies amžiuje. Antra, čia daug anksčiau pasirodo degintiniai kapai negu šiaurinėje srityje. Jau kalbėjome apie I tūkst. antroje pusėje plintantį šioje srityje biritualizmą. Nerandame čia ir tokių pereinamojo pobūdžio degintinių kapų, kurie būdingi šiaurinei sričiai, ypač naujajame geležies amžiuje. Pietinei sričiai nebūdingos ir miniatiūrinės įkapės, kurių gausu Šiaurės Lietuvos pajūrio srityje. Tačiau čia aptinkama bene ankstyviausių žirgų kapų. Minėtinas Dauglaukio kapinynas, kur aptikti žirgų kapai lyg ir turėtų būti datuojami pirmaisiais amžiais¹³. Plačiau literatūroje žinomas Skomantų kapinyne tirtas kapas, kuriame kartu su mirusiuoju vienoje duobėje palaidotas žirgas¹⁴. Gana retas kapo įrengimas: 3 m ilgio ir 2 m gylio duobėje rasti kniūbsčio žirgo griaučiai, kurių nasruose aptikti geležiniai žaslai, o iš abiejų šonų – kamanų grandys. Viršugalvyje pastebėta kamanų likučių. Žirgas gulėjo smėlio sluoksnyje. Apie 60 cm nuo duobės dugno aptiktas akmenų grindinys, dengęs žirgo griaučius. Virš grindinio 1,05 m gylyje supiltas degintinis žmogaus kapas, kurį sudarė 1 m skersmens ir 15 cm storio degėsių sluoksnis. Degėsiuose rasti keli

38 pav. Degintinis vyro kapas su žirgu. IX–XII a. Skomantai, kapas Nr. 91.

žmogaus stuburo kaulai ir geležinis peiliukas makštyse. Virš sudeginto mirusiojo likučių sukrautas jau mažesnio (2 × 1 m) ploto akmenų grindinys. Kapas datuotinas IX–XII a. (38 pav.).

Tokie žirgų kapai, kuriuose laidotas mirusysis drauge su žirgu vienoje duobėje, labai reti ir būdingesni pietinei Lietuvos pajūrio sričiai. Šiaurinėje kuršiams skiriamose srityje kariams į kapus dažniau dėta žirgo apranga nelaidojant paties žirgo. Nors būta ir išimčių. Pavyzdžiui, V–VII a. datuojamame Reketės kapinyne, kape Nr. 35, 2,70 × 1,70 m dydžio duobėje, 25 cm gylyje aptikti žmogaus ir žirgo griaučiai¹⁵. Vis dėlto šio kapinyno laidosena (besijungiantys akmenų vainikai apie kapus), gausios įkapės prie mirusiojo griaučių leidžia neabejotinai jį skirti šiaurinei grupei. Tačiau naujajame geležies amžiuje (IX–XII a.) šiaurinėje pajūrio srityje, apgyventoje kuršių genčių, vyrauja simboliniai žirgų kapai: į kario kapą buvo dedami tik žirgui skirti aprangos daiktai. Aišku, pavieniai atvejai galimi, juolab kad tarp šių dviejų artimų etninių grupių esama ir tam tikrų bendrybių.

Šiaip jau pietinė sritis pasižymi kuklesnėmis kapų įkapėmis, kurių į kapą dedama gerokai mažiau. Skyrėsi ir šių sričių apranga – ji geriausiai matyti iš randamų negausių papuošalų. Iš jų bent apytiksliai galima rekonstruoti kai kurias moterų drabužių detales, skirtingas nuo kuršių. Pirmiausia į akis krinta moterų galvos danga, būdinga tik šiai sričiai. Gaubtos, pusiau apskritimo formos kepurėlės būdavo puošiamos tik pačiu pakraščiu arba cilindrių eile, arba sidabruotais širdelės formos kabučiais, perskirtais įvijomis ir pan. (39 pav.)

39 pav. Skalvių moterų kepurėlės: a – Vėžaičiai, b – Linkūnai. Rekonstrukcijos piešinys (pagal SLDP).

Neretai galvos apdangalą smilkinio srityje susegdavo ilgu žalvariniu smeigtuku plokščia praplatinta galvute. Viršutinį drabužį – apsiaustą ar skepetą – dažniausiai susegdavo sege, smeigtukai tam tikslui nebuvo tokie populiarūs kaip kuršių gyventoje teritorijoje. Vyrų kapuose lig šiol nerasta tokių puošnių metalu kaustytų diržų kaip šiaurinėje pajūrio dalyje. Daug retesni ir ginklai. Apskritai ši sritis, palyginti su šiaurine, kuršių gyventa teritorija, gerokai mažiau tyrinėta. Pastaraisiais metais minėti tyrinėti kapinynai daugiausia priklauso vidurinio geležies amžiaus antrajai pusei, o išvardyti naujam geležies amžiui skirtini kapinynai nepateikia gausių šaltinių. Tačiau, ir turimais duomenimis, vis dėlto ši sritis, apimanti dabartinį Šilutės rajoną ir pereinanti dar į kairiąją Nemuno pusę, skirtina skalviams. Čia juos lokalizuoja ir vėlyvesni rašytiniai istorijos šaltiniai.

Išvesti griežtos ribos tarp kuršių ir skalvių gyventų plotų neįmanoma. Esamos bendrybės rodo juos buvus labai artimus. Žinoma, būta ir mišriai apgyventų teritorijų, ypač dabartinio Klaipėdos rajono pietuose, kur aiš-

kiai prasiskverbia skalviški elementai. Galima konstatuoti ir atvirkštinį procesą – aiškiai kuršiškų reiškinį esama skalviams skiriamoje teritorijoje. Tiesa, tai labiau būdinga pirmiesiems amžiams po Kr. (pvz., Dauglaukio kapinyno medžiaga). Vėliau, matyti, viduriniame geležies amžiuje, vykstant genčių judėjimui, kai kuriam persigrupavimui, skalviai patraukia šiaurės kryptimi ir pasiekia pietines dabartinio Klaipėdos rajono apylinkes, kur naujojo geležies amžiaus paminkluose susiduriama jau su grynai skalviška archeologine medžiaga. Greičiausiai, kuršiams plečiantis šiaurės kryptimi, jais sekė skalviai plėsdami savo teritorijos ribas irgi šiaurės kryptimi.

Žemaičiai

Į rytus nuo kuršių ir skalvių, tarp Jūros ir Dubysos, pereinant kiek į kairiąją Dubysos pusę ir išskiriant jos žemupį, išryškėja trečioji kultūros sritis, kuri visų tyrinėtojų – ir archeologų, ir kalbininkų – skiriama žemaičiams. Nesutariama tik dėl jos kilmės ir chronologijos. Iš tiesų gilesnių šios etninės grupės šaknų kaip I tūkst. viduryje ir jo antroji pusė neturime. Archeologiškai negalime apčiuopti šios grupės išskirtinumo pirmaisiais amžiais po Kr. Todėl neabejodami galime teigti, kad ji pradėjo formotis tautų kilnojimosi metu. Iškyla šios vėliau labai ryškios grupės kilmės klausimas.

Šios kultūros grupės substratu laikytinos periferinės vakarų baltų sritys – pirmųjų amžių pilkapiai, kuriuos plačiai apžvelgėme šios knygos p. 88–96. Priėjome išvadą, jog vakarų baltai rytuose tuo metu buvo apgyvenę Minijos, Ventos, Dubysos (kairiosios pusės), Jūros aukštupių plotus (žr. 16 pav.). Tiesioginiai jų kaimynai rytuose buvo centriniai baltai. Kaip jau esame sakę, I tūkst. viduryje ypač išryškėja turtinga ir savita medžiaginė jų kultūra, turėjusi nemažos įtakos vakarų baltams. Galbūt ta įtaka buvo abipusė. Pirmiausia ji pasireiškia laidosenoje: Vakarų, Vidurio, Vidurio šiaurės Lietuvoje laidojama plokštiniuose kapinyuose. Toks pirmas išorinis bruožas, nors jau ir sakytą, kad išorinės laidojimo paminklų žymės nėra pagrindinis požymis sprendžiant etninius klausimus. Suprantama, daugiau pasako vidiniai požymiai – kapo struktūra, įkapės, jų padėtis kape ir kt. Štai čia ir matome gana reikšmingą bruožą: abiejose srityse vyrauja inhumacija, kapuose gana gausu to laikotarpio įkapių, ypač papuošalų, darbo įrankių. Tačiau centrinių baltų srityje vyrų kapuose randame palyginti mažai ginklų. O vakarų baltų kapai nuo pat pirmųjų amžių ir vėliau gana turtingi ginklų. Tai aiškintina išorinių priešų grėsme.

Vadinasi, centrinių baltų skverbimasis į vakarines sritis buvo taikus ir ilgalaikis procesas. Tai rodytų gausios įkapės, daugmaž bendros šioms sritims, – antkaklės pastorintais galais, gausu lankinių segių (nors kojėlės užbaigimas atskirose srityse ir įvairuoja) ir ypač tokių darbo įrankių kaip siauraašmeniai įmoviniai kirviai, būdingi išimtinai Vakarų ir Vidurio Lietuvai. Pastarasis reiškinys labai svarbus ir įdomus. Darbo įrankių forma, priešingai negu papuošalų, ilgą laiką tokia pati, iš esmės mažai kintanti. Rytinėje Lietuvoje (apskritai rytų baltų

gyventose srityse) buvo paplitę siauraašmeniai kirviai su skylė kotui įtvirtinti¹⁶. Tačiau tarp Dubysos ir Šventosios, Centrinėje Lietuvoje, vartoti ir vieni, ir kiti. Tokio pagrindinio darbo įrankio kaip kirvio skirtinga pentis, skirtingas koto įtvėrimas aiškiai skiria ūkininkavimo įgūdžius, patirtį, galbūt net sritį, bet negali būti pagrindinis rodiklis sprendžiant etninius klausimus. Tačiau juo norėta parodyti tik centrinių baltų santykį su vakariniais ir rytiniais kaimynais.

Noriu pabrėžti, jog centriniai baltai turėjo didelės svarbos lietuvių tautos formavimuisi. Galima būtų nurodyti ir dar vieną tokį pavyzdį. Tai šaukštinės antkaklės (žr. 30 pav.), kurių ankstyviausi egzemplioriai aptikti Centrinėje Lietuvoje, vėlyvesnieji, IV a. – V a. pradžios žinomi iš pietrytinės Lietuvos, bet jau praradę savo klasikines formas. Šios rūšies papuošalai yra būdingi vien Vidurio Lietuvai, kurioje ieškome centrinių baltų lopšio, tokio svarbaus lietuvių etnogenezei.

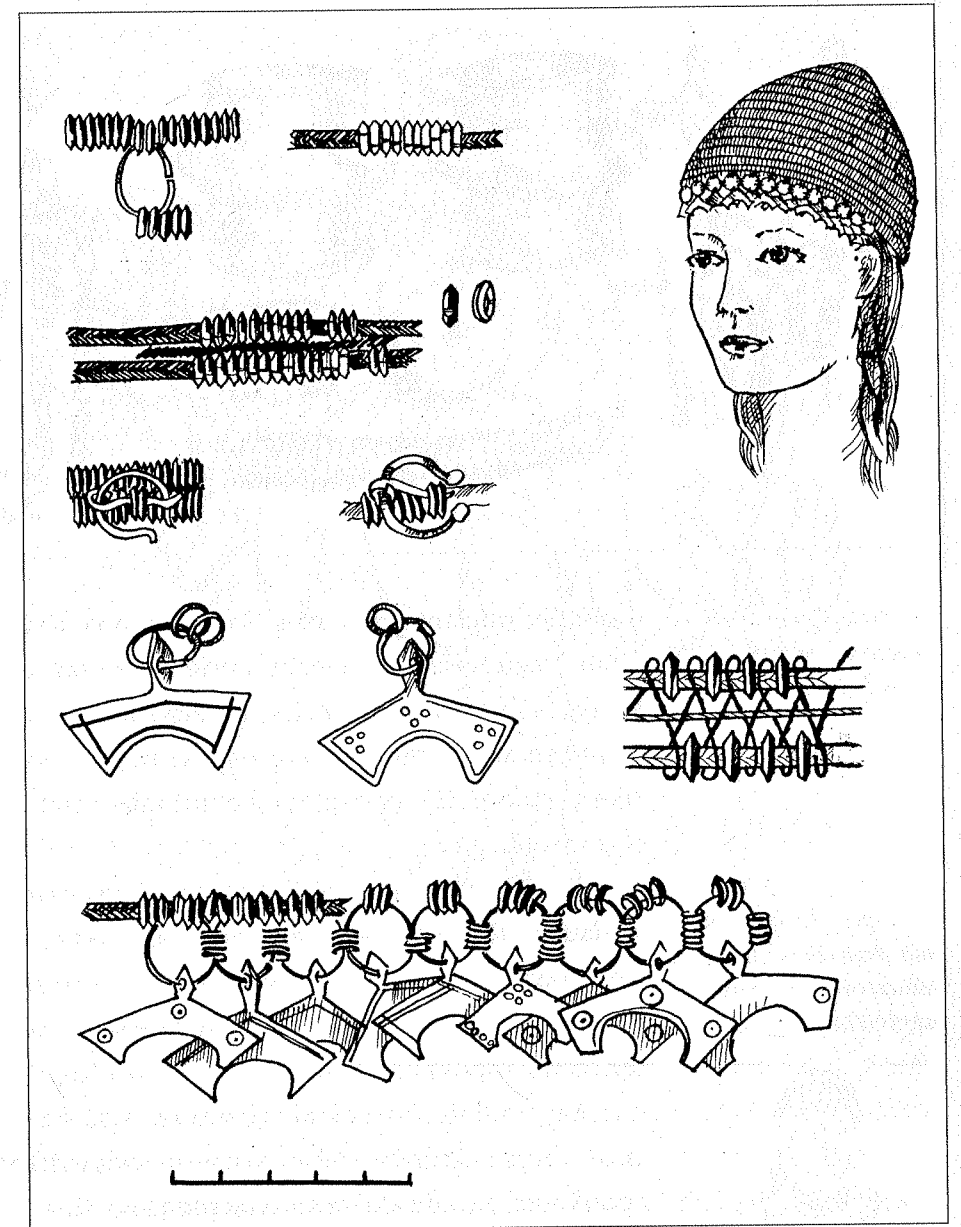
Neatsitiktinai išskirtina Vidurio Lietuva, kuri V–VI a. apėmė nemažą teritoriją. Tai plotai nuo Mūšos aukštupio, į rytus nuo Ventos aukštupio ir Šventosios rytuose bei Nemuno pietuose, taip pat ir kairiojoje jo pusėje. Ši sritis ir vėliau išsiskiria papuošalų gausa bei įvairumu, kartu ir našysta, mano sąlygiškai pavadinta „prožemaitiška kultūra“ todėl, kad ji, bėgant šimtmečiams susilieję su kuršiškuoju etnosu, turėjo bene didžiausios reikšmės žemaičių etnosu formavimuisi.

Žemaičiai, kaip savitas etnis vienetas, ypač išskyla naujajame geležies amžiuje. Juos turbūt geriausiai apibūdina II skyriuje „Šaltiniai. Laidojimo paminklai“ aptarti Paežerio, Bikavėnų, Šaukoto (Radviliškio r.), Upynos, Žasino, Žvilių ir kiti kapinynai. Daugiausia jų susitelkę Šilalės rajone, kuris šiuo metu yra bene geriausiai ištirtas*. Minėtiems kapinynams pirmiausia būdingas griautinis laidojimo būdas, o degintiniai kapai sudaro nedidelį procentą. Vyrus ir moteris laidota priešingomis kryptimis. Įkapės savo gausa kiek nusileidžia kuršiškiems kapams, bet gerokai turtingesnės už skalvių.

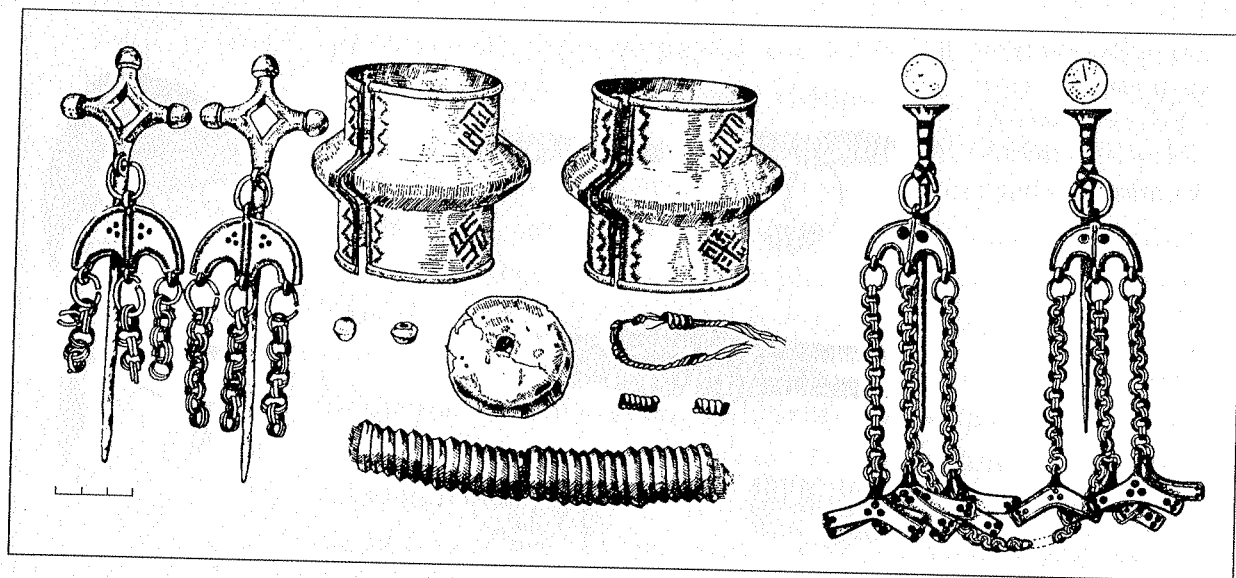
Tuo metu Žemaitijoje vis labiau pastebimi regioniniai skirtumai. Turima archeologinė medžiaga jau leidžia skirti vakarų ir rytų žemaičius¹⁷. Tie skirtumai atsirado dėl substrato, kurio pagrindu formavosi žemaičių etnis vienetas. Vakarų žemaičių gyventoje teritorijoje aiškiai išryškėja kuršiškas substratas, kuris bene labiausiai pasireiškia papuošaluose ir apskritai našystoje. Išskirtinė vakarų žemaičių moterų drabužių detalė – puošni kepurėlė, kurios visas paviršius dengtas žalvariu¹⁸. Išties žalvariu dengtomis kepurėlėmis puikavosi

* Šis rajonas yra itin atidžiai ištirtas. Tą darbą atlikti skatino didelis Lietuvos praeities mylėtojas kraštotyrininkas Vladas Statkevičius, rinkęs duomenis apie šį rajoną. Pagrindinius darbus šiame rajone atliko L. Vaitkuskienė, ištyrusi, ko gero, daugiausia šios srities paminklų, leidžiančių labiau pažinti žemaičių kultūrą ir kartu atsakyti į kai kuriuos etninius klausimus.

40 pav. Žemaitės žalvariu ištais puošta kepurėlė ir jos gamybos procesas pagal Žvilių kapo Nr. 4 radinius. X–XI a. Rekonstrukcijos piešinys.

dar pirmųjų amžių Lietuvos pajūrio moteris. Galbūt šiuo atveju susiduriame su tolimu buvusio senojo kuršiško substrato atgarsiu. Galima konstatuoti lyg ir tam tikrą retrospektyvą į senuosius laikus. Žinoma, naujajame geležies amžiuje gamybos procesas yra kitoks (40 pav.). Tačiau kepurėlėse ryški buvusi senoji viso jų paviršiaus puošimo idėja. Naujajame geležies amžiuje tą patį efektą stengiamasi pasiekti naujomis paprastesnėmis priemonėmis, skirtingu kepurėlės pakraščio baigimu – iš esmės jau skirtingais – klevo sėklos formos kabučiais, kurie ypač dažnai būdavo kabinami prie įvairių papuošalų. Tai bene viena mėgstamiausių žemaičių papuošalų detalių, galbūt net pagrindinis moterų

41 pav. Žemaitės moters papuošalų komplektas. VII–VIII a. Požerė.

drabužių puošimo akcentas. Dažnai į kapą būdavo dedama net 2 kryžinių smeigtukų komplektai, kurie paprastai randami padėti krūtinės srityje (41 pav.). Be antkaklių, moters kaklą dar puošdavo apvaromis, sudarytomis iš įvijų, perskirtų apskritų grandžių kabučiais. Skepetų ir sijonų pakraščius puošdavo įkabintomis rombinėmis skardelėmis bei įvijomis (42 pav.).

42 pav. Žemaitė išseigintais drabužiais. X–XI a. Rekonstrukcijos piešinys (pagal SLDP).

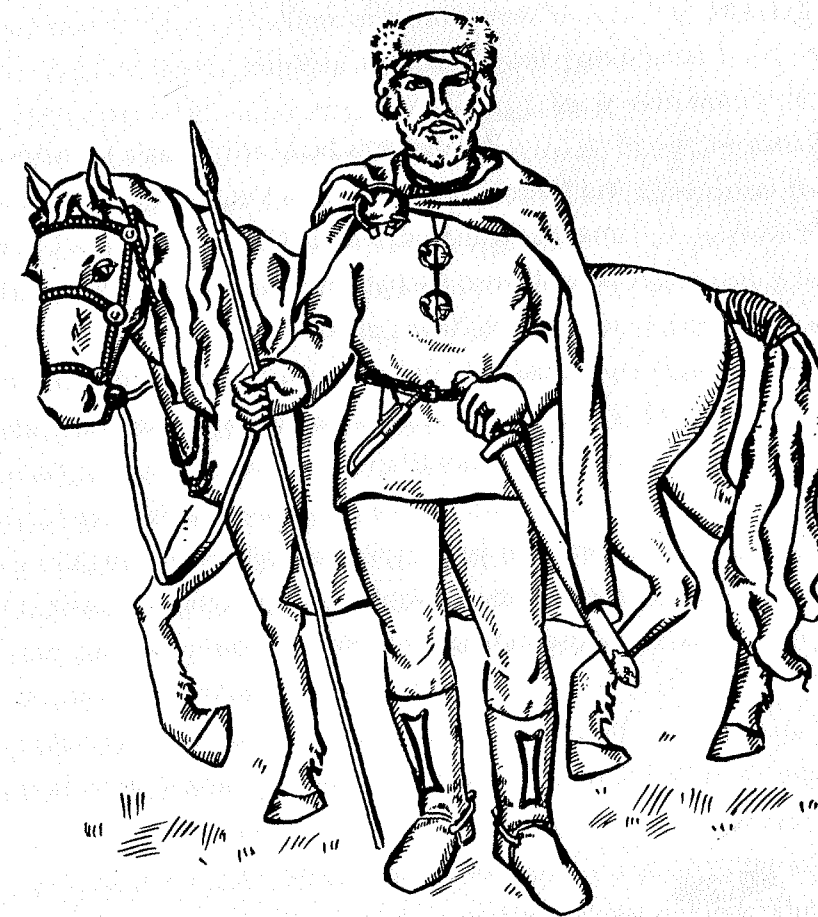

Vyrų kapams būdingos pasaginės segės, kuriomis susegdavo apsiausta. Randama vytinių įvijinių antkaklių, apyrankių, kartais kuršių kapams analogiškų puošnių diržų, į kurių skiriamąsias grandis dar būdavo gausiai įkabinama kabučių. Tačiau ypač pabrėžtinus Žasino ir Bikavėnų kapuose rastos apavo – pagražintu priekiu aulinių batų liekanos. Pagrindinis vyrų ginklas buvo ietys, iš kurių kapuose belikę geležiniai ietigaliai, daug retesni kovos kirviai ir kalavijai. Kapai, kuriuose aptinkama ginklų, dažnesni vakariniuose šios srities rajonuose arčiau kuršių (43 pav.).

Pažymėtina, jog Žasino kapinyne aptikta gana daug kuršiškų elementų. O tyrinėjant Žvilių kapinyne, 1983 m. buvo aptikta IV a. pabaigos kapų, apdėtų akmenų vainikais, analogiškais kuršių kapams. Tai rodytų, jog naujojo geležies amžiaus kapinynas buvo įrengtas senesnėje kuršiškoje kapavietėje.

Akis patraukia dar vienas šią sritį išskiriantis bruožas – dažnai vyrų kapuose kiek aukščiau mirusiojo griaučių krūtinės ar galvos srityje aptinkama žirgo galva, bet kitų žirgo griaučių dalių nerandama. Šį reiškinį tektų aiškinti kaip simbolinį „žirgo kapą“ (plačiau žr. skyrelį „Ką ir kaip simbolizuoja „žirgo kapas““ – p. 187), nors kai kurie

43 pav. Žemaitis karys su kovos žirgu. Bikavėnai, kapas Nr. 210. Rekonstrukcijos piešinys.

tyrinėtojai sieja jį su buvusiomis žirgų aukomis¹⁹. Tačiau tokia interpretacija mažai kuo tesiskiria, nes ar vienaip, ar kitaip traktuosime šį reiškinį, jis yra grynai simbolinė išraiška, patvirtinanti, jog kario gyvenime žirgui buvo skiriamas labai didelis vaidmuo.

Aptariant žemaičių etnos formavimąsi labai svarbūs yra kalbininkų tyrinėjimai, ypač jų padarytos išvados. Anot prof. Z. Zinkevičiaus, kalbinė žemaičių genezė, kitaip tariant, žemaičių tarmė vestina iš vieno kamieno su centrinių baltų, o jos sužemaitėjimą lėmė žemaičių protėvių asimiliuotas kuršių substratas²⁰.

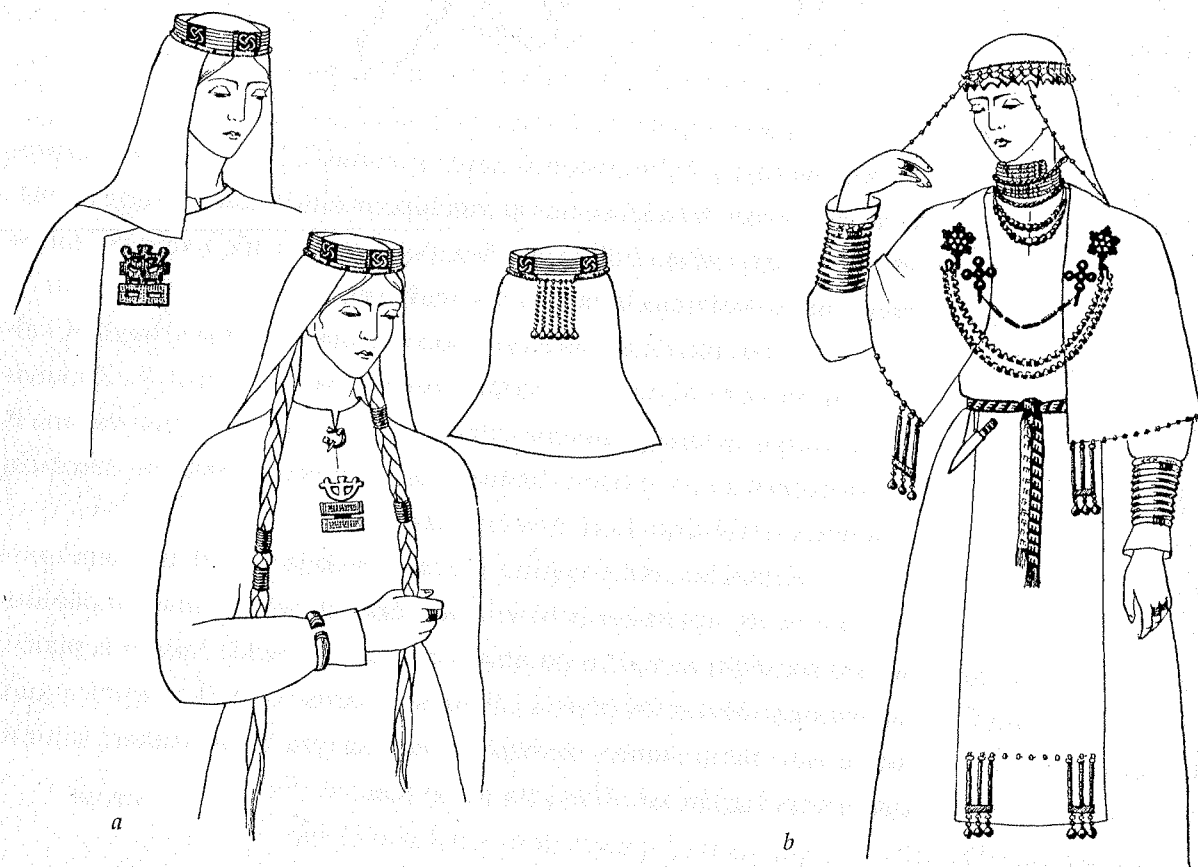
Žemaičių archeologinė kultūra ryškėja V–VII a. apimdama Telšių ir Sedos apylinkes (istoriniame Keklyje), bet labiausiai ji paplitusi kaip tik pietų žemaičių patarmės areale. Jį ir reikia laikyti žemaičių genčių baze, iš kur jos plėtėsi į šiaurės vakarus. Taigi, kalbininkų nuomone, šių dienų šiaurės žemaičių patarmė yra neabejotinas, šaltinių paliudytas kuršių asimiliavimo rezultatas.

Žiemgaliai

Žemaičiams bene artimiausia kultūros sritis, išryškėjusi Vidurio šiaurės Lietuvoje, tarp Ventos aukštupio ir Mūšos, paprastai skiriama žiemgaliams. Didžioji jos dalis apima Latvijos teritoriją, Lietuvoje jai priklauso tik pats piečiausias pakraštys. Geriausiai ją apibūdina šioje Lietuvos dalyje plokštiniai kapinynai (žr. sk. „II. Šaltiniai. Laidojimo paminklai“), tyrinėti įvairiuose rajonuose, priklausantys naujam geležies amžiui. Daugiausia jų iširta *Pakruojo* (Linksmučiai, Diržiai, Šukioniai), *Akmenės* (Papilė, Pavirvytė–Gudai), *Pasvalio* (Pamiškiai), *Joniškio* (Jauneikiai), *Šiaulių* (Valdomai, Jakštaičiai–Meškiai) rajonuose. Šios radimvietės jau apytiksliai apibrėžia žiemgalių gyventą teritoriją, kurios pietinė riba ieškotina Šiaulių rajone. Neatsitiktinai didelė jos dalis priklauso vėliau rašytiniuose šaltiniuose minimai Šiaulių žemei.

Tyrinėjimų rezultatai leidžia labai aiškiai skirti šią sritį dėl jai būdingų savitumų, matomų visuose tyrinėtuose objektuose. Mirusieji laidoti nedeginti, kapuose gausu įkapių, kurių dauguma yra tiesiog

44 pav. Žiemgalės: a – atskiri galvos puošimo elementai, b – šventinis žiemgalės drabužis.

bendros visiems tyrinėtiems paminklams. Moterų kapuose vyrauja papuošalai ir darbo įrankiai. Būdingiausieji papuošalai būtų šie: gana aukšti apgalviai, sudaryti iš kelių eilių įvijų ir skiriamųjų plokštelių, poriniai kryžiniai ir ypač žiediniai smeigtukai, masyvios rankogalinės cilindro formos apyrankės su iškilium skersiniu tuščiaviduriu trikampio formos iškilimu per vidurį, įvijinės apyrankės; ypač gausu įvairių formų antkaklių: sudėtinės antkaklės atrietais galais, antkaklės tordiruotu lankeliu, plonėjančiais galais su kabliuku ir ašele, antkaklės užkeistais, kiek pastorintais galais, antkaklės ramentiniais galais ir t. t. (44 pav.). Pagrindinis moterų darbo įrankis, dėtas į kapus, – tik tai sričiai labiausiai būdingas geležinis pjautuvėlis žemyn nulenкта viršūne, retesnė – geležinė vedega.

Vyrų kapuose papuošalų mažiau, be to, jie daugiau utilitarinės paskirties. Tai lankinės aguoninės segės apsiaustui susegti, retesnės apyrankės. Vyrų apranga dažniau puošta kukliomis žalvarinėmis įvijomis, pvz., kepurių pakraštį neretai puošė kelios įvijų eilės, jomis gražintas ir apavas. Labai retai randama metalu puoštų diržų, tokių būdingų Lietuvos pajūrio vyrų aprangai ir vakarinėms žemaičių žemėms. Tačiau būtina vyrų įkapė – ginklai (45 pav.). Didžiausią grupę sudaro ietigaliai, neretai kapuose randami po 2 egzempliorius, ir ypač šiai sričiai būdingi trumpi platūs kalavijai, kurie kapuose paprastai būna padėti skersai kapa, kiek įstrižai – šlaunikaulių arba dubens srityje.

Vidurio šiaurės Lietuvos sritis labai ryškiai ima skirtis vidurinio geležies amžiaus pabaigoje ir naujajame geležies amžiuje. Anksčiau puslapiuose minėta, jog tarp Mūšos ir Nevėžio aukštupių senojo geležies amžiaus antroje pusėje buvo paplitę pilkapiai, siekę didelę dabartinės Latvijos teritoriją. Skyrėme juos žiemgalių ir sėlių pirmtakams. Todėl dabar savaimė kyla klausimas, kas lėmė šių pilkapių išnykimą ir vėliau toje pačioje teritorijoje mūsų aptartų plokštinių kapinynų atsiradimą. Bandant atsakyti į šį klausimą tenka nustatyti žiemgalių, kaip atskiro etnoso, susidarymo laiką ir priežastis. Atsakymo reikia ieškoti viduriniame geležies amžiuje, tautų kilnojimosi laikotarpyje, kuriame, kaip jau ne kartą minėta, pastebima sudėtingų baltų genčių persigrupavimų.

Ir šiuo atveju greičiausiai lemiamą vaidmenį suvaidino centriniai ir rytų baltai, pajudėję ne tik vakarų, bet ir šiaurės kryptimi. Šiaurinė dabartinės Lietuvos sritis tuo metu, o ir anksčiau, nebuvo

45 pav. Žiemgalis karys (a) ir jo kalavijas (b). Rekonstrukcijos piešinys.

tankiai apgyventa, todėl besitraukiantiems šia kryptimi žmonėms buvo pakankamai erdvės. Matyt, per centrinių ir rytų baltų integracijos laikotarpį, trukusį gana ilgai – du, tris, o gal ir daugiau šimtmečius, susiklostė ta etninė situacija, kurią jau gana stabiliai galime matyti naujajame geležies amžiuje. Mažesnių genčių įsijungimas į didesnes truko ne metus ir dešimtmečius*. Tą mintį pagrįstų kai kurie jau naujojo geležies amžiaus laidosenos faktai. Antai tiriant Jauneikių plokštinį kapinyną aptikta gana stambių akmenų, galėjusių būti ankstesnių šioje vietoje buvusių pilkapių akmenų vainikų liekanomis. Pilkapiai čia buvo išplitę senajame geležies amžiuje (I–IV a.), o kaip matyti iš rastų pavienių radinių, kapinyne pradėta laidoti maždaug VI–VII a. Nuo tų laikų pilkapius pakeitė plokštiniai kapai, kurie Centrinėje Lietuvoje buvo praktikuojami nuo pat pirmųjų amžių po Kr., o Vidurio šiaurės Lietuvos dalyje geriausiai ir plačiausiai žinomi naujajame geležies amžiuje. Apskritai Vidurio šiaurės Lietuvos kultūros sritis, skiriama žiemgaliams, pradeda išsiskirti VIII–IX a. ir ypač išsikristalizuoja pačioje I tūkst. pabaigoje – II tūkst. pradžioje. Vadinasi, turėjo praeiti bent pora šimtmečių, kol susivieniję centriniai ir rytų baltai įsitvirtino Vidurio šiaurės

* Todėl vargu ar galima kalbėti apie kokius nors karinius susidūrimus tarp atskirų baltų genčių. Karinių veiksmų padariniai ryškėja greičiau.

Lietuvoje, palikę savitą ir labai vienalytę kultūrą, dėl kurios etninio priklausymo nekyla jokių abejonių.

Žiemgaliai, sprendžiant iš jų paliktų laidojimo paminklų ir ryškios medžiaginės kultūros, gyveno gana didelėje teritorijoje. Pietvakariuose ji siekė Ventą, pietuose – piečiau Mūšos ribojosi su Šiaulių žeme, pietryčiuose (Panevėžio apylinkėse) – su Upytės žeme, rytuose (prie Lėvens) – su sėlių, šiaurės rytuose – latgalių ir šiaurėje – lyvių gyvenamomis žemėmis²¹. Pietinėje šios teritorijos dalyje, kuri, kaip matome iš apibrėžtų ribų, apima gana didelius Vidurio Lietuvos šiaurinius plotus. Nepaisant ryškaus žiemgalių kultūros savitumo, jos pakraščiais kai kuriuose tirtuose kapinyuose esama daug mišrių elementų, priklausančių kaimyninėms, ypač vakarų baltų gentims*. Antai viename labiausiai į pietus nutolusiame *Jakštaičių–Meškių kapinyne* (Šiaulių r.) *apčiuopiami kelių grupių kultūros elementai*. Jie daugiau reiskiasi papuošaluose, o vyrų kapuose rasti išimtinai žiemgaliams būdingi ginklai – trumpasis peilis kalavijas, ietigaliai, kirvis. Tarp griautinių kapų įsimaišę 9 degintiniai kapai galbūt rodo naujosios kultūros žmonių atėjimą. Degintiniai kapai būdingesni to meto Lietuvos pajūrio kultūros sričiai – kuršiams. Be to, pastebėta ir žemaičiams būdingos kultūros bruožų²².

Atskirų kultūros grupių mišrumas ypač matyti *Pavirvytės–Gudų* (Akmenės r.) kapinyne, kuris yra bene labiausiai nutolęs į šiaurę ir į vakarus Lietuvoje. Pagrindinis jo egzistavimo laikas – X–XI a., bet laidota dar XII ir gal net XIII amžiuje. Kapai labai turtingi įkapių. Matyt, čia gyventa turtingos genties žmonių (žr. sk. „II. Šaltiniai. Laidojimo paminklai“). Ir tame kapinyne konstatuotas biritualizmas: per keturis tyrinėjimų sezonus buvo atidengta daugiau kaip 80 griautinių ir 23 degintiniai kapai.

Skiriasi griautinių ir degintinių kapų įkapės. Ryškus pavyzdys tame pačiame kapinyne rasti ginklai. Griautiniuose vyrų kapuose buvo randama būdingų šiai sričiai trumpų plačių kalavijų, gulėjusių kape įprastine tvarka. Moterų kapuose būdingiausias darbo įrankis – peilis-pjautuvėlis žemyn nulenktas viršūne, dažnesni verpstukai. Kapai pasižymi papuošalų gausa ir įvairove. Tačiau degintiniuose vyrų kapuose, konkrečiai kape Nr. 65, rastas šalmas, į žemę įsmeigtas dviašmenis kalavijas, ietigalis, vedega, o kape Nr. 22 rastas net geležinis dalgis. Šiame kapinyne rasta ir tokių retų radinių kaip žalvarinės svarstyklės ir 8 žalvariniai svoreliai.

* Negalima pamiršti Žiemgalos rytuose buvusio vakarų baltų substrato.

Isivyraujanti kremacija, tobulesni kalavijai, pagaliau svarstyklės ir svoreliai rodo, jog kapinyne laidoti ir kuršių genties atstovai. Šie degintiniai kapai greičiausiai buvo vėlyvesni, juo labiau kad buvo konstatuota, jog laidojant sudegintus mirusiuosius apardyti kai kurie griautiniai kapai. Čia pasiremta tik aiškiausiais požymiais, bet jų yra daug daugiau. Jie rodo, kad atskirų gentinių junginių pakraščiais būta glaudaus sąlyčio.

Žiemgalių geografinė padėtis, artimi ryšiai su vakarų pajūrio kaimynais ir kiti veiksniai lėmė, kad šis baltų etninis junginys anksti atkreipė į save dėmesį ir pateko į rašytinius šaltinius. Anksčiausiai žiemgalius, kaip ir kuršius, pradėjo minėti Skandinavijos šalių šaltiniai. Danų kronikoje „Annales Ryenses“ rašoma, kad apie 870 metus danų vikingai pajungė Prūsiją, Žiemgalą (Semigaliam), karelių žemę ir daug kitų šalių. Apie skandinavų žygius į Žiemgalą geriausiai informuoja runų akmenys, kuriuose Žiemgala vis dažniau minima nuo XI a. (1040, 1041 m.). Pagrindinis šių žygių tikslas buvo priversti žiemgalius mokėti duoklę. Tačiau greičiausiai būta ir prekybinių ryšių. Tai iš dalies patvirtintų Pavirvytės–Gudų kapinyne rastos svarstyklės ir svoreliai. Nuo XII a. pradžios žiemgalius pradeda minėti ir Rusios metraščiai (Земгола), o nuo XIII a. – vokiečių kalavijuočių šaltiniai (Semmigali, Semgallen ir kt.)²³.

Sėliai

Kelis žodžius tektų tarti apie rytinius žiemgalių kaimynus – sėlius. Jau esame užsiminę apie galimus sėlių pirmtakus, palikusius pirmiesiems amžiams po Kr. būdingus pilkapius, išsiskiriančius iš tų laikų pilkapių kultūros, išplitusios Šiaurės Lietuvoje ir pietinėje Latvijos teritorijoje. Iškelti pastarąją pilkapių grupę, skiriant ją rytų baltams, pagrindo davė pastarųjų metų tyrinėjimai Anykščių rajone. (Plačiau jie aprašyti II skyriaus „Šaltiniai. Laidojimo paminklai“ poskyryje „Rytų Lietuvos pilkapiai“ – p. 19.) Norėtume tik atkreipti dėmesį į mirusiųjų kapų įrengimą šiuose pilkapiuose. *Veisėtiškių pilkapiuose*, esančiuose šiaurinėje Anykščių rajono dalyje, *aptikta kolektyvinių kapų*. Viename pilkapyje esama nuo 6 iki 12 kapų, tad ir tokių pilkapių dydis yra nemažas.

Labai daug analogijų turi *Miškiniuose* 1989 m. ištirtas vienas pilkapis, kuriame aptikta net 14 griautinių kapų. Tų pilkapių struktūra skiriasi nuo vakarinėje Lietuvos dalyje, Dubysos vidurupyje, susikcentravusių pilkapių, kuriuos laikome vakarų baltų palikimu, tai būtų tarsi paskutinė jų fazė. Turbūt reikia sutikti su V. Kazakevičiumi, bandančiu Veisėtiškių ir Miškinių pilkapius skirti sėliams (žr. II sk. poskyrį „Rytų Lietuvos pilkapiai“, 13 ir 14 nuorodas). Jis išvelgia juose skirtingų kultūros grupių – žiemgalių, latgalių ir sėlių – susikryžiovimą. Tai būtų labiausiai į pietus nutolusi (gal jau mišri) sėlių riba.

Šios srities pilkapių išskirtinumą patvirtina ir anksčiau (1974 ir 1975 m.) tyrinėti pilkapiai Muoriškiuose (Biržų r.). Tais metais buvo ištirti 5 10–12 m skersmens pilkapiai, kuriuose būta nuo 8 iki 17 žmonių griaučių²⁴. Kultūriškai jie neabejotinai susiję su Latvijoje, Dauguvos kairėje pusėje, tankiai išsidėsčiusiomis pilkapių grupėmis²⁵.

Anykščių rajonas greičiausiai buvęs labiausiai į pietus nutolęs pakraštys, kuriame senajame geležies amžiuje galima ieškoti sėlių pirmtakų. Tautų kilnojimosi metu viduriniame geležies amžiuje sėlių gyvenamieji plotai pietuose mažėjo. Šiaurės rytų Lietuvoje archeologiniai paminklai dar per mažai tyrinėti, kad būtų galima pasekti tolesnį jų likimą. Galimos tik kai kurios prielaidos. Matyt, vis labiau įsitvirtinant lietuvių gentims sėliai traukėsi šiaurės kryptimi į dabartinę Latvijos teritoriją, kur jie įsikūrė dešinėje Dauguvos pusėje. Atrodytų, kad sėlių gentis nebuvo nei gausi, nei galinga, jai didelę įtaką turėjo

kaimyninės baltų gentys, su kuriomis ji greit susijungė. Labiausiai juos veikė latgaliai. Neatsitiktinai daugelis mokslininkų, iš jų ir žinomas estų archeologas H. Moora, latgalių ir sėlių kultūrą jungia ir aptaria bendru tarsi vienu sėlių–latgalių vardu.

Šiaurinė sėlių riba su latgaliais XIII a. dokumentuose nurodoma buvusi Dauguvos upė. Kai kurių kalbininkų nuomone, Dauguva gal ir galėjusi būti skiriamoji riba tarp sėlių ir latgalių tik rytuose, tačiau vakarinėje dalyje sėlių būta ir anapus Dauguvos, Aisviekstės upės baseine. Lietuvos teritorijoje sėlių žemės riba turėjusi eiti maždaug pro Salaką, Tauragnus, Uteną, Svėdasus, Subačių, Palėvenę, Pasvalį, Saločius²⁶.

Archeologinių duomenų tam teiginiui paremti ar atmesti neturime, kadangi šios sritys archeologiškai mažai tyrinėtos. Apibrėžtos teritorijos pakraščiais, pavyzdžiui, Ignalinos rajone, minimas nemažas pilkapių grupių skaičius, bet daugelis jų smarkiai apardyti. Nuosekliau perkasti tik Lapušiškeje (Ignalinos r.) buvę pilkapiai. Čia jų būta net 40. 1900 metais daugumą jų ištyrė J. Žiogas²⁷. Buvo konstatuoti degintiniai žmonių kapai, o pilkapiuose Nr. 4 ir Nr. 7 aptikta žirgų griaučių. Pagal radinius pilkapynas datuotinas VIII–XII a. Tad sprendžiant iš laidosenos pilkapyną neabejotinai paliko lietuvių gentys, kurias aptarsime kiek plačiau.

Lietuviai

Jau sakėme, kad lietuvių genčių branduolio reikia ieškoti brūkšniuotosios keramikos kultūroje. Ši kultūra, kaip matėme, išnyksta I tūkst. po Kr. viduryje. Kalbėta ir apie šios kultūros išnykimo priežastis. Savaime kyla klausimas, koks ryšys tarp brūkšniuotosios keramikos kultūros ir ją pakeitusios Rytų Lietuvos pilkapių kultūros. Kokie požymiai sieja ir kokie skiria šias dvi chronologiškai skirtingas toje pačioje teritorijoje aptinkamas kultūras?

Klausimas sudėtingas ir sunkiai išsprendžiamas, juo labiau kad čia yra visai skirtingos paminklų rūšys. Piliakalniai, kuriam laikotarpiui jie bepriklauptų, daugiau ar mažiau susiję su gyventojų saugumu. Tai gynybiniai objektai, nepaisant jų apsauginių priemonių, kurios priklausė nuo gyvenamojo laikotarpio, nuo gresiančio pavojaus, be to, įrengimų technika nuolatos tobulėjo. Laidojimo paminklai – dvasinės kultūros išraiška, tiesiogiai susijusi su tikėjimu į pomirtinį gyvenimą ir jo įvaizdžiais, susiformavusiais atskirų žmonių, mažesnių ar didesnių bendruomenių sąmonėje, bandant juos kuo sėkmingiau realizuoti. Etniškai sprendžiant klausimą tie vaizdiniai bei įvaizdžiai yra patikimesni. Suprantama, geriausia būtų, jeigu jie papildytų vienas kitą, būtų vienalaikiai, tarpusavyje susiję ir chronologiškai, ir teritorija. Jie tik šiek tiek yra susiję chronologiškai: pilkapiai pasirodo išnykstant brūkšniuotosios keramikos kultūrai. Blogiausia, kad lig šiol neturime aiškių laidojimo paminklų, tiesiogiai skiriamų brūkšniuotosios keramikos kultūrai. Šis klausimas atskirų archeologų yra įvairiai sprendžiamas. Tačiau aiškaus atsakymo neturime. Tai parodys ateitis.

Tačiau bendra teritorija, o ir tai, kad šios kultūros kaimynystėje tiek šiaurėje, tiek ir pietuose nuo I tūkstantmečio vidurio mirusiųjų laukuose iškyla aukšti kauburiai – pilkapiai, manytina, rodo, kad būtent ir brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonės savo mirusiuosius laidojo pilkapiuose.

Tad stabtelėkime prie Rytų Lietuvoje paplitusių pilkapių, dėl kurių etninės priklausomybės bemaž visi archeologai sutaria. Jie paprastai ir vadinami *lietuviškais pilkapiais*. Čia bene ilgiausiai praktikuota ši laidojimo forma. Mirusieji šioje Lietuvos dalyje laidoti pilkapiuose visą I tūkst. po Kr. antrąją pusę ir II tūkst. pirmaisiais amžiais. Be to, užbėgdami kiek į priekį pasakysime, jog visą šį laiką pilkapius palike

žmonės praktikavo kremaciją. O tai yra daug svarbiau už išorines kapo žymes. Būtent šis reiškinys leidžia tiksliau nustatyti tos kultūrinės grupės teritoriją. Rytų Lietuvos pilkapių arealas šiaurėje siekia Zarasų rajono pietinę ir pietrytinę dalį, vakarinė riba būtų Šventosios upė ir Nemuno vidurupis, pietuose – Merkio baseinas, pietryčių riba vedama per Ašmeną, Smurgainis, Svyrių ir Naručio ežerų kryptimi²⁸.

Reikia pasakyti, kad pačių ankstyvųjų Rytų Lietuvos pilkapių areale (kaip ir brūkšniuotosios keramikos kultūroje!) išsiskiria šiaurinis ir pietinis regionai. Šiaurinėje dalyje net iki VI a. dar tebepraktikuojami nedegintiniai kapai, kurie būdavo įrengiami duobėse po pilkapio sampilu. Tokie pilkapiai su griautiniais kapais gana reti pietinėje dalyje. Tačiau tuo pačiu metu plinta ir mirusiųjų deginimo paprotys, kuris VII–VIII a. jau tampa vyraujantis visame apibrėžtame areale.

Jau esame aptarę kai kuriuos baltų genčių persigrupavimus tautų kilnojimosi fone. Rytų baltų gentys, spaudžiamos migruojančių rytų slavų, traukė vakarų kryptimi į centrinės baltų žemes. Vyko ilgas šių dviejų artimų kaimyninių genčių konsolidacijos procesas. Archeologiniai paminklai leidžia atskleisti buvusią abipusę įtaką perimant kai kuriuos dvasinės, taip pat ir medžiaginės kultūros reiškinius.

Vienas iš svarbiausių vykusios konsolidacijos bruožų yra mirusiųjų deginimo papročių plitimas. Ankstyviausi degintiniai kapai mūsų apibrėžtoje teritorijoje pasirodė V–VI a. Šiuo laikotarpiu datuojamų degintinių kapų aptikta Obeliuose dviejų kultūros sričių (Rytų ir Vidurio Lietuvos) sandūroje. Čia tarp griautinių kapų buvo įsiterpę 6 degintiniai kapai²⁹. Kalniškių kapinyne (Raseinių r.) tarp 48 kapų buvo aptikti taip pat 6 V–VI a. degintiniai kapai³⁰.

VI–VII a. jie išplinta jau visoje Rytų Lietuvos pilkapių srityje ir pamažu skverbiasi vakarų kryptimi. Pirmiausia degintinių kapų pasirodo Centrinėje Lietuvoje, ypač Kauno apylinkėse. Tai – Veršvai, Eiguliai, Marvelė, gal kiek vėliau Seredžiaus vietovėje. Antai 1985–1989 m. Seredžiuje buvo ištirta 16 degintinių kapų ir per 20 žirgų kapų. Bent 3 degintinius kapus tyrinėtojai skiria VII a. Kremacijos papročio skverbimasi vakarų kryptimi pailiuotų ir toks faktas, jog V–VI a. datuojami degintiniai kapai aptikti Pakalniškiuose, Pavilkijo kapinyne (kairėje Nemuno pusėje), kuriame buvo atkasti aštuoni VI–VII a. kapai. Tokie ankstyvi degintiniai kapai rodo rytų baltų ideologijos skverbimasi į Vidurio ir net Vakarų Lietuvą. Pavienių degintinių kapų aptinkame didžiuliam viduriniam geležies amžiui skiriamame Plinkaigalio kapinyne ir kitur.

Tai tik keli pavyzdžiai, rodantys patį ankstyviausią kremacijos papročio etapą, šio papročio plitimą iš Rytų į Vidurio Lietuvą. Mirusiųjų deginimo paprotys pamažu, bet vis labiau įsigali. VII–IX a. ir Rytų, ir Centrinėje Lietuvoje mirusieji tikrai kremuojami. I tūkst. pabaigoje ir II tūkst. pradžioje degintinius kapus randame jau ir Lietuvos pajūryje, ir šiaurinėje Užnemunės dalyje, kur gyventa vakarų baltų. Galima prielaida, kad į šias sritis kremacija galėjusi plisti ir iš pietvakarinių – prūsų gyventų žemių, kuriose būta biritualizmo.

Išimtis liko tik centrinė Žemaitija, kur dar II tūkst. pradžioje vyravo inhumacija, ir šiaurinė Vidurio Lietuvos dalis, kur mirusiųjų deginimo paprotys taip ir neprasisverbė. Šią sritį skyrėme žiemgaliams. Čia būtų galima pažymėti, kad šiaurės baltų gentys, įsijungusios į besiformuojančių latvių tautybę, praktikavo išimtinai inhumaciją²⁸. Aptinkami pavieniai degintiniai kapai pietrytinėje Latvijos dalyje tyrinėtojų yra traktuojami kaip lietuvių arba rytų slavų palikimas. Apskritai mirusiųjų deginimo paprotys, I tūkst. pabaigoje būdingas dar rytų slavams ir ypač lietuvių gentims, II tūkst. pradžioje pirmiesiems dėl krikšto atsisakius kremacijos, ilgiausiai buvo praktikuotas lietuvių³¹. Formuojantis lietuvių tautybei jis atspindėjo atskirų genčių konsolidacijos procesą ir sudarė savitos ideologijos pagrindą*.

Ilgalaikį Vidurio ir Rytų Lietuvos gyventojų konsolidacijos procesą rodo ne tik mirusiųjų deginimo papročio plitimas, bet ir archeologų vadinami „žirgų kapai“^{***}. Pavieniai žirgų kapai jau yra žinomi iš pirmųjų amžių po Kr., jų daugėja apie I tūkst. vidurį ir jie ypač išplinta I tūkst. pabaigoje ir II tūkst. pradžioje, t. y. naujajame geležies amžiuje³². Tačiau vienaip ar kitaip šis paprotys – laidoti su mirusiuoju ir jo kovos žirgą – labiausiai sietinas su kremacijos pradžia Rytų Lietuvoje. Galbūt svarbu paminėti, kad šio papročio, reiškiamo viena ar kita forma, ypač plačiai praktikuoto Vidurio, Rytų ir Vakarų Lietuvoje, visai nežinojo šiaurės baltai – latvių pirmtakai. Tiesa, skirtingose Lietuvos dalyse jis išreiškiamas labai įvairiai, bet Rytų ir Vidurio Lietuvoje praktikuotos įprastos ir klasiškiausios formos: žmogus kremuojamas, o žirgas pakasamas nedegintas. Beje, būta ir išimčių: rytų baltų teritorijoje kartais žirgas sudeginamas su mirusiuoju, tačiau tai pavieniai atvejai. Ir daug rečiau aptinkami žirgai, palaidoti viename bendrame kape su savo šeimininku. Paprastai žirgams skiriama atskira kapinyno dalis. Nepaisant kai kurių skirtingų išorinių laidojimo paminklų žymių (Vidurio Lietuvoje – plokštiniai kapai, Rytų Lietuvoje – pilkapiai), naujajame geležies amžiuje randame daug žirgų kapų, kai kuriuose kapinyuose

* Plačiau apie kremaciją žr. VI skyriaus „Dvasinės kultūros apraiškos“ poskyry „Laidojimo formos“ – p. 165–175.

** Plačiau apie tai žr. VI skyriaus „Dvasinės kultūros apraiškos“ poskyrio „Simbolizmas senovės lietuvių laidosenoje“ skyreli „3. Ką ir kaip simbolizuoja „žirgo kapas““ – p. 187–198.

jų aptinkama nuo keliolikos iki keliasdešimt ir net kelių šimtų kapų. Vidurio Lietuvoje jiems išskiriama atskira kapinyno dalis, Rytų Lietuvoje – atskira pilkapių grupė. Tačiau pačiai laidosenos sampratai svarbesni yra vidiniai, o ne išoriniai veiksniai, kurių būtent pirmieji ir susieja šias dvi sritis. Šis konsolidacijos procesas reiškiasi ne vien dvasinėje srityje, bet net ir kai kuriuose medžiaginės kultūros reiškiniuose; bene ryškiausias pavyzdys galėtų būti geležinių siauraašmenių pentinių kirvių arba pjautuvų atlenkta viršūne paplitimas abejose šiose srityse (žr. 90 pav.). Esama kai kurių papuošalų, o kartu našystos bendrumo. Suprantama, išlieka ir savitumai, pavyzdžiui, rytų baltai neatsisako pilkapių, nors jau visos kitos gentys laidoja savo mirusiųsių plokštiniuose kapinyuose. Tiesa, ilgainiui pilkapių išorinės žymės kinta, atsisakoma akmenų vainikų apie pilkapius, pasitenkinama jų vietos pažymėjimu tiesiog aplink sampilą iškastu grioviu, tačiau senosios tradicijos – sampilo virš kapo supylimas išlieka iki pat rašytinės istorijos laikų, tik išorinės žymės gerokai suprastėja.

Šių dviejų sričių konsolidacija yra tolesnis lietuvių etnoso formavimosi procesas, kurio pradžios ieškajome brūkšniuotosios keramikos kultūros pietinėje dalyje, tiksliau, Neries baseine I tūkst. viduryje. Ji aktyvėjo I tūkst. antrojoje pusėje. Tuo metu vyko ir lietuvių kalbos atsiskyrimas nuo latvių³³. Tai laikotarpis, kai lietuvių gentys pradeda stipriau veikti kaimynines baltų gentis ir kartu dėti būsimos lietuvių tautybės pagrindus. Pastebimas ir baltų gentims priklausančių antropologinių tipų judėjimas iš rytų į vakarus³⁴. Tačiau reikia pasakyti, kad šiame procese ypač svarbų vaidmenį atliko buvę centriniai baltai, gyvenę Vidurio Lietuvoje. Ypač išsiskiria Kauno apylinkės – jos kai kurių tyrinėtojų laikomos būsimų vakarų lietuvių etnoso pagrindu³⁵. Lietuvių gentinio etnoso pasidalijimas į vakarų ir rytų šakas ypač išryškėja XI–XII a., o pats šis procesas vyko IX–X a., bet gali būti, kad net ir anksčiau, kada asimiliavosi centrinių ir rytų genčių žmonės (brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonės) Vidurio Lietuvoje, sudarę stiprią genčių sąjungą (34 pav.).

Apie lietuvius čia kalbama siaurąja prasme, tačiau jau šiuo metu jų būta stipraus gentinio junginio, darančio įtaką kaimyninėms gentims. Šis lietuvių genčių judėjimas vidurio, vakarų bei šiaurės kryptimis buvo glaudesnės konsolidacijos akstinas; tai dėjo pagrindus lietuvių etnosui plačiąja prasme. Apie šį, jau tolesnį lietuvių etnoso raidos etapą bus kalbama paskutiniame šios knygos skyriuje.

Jotvingiai

Šiaurėje lietuviai susidūrė su sėliais, apie kuriuos jau rašėme. Pietuose tiesioginiai jų kaimynai buvo *jotvingiai*, dažnai žinomi *sūduvių* vardu. Su *dainaviais* ir *poleksėnais*, arba palekiais, jie sudarė vieną vakarų baltų genčių junginį. Juos vadinsime vienu bendru jotvingių vardu. Tuo vardu jie dažniausiai žinomi ir lenkų tyrinėtojų veikaluose³⁶, nors vokiečių literatūroje ir kryžiuočių metraščiuose jie daugiau žinomi sūduvių vardu. Tačiau tai pasakytina jau apie istorinius laikus, ypač Kryžiuočių ordino ir jotvingių XIII a. kovų epochą, kada Kryžiuočių ordinas žiauriausiomis priemonėmis palaužė atkaklų jotvingių priešinimąsi³⁷.

Archeologiniai tyrinėjimai leidžia pažvelgti į ankstesniųjų laikų jotvingių istoriją. Yra susikaupusi gana gausi literatūra lenkų, lietuvių, rusų ir vokiečių kalbomis. Daug vertingos medžiagos davė Suvalkų srityje lenkų archeologų atlikti darbai³⁸. Labai svarbus tas faktas, kad jotvingiai apie V a. po Kr. praktikuoja kremaciją. Be to, sudegintų mirusiųjų likučius laidoja iš akmenų krautuose pilkapiuose. Apskritai *ankstyvesni krūsniniai kapai, vėliau iš akmenų sukrauti pilkapiai – būdingas jotvingių laidosenos bruožas, kuris yra svarbiausias jotvingių gyventosios teritorijos rodiklis*. Šis nuo seno jotvingiams būdingas paprotys išliko net iki XV–XVI a.³⁹ Pagal jį paprastai yra atsekamos jotvingių gyvenamos teritorijos ribos. A. Kviatkovskaja smulkiai nubrėžia šių kapinynų išplitimo arealą Baltarusijoje. Anot jos, šiaurėje jų riba eina Neries upe ir jos intakais Naručiu ir Ilija; rytuose šių kapinynų aptinkama išilgai Bezeinos (Dniepro) upės ir jos intako Schos; toliau išilgai Usačiaus upės; pietinė riba eina Nemuno intaku: Servečiaus, Ušos, Šmaros ir jos intako Grivos aukštupiais; pietvakariuose šie kapinynai driekiasi išilgai Muchaveco, Lesnajos, Narevo, Narevkos upių; vakaruose jie užfiksuoti Svisločės – kairiojo Nemuno intako aukštupyje, o toliau jie eina Lenkijos teritorija; šiaurės vakaruose jų riba eina dabartinės Lietuvos teritorija⁴⁰. Autorė pabrėžia jų baltišką kilmę, grindžiamą laidosenos savitumais, išlikusiais ilgus šimtmečius. Akmenimis apkrauti kapai ypač būdingi vakarų baltams, su kuriais pietuose ir teko susidurti lietuviams, priklausiusiems rytų baltams. Mus būtent ir domina šiaurinė jotvingių riba, siekianti dabartinę Lietuvos teritoriją.

Lenkų tyrinėtojai, pavyzdžiui, H. Łowmiańskis⁴¹ ir A. Kamińskis⁴², jotvingiams skyrė visą Nemuno žemupį, taigi visą Užnemunę.

Vėlesnių laikų tyrinėtojai, tikslindami šiaurės jotvingių ribos klausimą, jau bando spręsti naujai. Pirmiausia žodį taria archeologai. Antai V. Sedovas jotvingių teritorijos šiaurinę ribą nukelia daug toliau į rytus priskirdamas jotvingiams dar ir Nemuno bei Neries tarpupį⁴³. Jis remiasi ne tik archeologiniais, bet ir kalbos duomenimis, tokiais autoritetais kaip K. Būga, J. Geruliu, J. Otrėbskiu (Otremskiu), V. Toporovu. Jis ypač atkreipia dėmesį į hidronimus su galūne *da*, skirtinus jotvingiams. Anot V. Sedovo, būtent šioje teritorijoje aptinkama ir pilkapių, dėl savo konstrukcijos skirtinų šiai etninei grupei. Savo tezę V. Sedovas paremia gausia archeologine medžiaga. Jis nurodo net 135 I–VIII a. datuojamus pilkapynus, kuriuose pilkapiai apjuosti akmenų vainikais ir apkrauti akmenų krūsnimis. A. Kviatkovskaja teigia, kad toks jotvingių laidojimo paprotys išlieka net iki XVII a.⁴⁴

V. Sedovo teiginiams pasipriešino A. Tautavičius, kuris šiaurinę jotvingių ribą nukelia daug toliau į pietus. Jo nuomone, ši riba ėjusi žemiau linijos Vištytis–Žuvintas–Alytus⁴⁵. V. Sedovo jotvingiams skirtų pilkapių dalį A. Tautavičius skyrė lietuviams. Be to, rėmėsi ir skirtingais kalbos argumentais. Kilo gyva diskusija, į kurią įsitraukė istorikas J. Žiugžda ir kalbininkas A. Vanagas. Pastarasis teigė, jog ši diskusija yra bevaisė, ypač kad ir V. Sedovo, ir A. Tautavičiaus kalbos argumentai yra netikslūs ir net klaidingi, todėl negali būti jotvingių ir lietuvių genčių ribų nustatymo motyvas⁴⁶.

P. Kulikauskas, apibendrinamas savo paties tyrinėtus piliakalnius Užnemunėje, pritaria V. Sedovo nuomonei, jog senoji jotvingių teritorija buvusi didesnė ir šiaurės, ir rytų kryptimi. Jis pabrėžė, kad Užnemunės, kaip ir gretimų teritorijų, etninė istorija turi būti nagrinėjama remiantis tik visomis mokslo šakomis, galinčiomis prisidėti prie rūpimo klausimo gvildinimo⁴⁷. Jo nuomone, tyrinėjant tokį svarbų klausimą, didelė spraga minėtoje diskusijoje buvo ta, kad visiškai neatšizvelgta į piliakalnių tyrinėjimų medžiagą, į kultūriniame sluoksnyje aptinkamus radinius, juo labiau kad Užnemunės piliakalniai atsirado pirmaisiais amžiais po Kr. ir gyvavo iki XV a. (46 pav.). Be baltams būdingų bendrybių, Užnemunės tyrinėtuose piliakalniuose autorius išvelgia ir kai kurių skirtumų. Antai Rudaminos (Lazdijų r.), Kumelionių (Marijampolės r.), Paveisininkų piliakalnius jis sieja su Suvalkų srities archeologine medžiaga; Kunigiškių–Pajevonio (Vilkaviškio r.) piliakalnio medžiaga, autoriaus nuomone, sietina su prūsiškąja, o likusiųjų – Obelytės, Kaukų (abu Alytaus r.), Bačkininkėlių (Prienu r.) –

46 pav. Rudaminos piliakalnis.

artimesnė Rytų Lietuvos piliakalniais. Tai neabejotinai svarbūs pastebėjimai, rodantys jotvingių ryšius su artimiausiomis kaimyninėmis baltų gentimis. Tad ir šiaurinė jotvingių riba gali būti tiksliau išvesta.

Apskritai laidojimo paminklai yra labai svarbūs etninėms problemoms spręsti. Tačiau tenka konstatuoti, jog pietinėje Lietuvos dalyje, jotvingių gyventoje teritorijoje, jie labai mažai tyrinėti. Vienas iš pagrindinių bruožų, kuris šiuos paminklus išskiria iš kaimyninių sričių, yra jau minėtos akmenų krūsnys nepriklausomai nuo išorinių paminklų rūšies (pilkapiai ar plokštiniai kapinynai). Galima būtų paminėti Vilkautinyje (Varėnos r.) dar 1912–1913 m. S. Krukowskio tyrinėtą pilkapį⁴⁸. Buvo priskaičiuota 150–160 krūsninių pilkapių, kurių ištirta tik nedidelė dalis. 1973–1974 m. Liškiavos (Lazdijų r.) kolūkio laukuose buldozeriu buvo sunaikintas V–VIII a. pilkapynas, į kurį archeologai laiku neatkreipė dėmesio⁴⁹. Minėtini Užnemunėje tyrinėti krūsniniai kapai Delnicoje (Lazdijų r.), Liepynuose (Marijampolės r.), bet šie paminklai labai suardyti. Čia nedeginti mirusieji palaidoti plokštiniuose kapuose, o virš jų buvo sukrauta gana daug akmenų. Kapai savo struktūra yra giminiški Rytų Prūsijoje suduvių aptinkamiems kapams⁵⁰.

Iš viso Užnemunėje ištirtų laidojimo paminklų turime labai nedaug. Dėl gana intensyvios šiame krašte žemdirbystės daugumas jų yra suardyti. Todėl šiame krašte labai svarbus archeologinis šaltinis yra išlikę gana gausūs piliakalniai, kurių duomenys svarbesni jau kitoms problemoms spręsti.

Gretinant turimus duomenis pamažu ryškėja pietinė lietuvių gyventa riba, o kartu ir jotvingių šiaurinė riba. Suprantama, kad kaip ir tarp kitų genčių čia būta kontaktinės zonos ir vienai ar kitai sričiai skirtini paminklai gali atsidurti priešingose pusėse, – tai natūralu. Tačiau šiuo metu viena aišku, kad Nemunas niekada nebuvo skiriamoji riba tarp lietuvių ir jotvingių nei šiaurėje, nei rytuose. Be to, naujajame geležies amžiuje, kaip matysime vėliau, vyko labai spartus lituanizacijos procesas ir tos ribos neišvengiamai tapo ne tokios ryškios. Šiuo metu turimais duomenimis, pietinė lietuvių ir šiaurinė jotvingių riba (būtent vieta, kurioje ribojosi šios dvi skirtingos vakarų ir rytų baltų gentys) būtų tokia: pietvakarinė lietuvių riba, vedama iš rytų į vakarus, eitų maždaug nuo Varėnos Alytaus kryptimi, kirstų Nemuną palei jo kilpą ir pereitų į kairiąją jo pusę, o nuo čia ji eitų iki Jiesios žemupio (Nemuno intako); paskui tos ribos tektų ieškoti kažkur į šiaurę nuo Šešupės, tai patvirtintų ir Užnemunėje tyrinėti piliakalniai. Piliakalniai, tyrinėti kairėje Nemuno pusėje Kauno rajone (Guogai–Piliuona, Žiegždriai), neabejotinai jau priklauso lietuviams. Formuojantis lietuvių tautybei dalis šiaurės jotvingių genčių buvo lituanizuota⁵¹.

¹ Gudavičius E. Rašytiniai šaltiniai // LE. – P. 173.

² Ten pat.

³ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai (toliau – LIŠ). – V., 1955. – T. 1. – P. 21.

⁴ Lietuvos archeologiniai paminklai. Lietuvos pajūrio I–VII a. kapinynai. – V., 1968.

⁵ Volkaitė-Kulikauskienė R. Ginklai // Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje (toliau – LMK). – V., 1981. – T. 2. – P. 6–48; *Tos pačios*. IX–XII a. kalavijai Lietuvoje // ILKI. – V., 1964. – T. 4. – P. 197–226.

⁶ Plačiau žr.: Volkaitė-Kulikauskienė R. Senovės lietuvių drabužiai ir jų papuošalai (I–XVI a.). – V., 1997 (toliau – SLDP). – P. 80–81, spalv. rek. pav. 86; *Tos pačios*. Lietuvių tautybės susidarymas // LE. – P. 189, pav. 30.

⁷ Volkaitė-Kulikauskienė R. SLDP. – Žr. rek. pieš., pav. 50, 51, 52.

⁸ Асарус Я. О северных территориях расселения куршей в XI–XIII вв. По материалам могильников // *Vakarų baltai: Etnogenezė ir etninė istorija*. – V., 1997. – P. 199–208, pav.1.

⁹ Ten pat. – P. 205.

¹⁰ Jovaiša E. Dauglaukio plokštinis kapinynas // *Nemuno delta. Tyrinėjimai ir atradimai*. – Dauglaukis, 1991; *To paties*. Dauglaukio kapinynas // ATL, 1992, 1993. – V., 1994. – P. 149–151.

¹¹ Šimėnas V. Kreivėnų kapinynas // ATL, 1986, 1987. – V., 1988. – P. 90–91; *To paties*. Sodėnų kapinynas // Ten pat. – P. 91–94; *To paties*. Vidgirių kapinynas // Ten pat. – P. 94–98.

¹² Šimėnas V. Vidgirių kapinynas // ATL, 1986, 1987. – V., 1988. – Pav. 10, 11.

¹³ Jovaiša E. Dauglaukio kapinynas // ATL, 1992, 1993. – V., 1994. – P. 151.

¹⁴ Nagevičius V. Kiti mano prieškariniai tyrinėjimai Žemaičiuose // *Senovė*. – K., 1935. – T. 1. – P. 61–74.

¹⁵ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvio kario žirgas. – V., 1971 (*Acta historica Lituania*, 7); Navickaitė-Kulickienė O. Reketės kapinynas // Lietuvos archeologiniai paminklai. Lietuvos pajūrio I–VII a. kapinynai. – V., 1968. – P. 161–183, pav. 7, 8.

¹⁶ LAA. – V., 1964. – T. 4. – Pav. 62, 63; Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. T. 1. Lietuvių kalbos kilmė. – V., 1984. – P. 350.

¹⁷ Vaitkūnienė L. Dėl žemaičių aprangos regioninių skirtumų // LA. – V., 1992. – T. 9. – P. 144–150.

¹⁸ Plačiau apie jas žr.: Volkaitė-Kulikauskienė R. SLDP. – P. 29, 30. – Čia aptariama šių kepurėlių gamybos technologija.

¹⁹ Vaitkūnienė L. Žirgų aukos Lietuvoje // LA. – V., 1981. – T. 2. – P. 58–77.

²⁰ Zinkevičius Z. Žemaičių tarmės kilmės klausimu // Iš lietuvių entogenezės. – V., 1981. – P. 12–18.

²¹ Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. – V., 1984. – T. 12. – P. 525.

²² Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvių tautybės susidarymas // LE. – P. 194.

²³ Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. – Москва, 1977. – С. 71–73, 77 и др.

²⁴ LAA. – V., 1977. – T. 3. – P. 71, paminklo Nr. 402.

²⁵ Latvijas PSR archeologija. – Rīgā, 1974. – Pav. 37.

²⁶ Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. T. 1. Lietuvių kalbos kilmė. – V., 1984. – P. 360.

²⁷ Žiogas J. Archeologiški tyrinėjimai Gaidės apylinkėje // Lietuvių tauta. – V., 1909. – Kn. 1. – D. 3. – P. 314–324.

²⁸ Latvijas PSR archeologija. – Rīgā, 1974. – Lpp. 364–365.

²⁹ Urbanavičius V., Urbanavičienė S. Obelių kapinynas. Archeologiniai tyrimai // LA. – V., 1988. – T. 6. – P. 10–14.

³⁰ Kazakevičius V. Kalniškių kapinyno (Raseinių raj.) tyrinėjimai 1992 ir 1993 metais // ATL, 1992, 1993. – V., 1994. – P. 154–158.

³¹ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvių tautybės susidarymas (archeologiniais duomenimis) // LIM, 1977. – V., 1978. – P. 17.

³² Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvio kario žirgas. – V., 1971.

³³ LE. – P. 156.

³⁴ Ten pat. – P. 178.

³⁵ Ten pat. – P. 162–166.

³⁶ Nalepa J. Jaćwęgowie. Nazwa i lokalizacja. – Białystok, 1964; Kamiński A. Jaćwież; terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne. – Łódź, 1953.

³⁷ Kulikauskas P. Užnemunės piliakalniai. – V., 1982. – P. 91.

³⁸ Plačiau žr. ten pat, p. 130–140 ir tuo klausimu nurodytą literatūrą.

³⁹ Kviatkovskaja A. Jotvingių kapinynai Baltarusijoje (XI a. pab. – XVII a.). – V., 1998.

⁴⁰ Ten pat. – P. 5, 311.

⁴¹ Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. – 1932. – T. 1. – S. 68–69.

⁴² Kamiński A. Cit. v. – P. 60–62.

⁴³ Седов В. Б. Курганы ятвягов // Советская археология (toliau – СА). – 1964. – № 4. – С. 38–40.

⁴⁴ Kviatkovskaja A. Cit. v. – P. 318–320.

⁴⁵ Tautavičius A. Lietuvių ir jotvingių genčių gyventojų plotų ribų klausimu // MADA. – V., 1996. – T. 2(21). – P. 161–180.

⁴⁶ Ванасас А. К вопросу о диалектной дифференциации балтов, обитающих на территории Литвы (по данным гидронимии) // MADA. – V., 1968. – T. 1(26). – P. 143–155.

⁴⁷ Kulikauskas P. Užnemunės piliakalniai. – V., 1982. – P. 90–103.

⁴⁸ Krukowski S. Smentarz ciałopalny bez popielnic w Wysokiem (pow. Sejnejski) // Światowit. – Warszawa, 1913. – T. 11. – S. 1–3; Kulikauskas P. Vilkiautinio pilkapyno tyrinėjimai // Istorija. – V., 1977. – T. 17, šas. 2. – P. 83–104. – Kiekviename pilkapyje buvo palaidoti 2–4 žmonių palaikai, tad atskiras pilkapis traktuotinas kaip šeimos kapas.

⁴⁹ Markelevičius J. Papiškių (Varėnos raj.) pilkapių tyrinėjimai 1974–1975 // ATL, 1974, 1975. – V., 1977. – P. 110–113.

⁵⁰ Puzinas J. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys // *Senovė*. – K., 1938. – T. 4. – P. 233.

⁵¹ Волкайте-Куликаускаене Р. О северной границе ятвягов // Проблемы этнической истории балтов. – Рига, 1985. – С. 49–51.

VI. DVASINĖS KULTŪROS APRAIŠKOS

Laidojimo formos

Aptarti pagrindiniai šaltiniai – laidojimo paminklai, tiriama įvairiais aspektais, gali nušviesti sudėtingą senąją Lietuvos istoriją. Ir štai dėl ko. Lig šiol tai bene geriausiai iširta paminklų rūšis ir, kas svarbiausia, pati gausiausia. Nepaisant gana netikslios šios paminklų rūšies apskaitos, kuri nuolatos papildoma, datavimo įvairumo, jų ardyimo ar net galutinio sunaikinimo, vis dėlto išlikę laidojimo paminklai lig šiol yra patikimiausi vienos ar kitos teritorijos apgyvenimo liudytojai. Tai viena. Antra, buvusios pažiūros į pomirtinį gyvenimą, mirusiojo aprūpinimas būtiniausiai mirusiajam esant gyvam naudotais jo reikmenimis atskleidžia ne tik dvasinio gyvenimo apraiškas, bet ir daugelį medžiaginės kultūros reiškinių. Sugretinus šiuos duomenis su kitų paminklų, ypač piliakalnių, tyrinėjimų rezultatais, galimos labai reikšmingos išvados senosios Lietuvos istorijos klausimais, kuriuos bent iš dalies stengiasi nušviesti šiame veikle.

Žvilgtelėkime tik į kai kuriuos dvasinės kultūros reiškinius – laidoseną ir su ja susijusius papročius. Laidojimo apeigos yra viena bene iš seniausių žmonijos dvasinės kultūros apraiškų. Mirtis – pagrindinis žmonijos kartų kaitos veiksnys – atskirų bendruomenių, genčių bei tautų buvo labai įvairiai traktuojama ar net sunkiai suvokiama. Laikas keitė žmonių pažiūras, todėl ir laidosena įvairiais laikotarpiais kito. Tai tiesiogiai susiję su pažiūra į pomirtinį gyvenimą, o kartu ir į ritualus, atliekamus palydint mirusįjį tan gyveniman.

Daugelis genčių ar tautų, tarp jų ir baltai, mirtį traktavo kaip mirusiojo išėjimą į kitą jiems nežinomą, įvairiai įsivaizduojamą pasaulį. Skirtinga šio reiškinio samprata būtent ir atsispindi atskirų genčių laidojimo papročiuose, bandymuose sukurti mirusiajam kuo geriausias

sąlygas. Įvairiose laidojimo formose atsispindi ryšys tarp gyvųjų ir mirusiųjų. Vaizduotasi, kad pomirtinis gyvenimas panašus į žemiškąjį: mirtis žmones išskirianti tik laikinai.

Ši pažiūra būdinga ir baltų gentims. Mirusieji buvo aprūpinami būtiniausiomis įkapėmis juos išlydinti į pomirtinį gyvenimą. Įkapių dėjimas, be abejonės, turėjo magišką prasmę, nes jos turėjusios užtikrinti tolesnį „normalų“ velionio gyvenimą. Todėl vyrų kapuose dažniausiai randama ginklų – kalavijų, nuo iečių išlikusių geležinių jų antgalių – ietigalių, kovos peilių, taip pat ir tokių vyriško darbo įrankių kaip dalgis, kirvis, galastuvai ir pan. Moterų kapuose darbo įrankių randama gerokai mažiau. Pagrindiniai iš jų būtų – pjautuvas, verpstukas, miniatiūriniai verpimo ir audimo įrankiai bei kiti su namų ruošą susiję daiktai. Tačiau abiejų lyčių kapams būdingi gausūs papuošalai. Tai rodo, jog mirusieji laidoti su išėiginiais drabužiais. Šie faktai atspindi tik pažiūrą į pomirtinį gyvenimą, „kūniškąjį“ mirusiojo gyvenimo pratęsimą. Bet jie neatskleidžia laidojimo apeigų, vyravusių atskirose gentyse. Archeologui, suprantama, labai sunku, kartais tiesiog neįmanoma atsakyti į daugelį klausimų, nes jis tiria tik pačią paskutinę laidojimo apeigų dalį, kuri sutampa su kapo įrengimu. Todėl tyrinėjimų metu dėmesys kreipiamas į įkapių išdėliojimo tvarką, kapo įrengimą, mirusiojo padėtį ir kitas detales. Tai archeologui padeda nustatyti kai kurias kulto apeigas, bet jas motyvuojant tenka pasitelkti etnografinius, istorinius, folkloro ir kitus pagalbinius šaltinius.

Tiktai bėda ta, kad jie gali būti nutolę ir chronologiškai, ir teritoriškai, o archeologui reikia disponuoti tik labai pagrįstomis ir apibendrinančiomis analogijomis. Nepaisant šių visų sunkumų, nuodugnėsi laidosenos tyrinėjimai vis dėlto leidžia bent kai kuriais atžvilgiais atskleisti atskirų baltų genčių laidojimo apeigų savitumus.

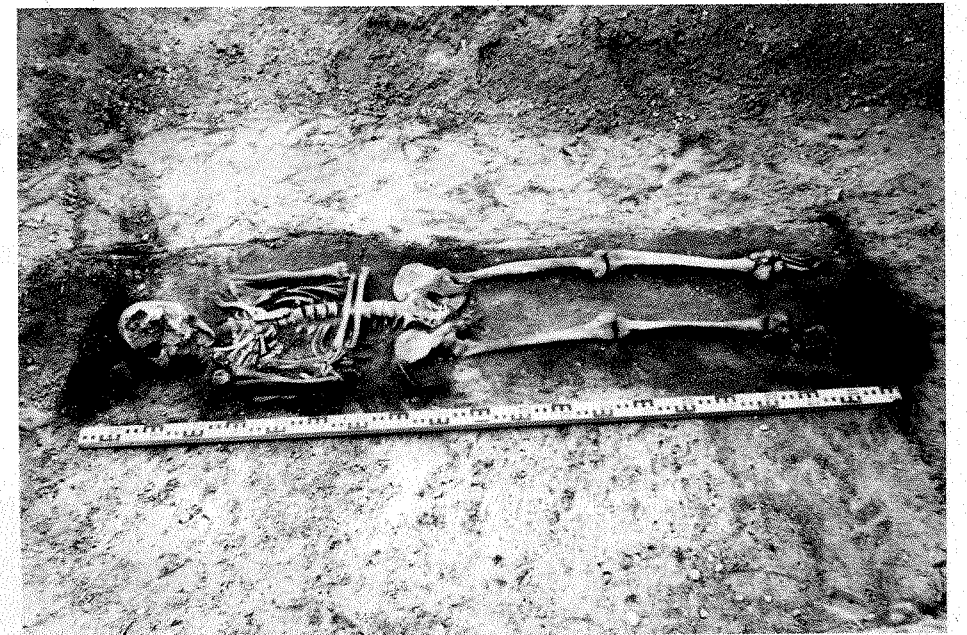
Bene svarbiausias ir labiausiai dominantis faktas yra Lietuvoje gyvenusių baltų genčių praktikuota dvejopa laidosenos forma – *inhumacija* ir *kremacija*. Įvairiais laikotarpiais mirusieji laidoti nedeginti arba būdavo deginami. Atskirais atvejais viena laidojimo forma keisdavo kitą. Tad tenka skyrium aptarti šias dvi skirtingas laidojimo formas bandant atskleisti šių reiškinių priežastis, susijusias su tų žmonių papročiais, susiformavusiais ne vien priklausomai nuo pažiūros į pomirtinį gyvenimą, bet galbūt ir nuo kai kurių etninių motyvų.

1. Inhumacija

Tai – pirminė laidosenos forma Lietuvoje. Ji plačiau išplito tik pirmaisiais amžiais po Kr. ir pakeitė I tūkst. pr. Kr. vyravusią kremaciją. Pirmaisiais amžiais po Kr. ateinanti nauja pažiūra į pomirtinį gyvenimą bene ryškiausiai atsispindi tyrinėtame Kurmaičių kapinyne, kuriame laidota visą tūkstantmetį – nuo 500 m. pr. Kr. iki I tūkst. vidurio po Kr.¹ Per tą laiką pakito ne tik pats pomirtinio gyvenimo traktavimas, bet ir išorinis kapo įrengimas: pilkapius pamažu keičia plokštiniai kapai, apie kuriuos išlieka tik akmenų vainikai, kaip buvusių pilkapių rudimentas.

Tad perėjimas prie naujos ideologijos vyko šimtmečius. Formavosi nauji papročiai, kūrėsi naujos mirusiųjų išlydėjimo iš gyvųjų tarpo formos. Inhumuojant mirusįjį pirmiausia buvo reikalingas karstas. Patys ankstyvieji karstai – skobtiniai, išskaptuoti iš storo medžio kamieno (47 pav.). Sargėnų, Maudžiorų kapinyuose kai kurie tyrinėti kapai patvirtino šią prielaidą. Išskirtinos tokios pagrindinės žymės: 1) suspausta griaučių padėtis, ištiestos, prie šonų priglaustos žmogaus rankos rodo siaurą karsto vidaus ertmę; 2) tiriant kapą prie griaučių tokiais atvejais randami 4–6 akmenys, gulintys po 2 iš abiejų galvos pusių, kojūgalio, kartais ir juosmens srityje. Tai skobtinį karstą remiantys akmenys. Šis reiškinys būdingas tik pirmiesiems amžiams po Kr., rečiau vidurinio geležies amžiaus pirmajai pusei; naujajame

47 pav. Mirusiojo palaikai skobtiniame karste. V a. Taurapilis.

geležies amžiuje su juo jau nebesusiduriame. Taigi skobtinio karsto jau atsisakoma.

Karsto forma, jo dydis labai lėmė mirusiojo, ypač jo rankų padėtį. Paprastai mirusieji laidoti aukštiekninkai, ištiestomis kojomis, įvairiai sudėtomis rankomis (48 pav.). Dažniausiai įvairiai sukryžiuotos rankos guli krūtinės srityje arba kiek mažiau sulenktos per alkūnes – juosmens, dubens srityje. Gana dažnai pasitaiko, kad viena ranka būna sulenкта per alkūnę ir guli krūtinės srityje, o kita – ištiesta visu ilgiu palei šoną. Tokią patogesnę įprastą mirusiųjų padėtį daugiausia sąlygojo pakitusi karsto forma, ypač pradėjus ją gaminti iš lentų. Tačiau ilgainiui mirusiųjų rankų padėtis atskirose gentyse tapo paprotine laidojimo apeigų dalimi. Su apeigomis siejasi ir įkapių išdėliojimo tvarka, kuriai gyvieji skyrė daug dėmesio. Neretai ji atspindi atskirų genčių ar bendruomenių papročius. Paprastai įkapės guli pagal savo paskirtį, ypač tai pasakytina apie drabužių papuošalus. Tačiau darbo įrankiai ir kiti būtiniai reikmenys mirusiajam dažniausiai būdavo dedami jo galvūgalyje. Ginklų padėtis vyrų kapuose įvairi, tačiau ietys dėtos išilgai kapą šalia mirusiojo taip, kad ietigaliai paprastai randami galvos srityje. Šis procesas neabejotinai susijęs su mirusiojo šarvojimu, kuris užbaigdavo jo parengimą pereiti į pomirtinį gyvenimą.

48 pav. Įprasta laidojimo ant nugaros padėtis. IX–X a. Jauneikiai, kapas Nr. 200.

Apie kai kuriuos buvusių apeigų momentus galime tik spėti. Laidojimo apeigos turėjusios palengvinti ribos, esančios tarp dviejų pasaulių – gyvųjų ir mirusiųjų, peržengimą. Labai svarbus veiksnys buvo gyvųjų požiūris į mirusiuosius: vieni mirusiųjų bijojo ir norėjo juos kuo greičiau izoliuoti, kiti stengėsi kuo ilgiau su jais bendrauti. Taigi matome du gyvųjų santykių su mirusiais variantus, kurie iš esmės lėmė laidojimo apeigas. Tačiau ir vienu, ir kitu atveju mirusysis turėjo būti atitinkamai parengiamas. Jis turėjo būti šventiškai aprengiamas, aprūpinamas maistu bei visais reikalingais daiktais, tiek materialiniais, tiek ir magiškais – religiniais (amuletai). Tikriausiai būta ir žodinių formulių, ženklų ir kitko.

Apeigos buvo susijusios su mirusiojo laikymo namuose trukme, kuri atskirose gentyse buvo nevienoda. Faktiškai tai buvo lyg ir paruošiamasis galutinio perėjimo į pomirtinį gyvenimą etapas. Kai kuriose gentyse lavonas laikytas tol, kol pradėdavo net irti. Atsakyti į šį klausimą padeda anglosaksų keliautojo Wulfstano (IX a.) aisčių laidojimo aprašymas². Čia autorius greičiausiai rašo apie prūsus, vadinasi, vakarų baltus, kurių rytinė dalis, kaip sakytą, siekė gana didelius Vakarų Lietuvos plotus. Wulfstanas rašo, kad „aisčiai turi įprotį numirėlių laikyti nesudegintą, jį palikti tarp giminių ir draugų 1 mėnesį, kartais – 2 mėnesius. Kunigaikščius ir kitus aukštos kilmės žmones tuo ilgiau palieka nesudegintus gulėti, kuo daugiau jie turi turtų, kartais iki pusmečio, ir jie lieka nesudeginti ir guli ant žemės savo namuose. Ir visą laiką, gulint lavonui viduje, turi būti geriama ir žaidžiama iki tos dienos, kada jis būdavo sudeginamas“. Toliau Wulfstanas aprašo, kaip laidojimo dieną dalijamas mirusiojo turtas. Tokį ilgą mirusiojo laikymą namuose Wulfstanas aiškina taip: „Yra aisčių menas sugebėti gaminti šaltį. Todėl ten numirėliai ilgai guli, o nepūva, kadangi jie juos išaldo.“ Pagaliau Wulfstanas apibūdina ir išaldymo būdus, kurie yra veiksmingi ne tik žiemą, bet ir vasarą. Suprantama, kad kai kuriuos Wulfstano aprašytus momentus reikia priimti kritiškai, tačiau jie patvirtina faktą, jog mirusiojo laikymo namuose trukmė rodo gyvųjų santykius su juo.

Gyvųjų santykiai su mirusiuoju buvo labai svarbus laidojimo apeigų veiksnys. Su vienais norėta kuo ilgiau kontaktuoti, palaikyti ryšius. Tikėta mirusiųjų galia gyviesiems, kuriems galėję padėti, patarti, bet taip pat ir jiems kenkti. Aukojant aukas ir dedant į kapą dovanas tikėtasi, kad mirusysis užtikrins savo artimiesiems derlių, gausų gyvulių prieauglį, laimingą šeimos gyvenimą ir pan. Greičiausiai tam

tikslui dėtos ir papildomos įkapės, kurių dėjimas į kapą tikriausiai buvo susijęs su tam tikromis apeigomis.

Kitaip klostėsi apeigos, jei mirusiojo bijota. Turėjo būti praktikuojami įvairiausi būdai, kurie padėtų apsaugoti gyvuosius nuo mirusiųjų kėslių. Ypač bijota savižudžių, žmonių, turėjusių įvairių fizinių trūkumų, arba žmonių, kurie gyvenime pasižymėjo labai blogomis savybėmis. Ir tuo atveju galėjo būti atliekamos įvairios magiškos apeigos. Turime konkrečių to pavyzdžių iš įvairių laikotarpių. Todėl gyvieji dažnai įbesdavo į mirusiojo kaulus arba į kapo dugną peilius, ginklus (kalavijus, strėles ir kt.). Įsidėmėtinas Plinkaigalio kapinyne atidengtas V–VI a. po Kr. kapas Nr. 162, kuriame aptikti keturių mirusiųjų griaučiai: kapo viduryje gulėjo apie 55 metų vyras ir 25–30 metų moteris, o jiems iš šonų 8–9 ir 3,5–4 metų vaikai. Mirusių suaugusiųjų kaukolėse pastebėtos smurto žymės. Moters kairiajame šlaunikaukyje buvo įstrigęs geležinis trisparnis strėlės antgalis³. Nustatyta, kad mirusioji po sužeidimo nebegyveno, bet ir žūti staiga nuo tokios žaizdos vargu ar galėjo. Todėl ir peršasi mintis, kad strėlė mirusiajai buvo įsmeigta jau nebegyvai. Matyt, tie mirusieji (greičiausiai šeima) patyrė smurtą, o moteris dar ir po mirties buvo nubausta. Šis kapas neabejotinai atspindi to meto gyvųjų ir mirusiųjų santykius ir šiuo atveju yra kraupių, sunkiai suprantamų laidojimo apeigų liudytojas.

Inhumuojamas mirusysis kartais būdavo ne tik perduriamas aštriu smailiu daiktu, bet ir laidojamas nenatūralia poza. V. Kazakevičius, išsamiai aprašydamas laidoseną minėtame Plinkaigalio kapinyne, aptaria kelių kapų griaučius, kurie išsiskiria neįprasta padėtimi – ypač vyro kapas Nr. 52⁴. Viršutinė griaučių dalis – normalioje padėtyje, o kojos per kelius smarkiai sulenktos, pasvirusios ant dešiniojo šono. Kojų sulenkime – didžiulis akmuo, kuriuo mirusysis greičiausiai buvo prislėgtas. Matyt, tas akmuo ir deformavo kojų padėtį.

Noras apsunkinti mirusiojo grįžimą į gyvųjų pasaulį bene labiausiai būdavo išreiškiamas užslėgiant akmeniu jo palaikus. Šis paprotys praktikuotas gana ilgą laiką. Pavyzdžiui, tyrinėjant Krūminių (Varėnos r.) XV a. – XVI a. pradžios kapinyną nustatyta, kad viename kape (Nr. 25) vyras buvęs palaidotas nenormalioje padėtyje (plačiai atmesta į šoną ir sulenkta koja), o jo kapas užverstas dviem didžiuliais akmenimis, kurių vienas slėgė mirusiojo galvą⁵. Mirusiųjų užslėgimas akmeniu – ko gero, dažniausiai praktikuota paskutinė apeigų dalis laidojant mirusiuosius, su kuriais nenorėta palaikyti kontaktų.

Tyrinėjant inhumaciją labai svarbus momentas – mirusiojo laidojimo krypties nustatymas. Kasant duobes paprastai buvo laikomasi tam tikros krypties pagal pasaulio šalis: rytai–vakarai (R–V), šiaurė–pietūs (Š–P), – dažnai su tam tikrais nukrypimais, tikriausiai susietais su metų laikų kaita, taip pat ir kapinaitėms parinkta vieta, jos reljefu. Visiems kapinynams, ypač plokštiniam, būdingas toks reiškinys – *vyrų ir moterų laidoti priešingomis kryptimis*. Jis konstatuotas visų laikotarpių laidojimo paminkluose ir ypač ryškus tose srityse, kuriose labiausiai ir ilgiausiai buvo išreikšta inhumacija, t. y. Centrinėje, Vidurio šiaurės Lietuvoje ir Žemaitijoje. Chronologiškai ankstyviausi kapai, kuriuose vyrai ir moterų laidoti skirtingomis kryptimis, yra Sargėnų kapinynas, datuojamas II–III a. Nustatyta, jog vyrai laidoti vakarų, o moterų – rytų kryptimi. Panaši padėtis buvo konstatuota ir Veršvų kapinyne⁶, Upytėje, III–V a. datuojamame kapinyne, vyrų kapai daugiau orientuoti ŠV kryptimi, moterų – į rytus⁷. Apskritai Kauno apskrityje senajame geležies amžiuje laikytasi gana griežtos laidojimo krypties. Pavyzdžiui, net Seredžiuje, III–IV a. kapinyne, kuriame tokio esminio skirtumo tarp vyrų ir moterų laidojimo kryptių nėra, vis dėlto 20-tyje iš 53 kapų vyrai palaidoti galvomis į vakarus.

Tačiau atskirose srityse ir kiek vėlesniuose kapinyuose mirusiųjų orientacija nebuvo vienoda, negana to – net priešingai. Pavyzdžiui, Šilalės rajone, kuris pastaruoju metu yra bene daugiausia tyrinėtą, daugelyje kapinynų vyrai laidoti šiaurės rytų (ŠR), moterų – pietvakarių (PV) kryptimi. Anot L. Vaitkunskienės, šios tradicijos Jūros baseine laikytasi daug šimtmečių. Ji užfiksuota V–VI a. kapuose Pağrybyje (Šilalės r.), Šarkuose ir nustatyta net X–XII a. kapuose Žasino kapinyne⁸, nors pastarajame daugeliu atžvilgiu šios krypties ir nesilaikyta. Panaši padėtis ir Požerės kapinyne: dauguma vyrų palaidoti ŠV ar ŠR, moterų – ŠR kryptimi. Tačiau net Jauneikiuose tebesilaikoma tos pačios krypties, nors esama ir kai kurių nukrypimų, pvz., vyrai laidoti ŠR ar PR kryptimi, moterų – V ar PV kryptimi. Nepaisant kai kurių nukrypimų, šios įprastos laidojimo krypties laikytasi žemaičių gyventojų teritorijoje. Net žemaičiams skiriamo arealo šiaurėje – tyrinėtame III–VIII a. Sauginių kapinyne vyrai laidoti Š, moterų – P kryptimi⁹. Šis paprotys neaplenkė ir Vidurio šiaurės Lietuvos srities. Antai, be minėtų Jauneikių, su juo susidurta Pavirvytėje–Guduose, Stungiuose, Šukionyse ir kituose naujojo geležies amžiaus kapinyuose. Ir šiuo laikotarpiu vyrai ir moterų laidoti priešingomis kryptimis: vyrai – į šiaurės rytus ar pietryčius, moterų – į vakarus ar pietvakarius.

Pateikti įvairių laikotarpių pavyzdžiai iš Vidurio, Vidurio šiaurės Lietuvos bei Žemaitijos – sričių, kuriose vyravo plokštiniai kapinynai su griautiniais (nedegintiniais) kapais. Stebėdami mirusiųjų laidojimo kryptį, matome senas tradicijas laidoti vyrus ir moteris priešingomis kryptimis. L. Vaitkunskienė, savo monografijoje apie Pagrybio kapinyną išsamiai panagrinėjusi šio kapinyno laidoseną, pateikusi kapų orientacijos lentelę, prieina prie išvadų, kad skirtinga vyrų ir moterų kapų orientacija atspindi lyčių opoziciją to meto žemdirbių bendruomenėje¹⁰. Sunku sutikti su tokiu galbūt šiems laikams būdingesniu reiškiniu. Manychiau, kad laidojimo kryptų supriešinimas rodo būtent vyro ir moters statusą to meto visuomenėje. Tai geriausiai patvirtina į kapą dėtos įkapės, apie kurias jau esame užsiminę. Moterų kapuose randami tokie darbo įrankiai kaip verpstukai, pjautuvėliai, ylos, adatos, miniatiūriniai juostų audimo įrankiai, žirklys (Gibaičiuose, Šiaulių r.), net siūlų kamuoliukai ir kt. aiškiai nušviečia jų darbus šeimoje, o vyrų kapuose randami ginklai ir grynai vyriški darbo įrankiai nusaką vyrų statusą.

Tokiam minėtos autorės teiginiui prieštarauja tame pačiame Pagrybyje tirti dvigubi, poriniai ir grupiniai kapai. Poriniais kapais autorė laiko kapus, kuriuose vienoje duobėje palaidoti vyras ir moteris. Šiame kapinyne buvo aptikti 3 tokie poriniai kapai, iš kurių geriausiai išlikęs pažymėtas Nr. 62. Tame kape ir vyras, ir moteris palaidoti abu viena kryptimi, būtent galvomis į ŠR 30°. Ir kituose kapinyuose aptiktuose dvigubuose (vyro ir moters) kapuose abu mirusieji laidoti ta pačia kryptimi. Šis reiškinys konstatuotas remiantis jau plačiai literatūroje žinomais dvigubais vyro ir moters kapais, aptiktais Veršvuose, Sargėnuose, Upytėje ir kitur (49 pav.). Pagaliau ir kituose grupiniuose kapuose, kuriuose 3 ar net 4 mirusieji palaidoti vienoje duobėje (šėimos kapai), visi jie laidoti viena kryptimi, orientuojantis pagal pasaulio šalis. Tačiau tai išimtiniai atvejai, daugiausia mirusieji laidoti po vieną atskirame kape. Taip tuose kapuose būdavo pabrėžiamas vyro ir moters statusas, vyravęs atskirose šeimose.

Tačiau šio reiškinio – mirusiųjų laidojimo krypties – darant bet kokias išvadas turbūt negalima suabsoliutinti. Pasitaiko daug ir įvairių prieštaravimų. Turime tyrinėtų kapinynų (pvz., Seredžiuje), kuriuose III–IV a. datuojamuose kapuose nepastebima vienos aiškiai apibrėžtos krypties. Arba, sakysime, tokiam didžiuliame Plinkaigalio kapinyne atskirų lyčių atstovai laidoti su dideliais nukrypimais. Pavyzdžiui, vyrų

49 pav. Dvigubas vyro ir moters kapas. V a. Upytė.

kryptis buvusi vakarų, šiaurės vakarų, pietvakarių, šiaurės rytų, moterų – rytų, pietryčių, šiaurės rytų. Tai pasakytina ir apie pilkapius su griautiniais kapais, ypač kolektyvinius, kuriuose laidoti atskiri šeimos nariai. Čia daug reikšmės turi kartais didelis laiko tarpas tarp atskirų mirusiųjų, taip pat skirtingi metų laikai.

Ilgainiui *inhumaciją keičia kremacija*. I tūkstantmečio viduryje, be daugelio pokyčių baltų ekonominiame gyvenime, etninėje srityje, vyksta transformacija ir dvasinėje kultūroje. Ta transformacija bene labiausiai pasireiškia laidojimo papročiuose. Formuojasi nauja pažiūra į pomirtinį gyvenimą, gal tiksliau – į mirusiojo išlydėjimą iš gyvųjų bendruomenės. Randasi ne tik naujų šio reiškinio formų, bet tikima,

jog mirusysis iš gyvenimo pasitraukia laikinai, o gyvųjų santykiai su mirusiais lieka tie patys, nepaisant, ar jų lavonai deginami, ar laidojami nedeginti.

Didelės reikšmės turėjo išoriniai veiksniai. Baltai nuo seno gyveno kryžkelėje tarp Vakarų ir Rytų. Kontaktai ir su vienu, ir su kitais kaimynais turėjo neabejotinos įtakos įvairioms gyvenimo sritims, neišskiriant nė dvasinio gyvenimo išraiškos. Šis procesas buvo ilgas, užsitęsęs šimtmečius. Vienos gentys savo mirusiuosius ėmė kremuoti anksčiau, kitos – vėliau, o kai kurios neatsisakė senųjų savo papročių.

2. Kremacija

Prieš pradėdant aptarti kremacijos paprotį Lietuvoje, pirmiausia tenka žvilgtelėti į šio papročio kilmę, vietą ir laiką, į tai, kada ir kojomis aplinkybėmis šis reiškinys pasiekė baltų gyventus plotus.

Mirusiųjų deginimo paprotys yra labai senas. Jo pradžia siekia III tūkstantmetį pr. Kr. Būtent tuo metu pasirodo patys pirmieji degintiniai kapai Nipūro (Nuffaro), Singhulo ir el Hibba nekropoliuose. Dėl to daroma išvada, jog šio papročio kūrėjai yra buvę šumerų

dvasininkai. Daugelio autorių nuomone, kaip tik jie turėję išplėtoti ugnies jėgos koncepciją: tos jėgos padedama mirusiojo siela išsilaisvina iš kūno, apsivalo ir tampa nemirtinga. Iš šito pirminio centro mirusiųjų deginimo paprotys plito įvairiomis kryptimis.

Kitas toks mirusiųjų deginimo papročio centras susikūrė Indijoje. Ten jis praktikuojamas net iki šių dienų. Istoriniai jo pradmenys, pagrįsti archeologiniais tyrinėjimais, yra sietini su Mesopotamija. Iš čia mirusiųjų deginimo paprotys turėjęs patekti į Indiją, o iš Indijos plito į Aziją, Afriką ir Ameriką.

Europoje mirusiųjų deginimo paprotys labiausiai išplito 1600–1200 m. pr. Kr. Iš pradžių Europoje būta dviejų centrų: 1) Padunijos ir 2) Padnieprės sritys. Šie du ankstyviausi mirusiųjų deginimo papročio centrai Europoje atsirado dėl prekybinių santykių su Mažąja Azija. Greičiausiai į šias sritis mirusiųjų deginimo paprotys ėjo tiesiog iš Babilono tarpininkaujant hetitams. Ligi šiol atlikti tyrinėjimai leidžia daryti išvadą, kad *mirusiųjų deginimo paprotys plito tais pačiais prekybos keliais, kuriais plito varis ir žalvaris*. Ši teiginį grindžia daugelis faktų: 1) abiejų reiškinių sinchronizmas, 2) bendras abiejų reiškinių centras ir 3) šių reiškinių plitimo teritorijos sutapimas. Be to, tyrinėtojai ypač pabrėžia tai, kad tiek mirusiųjų deginimo papročio plitimas, tiek vario ir žalvario plitimas visada siejosi su pagrindiniais prekybos keliais¹¹.

I tūkst. pr. Kr. (ankstyvajame geležies amžiuje) mirusiųjų deginimo paprotys jau pastebimas visoje Europoje. Tyrinėti to laikotarpio laidojimo paminklai rodo, kad apie 1000 metus pr. Kr. mirusiųjų deginimo paprotys pasiekia ne tik Vidurio Europos, bet ir šiaurinius Europos rajonus. Maždaug tuo laiku jis pasirodo ir Rytų Pabaltijyje.

Bendrais bruožais nusakyta mirusiųjų deginimo papročio kilmė ir jo plitimas įvairiomis kryptimis rodo, jog kremacijos ritualas gali būti traktuojamas kaip pirmoji labai plačiai pasklidusi religija, kurios pagrindu išsivystė atskiros sistemos, būdingos tautybėms ir gentims, priėmusioms mirusiųjų deginimo paprotį.

Turbūt neginčijamas yra faktas, kad visų religijų, kurios laikosi mirusiųjų deginimo papročio, išeities taškas yra buvęs saulės kultas. Saulė – ugnies koncentracija. Ugnis – ne tik viską griaunanti, bet ir kūrybinė jėga. Deginant mirusįjį esą išlaisvinama nemirtinga kūne uždaryta siela. Kur bebūtų praktikuojamas mirusiųjų deginimo paprotys – ar Azijoje, ar Europoje, visur su juo buvo susijusi jau susikristalizavusi religinė moralinė sistema, kurios pagrindą sudaręs sielos išlaisvinimas.

Tai buvo pagrindinis veiksnys įvairioms religijoms susidaryti. Amžinybės, nemirtingumo pažadai negalėjo neturėti įtakos naujos ideologijos sėkmei. Tačiau reikia pažymėti, kad primityvesnės religijos formos bei paprastesni ritualai dar šimtmečius laikėsi greta naujų formų. Dėl to daugelyje vietų senosios ir naujosios formos susipynė, o tai savo ruožtu sudarė sąlygas atsirasti visai skirtingoms filosofinėms pažiūroms.

Todėl, nepaisant bendro mirusiųjų deginimo papročio šaltinio, ilgainiui plintant jam įvairiomis kryptimis, atskiruose kraštuose kremacijai buvo suteikiamas skirtingas turinys. Neabejotina, kad mirusiųjų deginimo paprotys, susijęs su religija, turėjo įvairiausių lokaliųjų skirtumų. Mus konkrečiai domina kremacijos pradžia ir jos plitimas Lietuvoje. Šis klausimas ypač įdomus dar ir dėl to, kad Lietuvoje susiduriame tarsi su dviem mirusiųjų deginimo papročio bangomis, tarp kurių yra buvęs kelių šimtmečių laiko tarpas, kada vyravo inhumacija.

Seniausieji degintiniai kapai Lietuvoje skirtini laikotarpiui tarp 1300 ir 1100 metų pr. Kr. Apie tai galima spręsti iš Šlažių pilkapių (Klaipėdos r.), kuriuose šalia griautinių kapų jau pasirodo ir pirmieji degintiniai. Tai dar tik pavieniai atvejai. Apskritai *mirusiųjų deginimo paprotys Lietuvoje kaip ir visame Rytų Pabaltijyje jau neabejotinai praktikuojamas apie 1000 m. pr. Kr.*, tačiau ypač išplinta I tūkstantmečio pr. Kr. viduryje ir jo antroje pusėje (50 pav.). Iš to laikotarpio jau turime daug tyrinėtų savaimingų pilkapių su juose įrengtais degintiniais kapais,

50 pav. Degintinis kapas Rytų Lietuvos pilkapiuose. Naravai, pilkapis Nr. 16, kapas Nr. 3.

apie kuriuos šioje knygoje jau ne kartą kalbėta. Tai Ėgliškių, Kurmaičių, Kvecių, Mišeikių (Klaipėdos r.) pilkapiai, kuriuose vyrauja degintiniai kapai. Visi šie pilkapiai savo struktūra ir degintinių kapų įrengimu priklauso tai pačiai ankstyvųjų pilkapių kultūrai, gerai pažįstamai iš buv. Rytprūsių teritorijoje gana gausių tyrinėtų pilkapių, skiriamų vakarų baltams.

Savitos struktūros pilkapiai – su koncentriniais akmenų vainikais, grįstomis iš akmenų aikštelėmis ir jose įrengtais degintiniais kapais pasirodo žalvario amžiuje. Ir tai neatsitiktinis dalykas. Žalvario amžiuje, kuris Lietuvoje truko nuo 1600 iki 500 m. pr. Kr., pastebima daug naujų reiškinių, turėjusių didelės reikšmės ne tik tolesnei spartesnei gamybos raidai, bet ir žmonių ideologijai. Lemiamą vaidmenį čia atliko pirmojo metalo (žalvario) pažinimas ir jo panaudojimas pirmiausia ginklų, paskui kai kurių darbo įrankių ir pagaliau papuošalų gamyboje. Senajame žalvario amžiuje (1600–1100 m. pr. Kr.) daugiau susiduriame su importuotais gatavais dirbiniais. Tik III Montelijaus periode (1300–1100 m. pr. Kr.) ima gausėti vietinės kilmės žalvarinių dirbinių, pagamintų iš importuotos žaliavos.

Iš importuotų gatavų dirbinių, turinčių neabejotiną ryšį su nagrinėjama tema, minėtinos Lietuvoje rastos dvi žalvarinės figūrėlės, iš kurių viena yra Helsinkio muziejuje, kita buvusi Karaliaučiaus „Prussia“ muziejuje. Ypač minėtina pastaroji, rasta Šernuose, vaizduojanti vyrą su aukšta smailia kepure ir viena iškelta ranka¹². Tokių figūrėlių paplitimo teritorija yra Viduržemio jūros sritis nuo Kapadakijos (Mažosios Azijos sritis rytuose) iki Ispanijos bei Portugalijos. Figūrėlės, randamos Viduržemio jūros srityse, yra sietinos su kultu. Kai kurių tyrinėtojų nuomone, Šernų figūrėlė vaizdavusi karo dievą. Figūrėlė yra Mažosios Azijos kilmės, greičiausiai hetitų, kurie buvo aktyvūs tarpininkai tarp Anatolijos ir Europos kraštų. Figūrėlė datuojama III Montelijaus periodu. Tad šios rūšies radiniai, neabejotinai susiję su kultu, rodo buvusius, žinoma, netiesioginius ryšius su priešakine Azija – pirminiu mirusiųjų deginimo papročio židiniu.

Naujojo žalvario amžiaus pradžioje, t. y. apie 1100–1000 m. pr. Kr., ypač suintensyvėja prekybos ryšiai. Tada iš importuotos žaliavos mūsų krašte plačiau imta gaminti vietinės kilmės dirbiniai. Įdomu, kad šis reiškinys sutampa su data, kai Lietuvoje pradeda plisti mirusiųjų deginimo paprotys. Tad savaime iškyla žalvario žaliavos šaltinių klausimas. Ta proga norėtume pažymėti vieną aplinkybę.

A. Merkevičiaus ištirtų žalvarinių radinių metalo sudėtis iš 203 suregistruotų žalvario ir ankstyvojo geležies amžiaus žalvarinių dirbinių rodo, kad žalvariniai dirbiniai, priklausę senajam žalvario amžiui, yra padaryti iš skirtingos sudėties žalvario negu radiniai, priklausę naujam žalvario amžiui. Vadinasi, naujajame žalvario amžiuje pasikeitė žalvario žaliavos šaltiniai. Žalvario žaliava pradėta gauti iš kažkio kito centro. Koks ir kur galėjo būti šis centras? Visų metalo tyrinėtojų žvilgsnis lig šiol krypsta į Vidurio Europą, į Padunijos sritis, kur randama analogiškos sudėties žalvario žaliavos. Tokios sudėties metalo nerasta nei ištirtuose Kaukazo, nei Pauralės, nei Pavolgio dirbiniuose. Taigi Padunijos sritys, buvusios Mažosios Azijos ir labiau į šiaurę nutolusių Europos kraštų tarpininkėmis, tampa pagrindiniu žalvario žaliavos šaltiniu. Sugretinus tą faktą, jog Padunijos sritys buvusios vienas iš pirmųjų centrų, kur Europoje pasirodė mirusiųjų deginimo paprotys, savaime išplaukia išvada, kad būtent iš čia kartu su metalu į šiaurinius Europos kraštus plito ir mirusiųjų deginimo paprotys.

Iš Rytų Pabaltijo kraštų mirusiųjų deginimo paprotys pirmiausia apėmė buv. Rytprūsių teritoriją ir vakarinius Lietuvos rajonus¹³. Ir tai suprantama, nes šis reiškinys susijęs su pagrindiniu prekybos keliu, kuris buvo Vysla ir toliau – Baltijos jūra. *Pagrindinį ir tiesioginį poveikį kremacijos ritualo plitimui į baltų gyventą teritoriją turėjusios lužitėnų kultūros gentys*, gyvenusios didžiulėje teritorijoje nuo Dunojaus iki Baltijos ir nuo Šprė upės iki Volynės. Lužitėnų kultūros pradžia – XIII a. pr. Kr., tačiau ji dar gyvavo ankstyvajame geležies amžiuje. Apie buvusius ryšius su lužitėnų kultūra byloja šios kultūros radiniai, rasti Lietuvoje. Antai minėtuose Šlažių pilkapiuose rasti net 7 ašeliniai smeigtukai, be maž stačiu kampu nulenкта galvute, dvi žalvarinės apyrankės į įviją susuktais galais yra būdingi tai kultūrai. Tuo pačiu metu ir greičiausiai tarpininkaujant lužitėnų gentims į Lietuvą pateko ir minėta Šernų figūrėlė. Tuo pačiu metu susipažinta ir su mirusiųjų deginimo papročiu, kuris plito labai pamažu kartu su metalurgijos įsisavinimu.

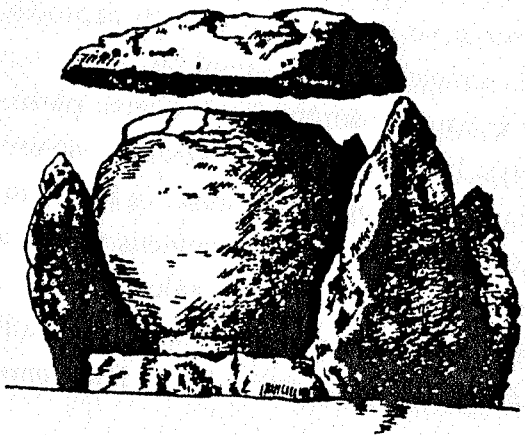
Turėjo praeiti du trys ir daugiau šimtmečių, kol buvo perimtas mirusiųjų deginimo paprotys. Ir tai suprantama: mirusiųjų deginimo papročio plitimas buvo naujos ideologijos plitimas. Tą ideologiją atskiros gentys savaip suprato ir priėmė. Tai lėmė daugelis veiksnių, pirmiausia ekonominės gyvenimo sąlygos, genčių raidos laipsnis ir ypač teikiamas savas naujas turinys. Buvusią modifikaciją labiausiai išryškina ilgai išliekantys senųjų tradicijų elementai. Pavyzdžiui, ėmus

praktikuoti mirusiųjų deginimo paprotį mirusieji ir toliau laidojami pilkapiuose, nors Vidurio Europoje degintiniai kapai buvo įrengiami plokštiniuose kapinyuose. Skiriasi ir paties degintinio kapo įrengimas. Ir buv. Rytprūsių teritorijoje, ir Vakarų Lietuvoje degintinių kapų įrengimui būdingi įvairūs akmenų statiniai. Kartais iš stambesnių akmenų tiesiog sustatoma dėžė (Mišeikiai), į kurią įstatoma urna su laužo likučiais (51 pav.), o kartais laužo likučiai tiesiog supilami ant stambaus plokščio akmens (Kurmaičiai). Pastaruoju atveju urna (tai dažniausiai paprastas molinis puodas) praranda tiesioginę savo paskirtį. Neretai ji pastatoma kape šalia laužo likučiu, kurie atskirais atvejais būdavo supilami tiesiog žemėje iškastoje duobutėje. Ankstyvųjų degintinių kapų įrengimo atžvilgiu labai įdomūs kapai, tyrinėti Užnemunėje, Paveisininkų piliakalnyje, datuojami I tūkst. pr. Kr. antrąja puse. Prieš įrengiant piliakalnį čia esančioje kalvoje yra buvęs degintinis kapinynas (žr. 21 pav.). Sudeginti mirusiojo palaikai urnoje ten retas reiškinys, dalis kapų tiesiog apstatyta akmenimis.

Vidurio Europoje sudeginto mirusiojo buveinė yra buvusi urna (plačiai žinomos veidinės urnos). O Rytų Pabaltijyje mirusiojo namelį sudarė keli sustatyti akmenys: šitokiame statinyje ir būdavo degintinis kapas. Reikia pažymėti ir tai, kad įvairūs akmenų vainikai, grindiniai, tokie būdingi senojo žalvario amžiaus pilkapiams, kuriuose randame palaidotus dar nedegintus mirusiuosius, išlieka ir naujajame žalvario amžiuje, praktikuojant jau kremacijos ritualą.

Pažymėtina, jog turime palyginti dar mažai tyrinėtų kapinynų, priklausančių laikotarpiui pr. Kr., bet iš esamų duomenų matyti, jog mirusiųjų deginimo paprotys, anksčiausiai pasirodęs Lietuvos pajūryje, ankstyvajame geležies amžiuje (500–0 m. pr. Kr.) buvo praktikuotas visoje Lietuvos teritorijoje. Šį teiginį lyg ir patvirtintų ankstyvuju geležies amžiumi datuojamas Lankiškių kapinynas (dabartinė Baltarusija), kuriame ištirta apie 80 degintinių kapų. Ir čia labai mėgta tuos kapus apdėti akmenų krūvomis arba vainikais.

Taigi mirusiųjų deginimo paprotys, pasirodęs Lietuvoje apie 1000 metus pr. Kr., ilgainiui tapo pagrindine laidojimo forma ir buvo praktikuotas iki I a. po Kr. Tačiau įdomus reiškinys – nuo pat pirmųjų amžių, nuo

51 pav. Mišeikių kapas.

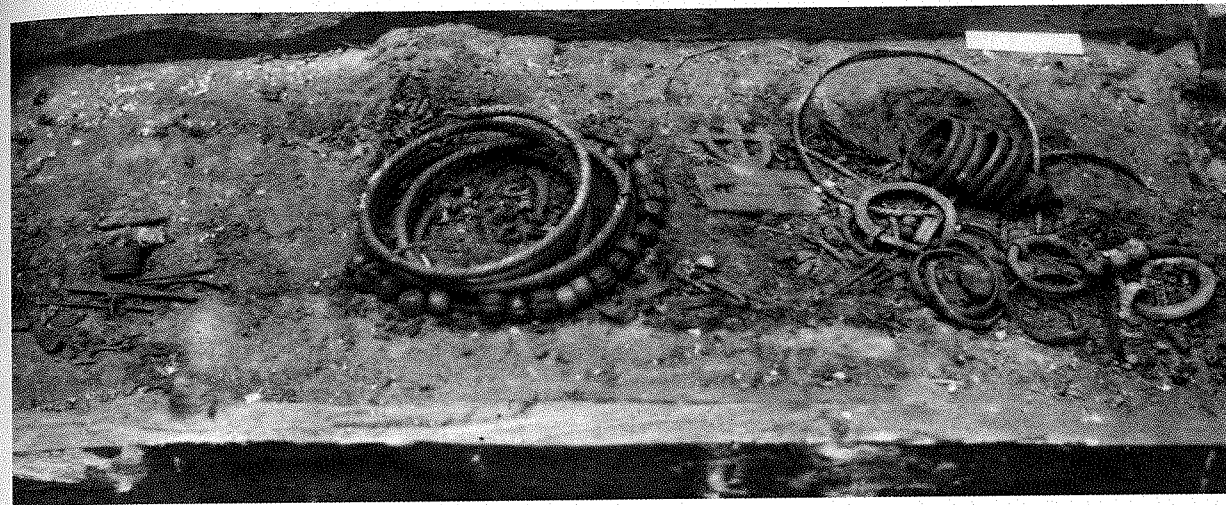
vadinamojo senojo geležies amžiaus arba kartais vadinamo romėniškojo laikotarpio, visoje Lietuvos teritorijoje mirusiųjų deginimo paprotys išnyksta, mirusiuosius pradedama laidoti nedegintus. Apie tai jau esame rašę. Nuo II a. pilkapius laipsniškai pakeičia plokštiniai kapinynai, kuriuose randame nedegintus, archeologų paprastai vadinamus griautinius kapus su gausiomis įkapėmis.

Laidosenos pakitimai archeologijos moksle dažniausiai yra aiškinami etniniais pakitimais, atseit turėjusi pasirodyti nauja etninė grupė, praktikuojanti skirtingus laidojimo papročius. Tačiau turbūt ne visada toks aiškinimas gali būti priimtinas. Juk galimi ir ideologijos pakitimai. Šiuo metu archeologai sutaria, jog Rytų Pabaltijyje, taip pat ir Lietuvoje, pirmaisiais amžiaus po Kr. tarp Vyslos ir Dauguvos ir toliau gyventa baltų genčių. Kad čia neįvyko kokių nors etninių pakitimų, galime pasiremti kad ir tokiu konkrečiu pavyzdžiu. Kurmaičių vietovėje, kurioje tyrinėti I tūkst. pr. Kr. pilkapiai ir pirmųjų amžių po Kr. plokštinis kapinynas¹⁴, esama laidojimo paminklų, apimančių maždaug vieno tūkstantmečio laikotarpį. Ir ką gi matome? Matome laipsniškus lėtus laidosenos pakitimus, pavyzdžiui, kelis šimtmečius pr. Kr. sudegintų mirusiųjų likučiai laidoti pilkapiuose. Prasidedant laikams po Kr. pilkapiai laipsniškai deformuojasi, nyksta, juos keičia plokštiniai kapai, kurie pradžioje įrengiami aplink pilkapių sampilą. Apie juos ratu (tarsi apie pilkapi) sudedami akmenų vainikai. Čia kapai dar degintiniai. Nuo II a. mirusieji jau nebedeginami, bet ir toliau išlieka paprotys kapą apdėti akmenų vainiku. Toks vainikas apie kapą išlieka maždaug iki VI a. O materialinėje kultūroje, apie kurią sprendžiame iš įkapių, jokių didesnių pakitimų nematyti, priešingai – matome tolygią raidą. Vadinasi, negali būti jokios kalbos apie etninius pakitimus. Tai patvirtintų ir tebesilaikančios kapo įrengimo tradicijos. Taigi nuo II a. kai kuriose baltų gentyse įvyko ideologijos pakitimų. Tačiau prūsai pirmaisiais amžiais po Kr. praktikavo ir kremaciją, ir biritualizmą.

I klausimą, kodėl vakarų baltų gentys pirmaisiais amžiais po Kr. atsisako kremacijos ir pradeda laidoti savo mirusiuosius nedegintus, dar tebėra neatsakyta. Pagaliau nedidelis tyrinėtų laidojimo paminklų skaičius iš laikotarpio pr. Kr. neteikia to meto pakankamo laidosenos vaizdo, todėl negalima kai kurių hipotezių kaip reikiant argumentuoti. Viena yra neabejotinai aišku, kad kremaciją pakeitusi inhumacija visoje dabartinėje Lietuvos teritorijoje vyravo pirmuosius keturis amžius po Kr. Apie I tūkst. vidurį (V–VI a.) į dabartinę Lietuvos

teritoriją ateina kita, *antroji mirusiųjų deginimo papročio banga*. Bemaž po pusės tūkstantmečio vėl pasirodo degintiniai kapai, bet tik jau rytų baltų gyventuose plotuose. Nuo to laiko jie tampa vyraujančia laidojimo forma iki pat XIII–XIV a. Maždaug tuo pačiu metu, apie V–VI a., mirusieji pradedami deginti ir Vidurio Lietuvoje, apie dabartinį Kauną (Sargėnai, Veršvai, Marvelė, Eiguliai ir kiek toliau į šiaurę – Kairėnėliai, Plinkaigalis, Obeliai ir kt.), tačiau čia dar kurį laiką mirusieji laidojami ir nedeginti. VII–VIII a. jau ir šioje Lietuvos dalyje išivyrėja kremacijos ritualas. Tuo metu savo mirusiųjų nedegina tik Vakarų ir Vidurio šiaurės Lietuva, bet mirusiųjų deginimo paprotys pamažu skverbiasi ir į tas sritis. Pirmiausia apie IX–X a. jis pasirodo Lietuvos pajūryje ir čia vis labiau įsigali, o II tūkst. pradžioje tampa vyraujantis. Būtent čia, Lietuvos pajūryje, turime labai įdomių degintinių kapų, rodančių, kaip į šias sritis pamažu skverbėsi mirusiųjų deginimo paprotys, kaip degintinio kapo įrengimą stipriai veikė senosios griautinio kapo tradicijos. Antai patys pirmieji degintiniai kapai čia buvo tokie: į didžiulius karstus buvo supilamos sudeginto mirusiojo liekanos; tokiuose pačiuose karstuose laidoti ir nedeginti mirusieji (52 pav.). Tokių kapų aptikta daugelyje Lietuvos pajūrio kapinynų – Gintališkėje, Lazdininkuose, Palangoje, Girkaliuose ir kitur. Įdomu dar ir tai, kad sudeginto mirusiojo likučiai būdavo supilami į tokio karsto vidurį, o nedegintos įkapės išdėstomos tose karsto vietose, kur jos turėjusios būti tarsi prie nesudeginto mirusiojo: apyrankės, pavyzdžiui, dedamos toje vietoje, kur būtų gulėjusios rankos, antkaklės tarsi būtų buvusios kaklo srityje, darbo įrankiai sudedami karsto gale – tarsi galvūgalio srityje ir t. t. (53 pav.). Čia galima matyti išsivystantį degintinio kapo evoliuciją: ilgainiui didelį

52 pav. Pereinamojo tipo degintinis kapas. Lazdininkai, kapas Nr. 8.

53 pav. Degintinis kapas normalaus dydžio karste. Gintališkė.

natūralaus dydžio karstą pakeičia nedidelė medinė dėžutė, kol pagaliau pereinama prie degintinio kapo, įrengto tiesiog žemėje iškastoje duobutėje. Galima sakyti, du šimtmečius šioje Lietuvos dalyje vyko kova tarp seno ir naujo. Ilgą laiką čia vyravo biritualizmas. Labai įdomus atvejis – tose srityse, kur žalvario amžiuje mirusiųjų deginimo paprotys išplito pirmiausia, dabar, antrą kartą, jis priimamas labai pamažu ir nenoriai.

Nepaisant tam tikros ideologinės kovos, II tūkst. pradžioje mirusiųjų deginimo paprotys Lietuvoje tampa vyraujantis, išskyrus Vidurio šiaurės Lietuvą, apgyventą tuo metu žiemgalių genčių, ir patį Žemaitijos centrą. Daugelis pastaruoju metu tyrinėtų laidojimo paminklų Žemaitijoje (Požerė, Upyna, Bikavėnai, Žviliai, Žasinas ir kt., Šilalės ir Šilutės r.) parodė, kad dar II tūkst. pradžioje žemaičiai kremacijos neapraktikavo. Tik apie XII a. ir į šias sritis ima skverbti mirusiųjų deginimo paprotys. Pavyzdžiui, Pavirvytės–Gudų kapinyne aptikta 80 griautinių ir 23 degintiniai kapai. Jakštaičių–Meškių X–XIII a. kapuose susiduriame su analogišku reiškiniu. Taip maždaug atrodo bendrais bruožais nužymėtas mirusiųjų deginimo papročio plitimas I tūkst. antroje pusėje ir II tūkst. pradžioje.

Ši antroji mirusiųjų deginimo papročio banga jau turi kitokias šaknis ir negalima jos tiesiogiai sieti su pirmąja. Minėta, jog Europoje buvo susidarę du mirusiųjų deginimo papročio centrai. Tas antrasis centras yra buvusios Padnieprės sritys, kur kremacija išvirtino ilgiems laikams. Mirusiuosius degino ankstyvosios ir vėlyvos Zarubincų kultūros gyventojai (ankstyvoji datuojama III a. pr. Kr. – II a. pradžia po Kr., o vėlyvoji – nuo II a. iki V a.), gyvenę Dniepro aukštupyje tarp

Pripetės ir Desnos. Mirusiųjų deginimo paprotį randame ir Černiacho-vo kultūroje, vienlaikėje su vėlyvąja Zarubincų kultūra, išplitusioje į pietus nuo jos. Kai kurie tyrinėtojai vėlyvąją Zarubincų kultūrą skiria baltams, plačiai praktikavusiems mirusiųjų deginimo paprotį. Kremaciją praktikavo ir rytų slavai I tūkst. viduryje ir jo pabaigoje iki pat krikščionybės priėmimo. Taigi šiuo metu nekyla abejonių, kad *antroji mirusiųjų deginimo papročio banga į Lietuvąėjo iš Rytų Europos*, iš Padnieprės sričių, kur mirusiųjų deginimo paprotys buvo labai įsitvirtinęs ne tik pr. Kr., bet ir visą I tūkst. po Kr. Dėl to visai suprantama, kodėl degintiniai kapai pirmiausia pasirodė rytiniuose Lietuvos rajonuose ir iš čia plito Vakarų kryptimi. Ši aplinkybė paaiškina dar ir tą faktą, kodėl mirusiųjų deginimo paprotys rytiniuose Lietuvos rajonuose buvo priimtas labai trumpu laiku ir labai greit čia įsitvirtino.

Taigi II tūkst. pradžioje kremacijos ritualas tampa vyraujantis bemaž visoje Lietuvoje. Savo mirusiųjų tuo metu daugiausia degino ir prūsų gentys. Plintant krikščionybei tiek vakarų, tiek ir rytų slavai pamažu ir galutinai atsisako kremacijos, kuri Lietuvoje bei prūsų žemėse tolygiai stiprėjo ir tapo tarsi kovos dėl savo nepriklausomybės simboliu. Tuo metu krikščioniškasis pasaulis kremaciją laikė pagonybės simboliu. Pažymėtina, jog krikščionybė visada su didžiausiu priešišku žiūrėjo į kremacijos ritualą, išvelgdama tame fakte, matyt, esminį sielos ir jos nemirtingumo koncepcijos skirtumą. Bet ne čia yra buvusi žūtbūtinės kovos esmė. Gerai žinome, kad po krikščionybės platinimo kraiste buvo slepiamas siekimas pavergti ir prūsų, ir lietuvių tautas. Ir kaip tik dėl to darosi suprantamas didėjantis prisirišimas prie mirusiųjų deginimo papročio ir tolesnis kremacijos ritualo praktikavimas. Mirusiųjų deginimo papročio plitimas ir jo išgalėjimas II tūkst. pradžioje Lietuvoje jau nėra vien tikėjimo reikalas, jis atspindi vykusių tarp atskirų genčių konsolidaciją, kuri vedė prie lietuvių tautybės susidarymo. Jis tapo savotiška ideologija, telkiančia gentainius prieš bendrą priešą. Jie, gindami savo tikėjimą, kuris labiausiai reišėsi praktikuojant mirusiųjų deginimo paprotį, jį tapatino su kova už savo laisvę.

Lietuva buvo vienintelė Europos šalis, taip ilgai likusi pagoniška. Apie tai žinome ne tik iš rašytinių šaltinių, bet ir archeologinių laidojimo paminklų tyrinėjimų. Net įvedus Lietuvoje krikščionybę, nepaisant smarkios dvasininkų kovos, lietuviai dar ilgai laikėsi savo senojo tikėjimo. Atsisakius kremacijos, laidosenoje senasis tikėjimas ilgą

laiką reišėsi įkapių dėjimu į kapus, ugnies garbinimu ir kitais pagonybės reliktais, kurie matyti ir iš inhumacijos, ir iš kremacijos.

Apibendrinant mirusiųjų deginimo papročio plitimą pažymėtina, jog didžiausios reikšmės turėjo Rytų Lietuvos pilkapiai, kurie tiesiogiai yra susiję su antrąja kremacijos banga. Iki XIII a. vyravę pilkapiai išnyksta kartu su kremacija. XIII–XIV a. jau formuojasi kultūrinis etninis arealas, kuris susidarė pilkapių kultūros vietoje¹⁵.

Rytų baltams priklausanti pilkapių kultūra su vyravusiu mirusiųjų deginimo papročiu padarė didelį poveikį kitoms etninėms grupėms, išsijungusioms į besiformuojančią Lietuvos valstybę. Iš ankstesnių šios monografijos skyrių matėme, kad stipriausias poveikis buvo centrinei baltų grupei, gyvenusiai Vidurio Lietuvoje. Taigi tokį tvirtą *pirminį lietuvių tautos branduolį sudarė rytų ir centriniai baltai*. Kitos gentys į tą procesą jungėsi labai netolygiai ir pamažu, sunkiai atsisakydamos senųjų inhumacijos papročių. Geriausi pavyzdžiai yra pereinamojo pobūdžio degintiniai kapai Lietuvos pajūryje, kuršių gyventoje teritorijoje. Vakarų baltai dar ilgai praktikavo biritualizmą, o šiaurės baltai taip ir nepriėmė kremacijos papročių. Tačiau *kremacijos paprotys yra neatsiejamas nuo istorinio proceso – lietuvių tautos ir valstybės formavimosi*.

Simbolizmas senovės lietuvių laidosenoje

Šiame poskyryje apie senųjų lietuvių laidojimo papročius bus kalbama tik vienu požiūriu – būtent apie *simbolizmą*, tapusį labai būdingu dvasinės kultūros reiškiniu geležies amžiuje (I–XII a.). Senųjų lietuvių sąvoka čia vartojama ne siaurąja (gentys), bet plačiąja prasme, t. y. turint omenyje ir kitas baltų gentis, integruotas į lietuvių tautybę. Integracijos procesas buvo ypač ryškus IX–XII amžiuje¹⁶. Remiamasi išimtinai archeologiniais duomenimis. Ir štai dėl ko. Pirmiausia, ankstyvieji rašytiniai šaltiniai mažai teliečia dvasinės kultūros apraiškas, išskyrus vieną kitą žinią. Antra vertus, rašyti svetimtaučių ne visada būdavo objektyvūs, o pagaliau atskirų autorių kartais ir nesuprasti. Ne visada gali būti sėkmingas ir retrospektyvusis metodas dėl pirmiau minėtų priežasčių. Tad aptariant vieną kokį nors konkretų siaurą klausimą patikimiausi yra archeologiniai šaltiniai. Juk archeologas kaip niekas kitas turi galimybių tiesiogiai, net fiziškai prisiliesti prie nutolusių epochų. Ši išskirtinė galimybė nusako archeologinių šaltinių patikimumą. Archeologui tik lieka išgauti kuo plačiausią informaciją.

1. Miniatiūriniai dirbiniai – darbo įrankių simboliai

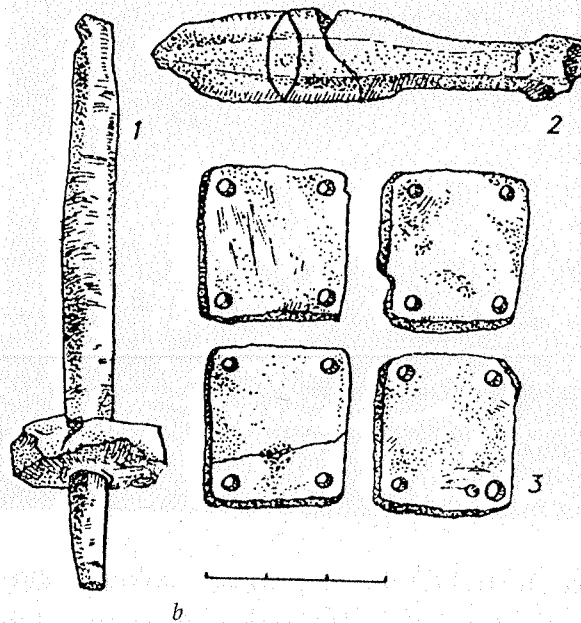
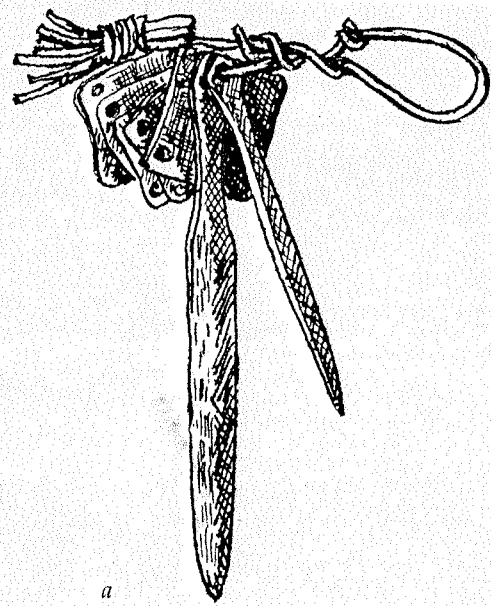
Prisiminę išmirusias kartas, galime suprasti, kiek mūsų žemė slepia laidojimo paminklų – kapynų, pilkapynų, kuriuos pirmiausia ir labiausiai paliečia naikinanti laiko ranka. Galbūt dėl to jie plačiausiai ir tiriama. Sukaupti duomenys atskleidė autentiškiausius senosios Lietuvos istorijos klodus.

Baltų gentys nuo seno, kaip matėme, praktikavo inhumaciją ir kremaciją. Ir inhumuoti, ir kremuoti mirusieji būdavo aprūpinami būtiniausiomis įkapėmis. Mirusiji į pomirtinį gyvenimą lydėdavo jo asmeninis turtas – darbo įrankiai, ginklai, įvairūs buitiniai reikmenys, kurie ir sudaro pagrindinį, kartais gausų atskiro kapo inventorių (54 pav.). Bet štai greta normalaus dydžio gyvenime vartotų darbo įrankių ir kitų dirbinių daugelyje kapų – ypač naujojo geležies amžiaus (IX–XII a.) – dažnai randama dirbinių miniatiūrų, kurios visai netiko kokiam nors praktiškam tikslui. Jie jau seniai atkreipė į save archeologų dėmesį¹⁷, susilaukė net atskiro tam klausimui skirta straipsnio¹⁸. Ypač mėgti

54 pav. Būdingos įkapės vyrų palaidojimuose: darbo įrankiai – dalgiai, imoviniai kirviai; papuošalai – žiedai, antkaklės, segės; ginklai – ietigaliai; žirgo aprangos dalys – žąslai; raitelio aprangos dalys – pentinas. V. a. Reketė.

miniatiūriniai darbo įrankiai. Jie traktuotini kaip darbo įrankių simboliai, specialiai gaminti įkapėms, – tai rodo ne tik maži jų matmenys, bet ir skubi, nerūpestinga gamyba. Čia pirmiausia minėtini 5–11,5 cm ilgio geležiniai pentiniai kirveliai, kurių ašmenys atitinkamai svyruoja nuo 2,5 iki 7,5 cm pločio. Paprastai jie nukalti nerūpestingai iš vieno geležies gabalo išplojant platesnį galą ašmenims, o iš siauresnio padarant pentį. Mažiau randama geležinių imovinių kapliukų, kurie savo dydžiu yra bemaž analogiški kirveliams. Minėtini dalgeliai – savo forma visai analogiški natūralaus dydžio dalgiams. Jų dydis svyruoja nuo 10 iki 15 cm. Visi šie išvardyti miniatiūriniai darbo įrankiai randami tik vyrų

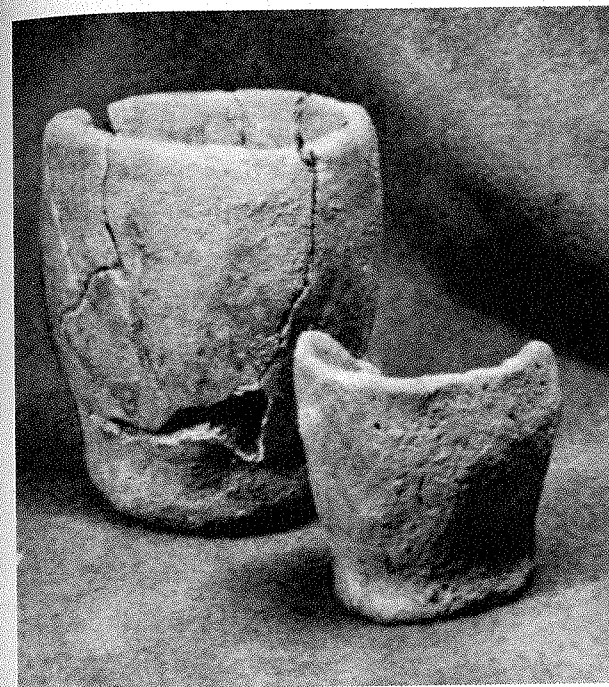
55 pav. Miniatiūrinės moterų įkapės – juostų audimo įrankiai: a – žalvariniai įrankiai. Anduliai; b – gintarinių įrankių komplekto dalys (1 – verpstukas, 2 – peiliukas, 3 – juostų audimo plokštelės). IX–XI a. Palanga (pagal SLDP).

kapuose, dažniausiai padėti mirusiojo galvūgalyje, jei kapas nedegintinis (griautinis).

Moterų ar merginų kapuose randamos darbo įrankių miniatiūros, kaip ir dera, skiriasi nuo vyrų kapuose randamų. Dažniausiai tai – miniatiūriniai juostų audimo (vijimo) įrankiai (55 a pav.). Šių dirbinių komplekta sudaro keturkampės iš žalvarinės skardos išpjautos plokštelės su skylutėmis kampuose. Plokštelių dydis – nuo $1,1 \times 1,3$ cm iki $2,2 \times 2,8$ cm. Retkarčiais šios plokštelės ornamentuotos. Toliau – žalvarinis peiliukas juostų siūlams primušti, verpstelė, šepetėlis, susuktas iš žalvarinės vielos, arba žalvarinės skardos plokštelė vienu karpytu pakraščiu. Kartais toks dirbinių komplektas būna surištas, kartais sudėtas į medinę dėžutę ir įstatytas į kapą, bet dažniausiai atskiros dalys, nebūtinai visos, randamos palaidos. Ypač ryškiai tokį miniatiūrinių dirbinių komplektą pailiustruoja rastasis Jazduose¹⁹. Prie tokio komplekto kartais prita pa natūralaus dydžio žalvarinė adata ir geležinė yla. Ypač išsiskiria gintariniai šių moters darbo įrankių simboliai. Tai tos pačios, tik priklausomai nuo medžiagos storesnės keturkampės plokštelės su skylutėmis kampuose, verpstukas – kotelis su smagračiu ir gintarinis peiliukas. Būdingiausių pavyzdžių turime iš Palangos ir Lazdininkų kapinynų²⁰. Suprantama, kad gintarinės miniatiūrinės įkapės į kapą dėtos socialiai turtingesnėms moterims (55 b pav.).

Miniatiūriniai dirbinėliai randami ir vaikų kapuose. Konkretnus pavyzdys – Laiviuose iširtas degintinis vaiko kapas Nr. 152. Jame buvo rasti miniatiūriniai žasleliai, dalgelis bei pentinis kirvukas išplintais koto link ašmenimis.

Be darbo įrankių miniatiūrų, randama ir kitos paskirties dirbinių miniatiūrų. Iš tokių minėtini žasleliai, pentinėliai, kartais net

56 pav. Miniatiūrinė keramika. Laiviai.

papuošalai. Dažniausiai pasitaikantys žinomi papuošalai – tai iš žalvarinės vielutės nerūpestingai sulenktos pasaginės segelės, kurių aptinkama įvairaus amžiaus bei lyties mirusiųjų kapuose.

Negalima nepaminti bene gausiausios miniatiūrinių dirbinių grupės – miniatiūrinės keramikos (56 pav.). Puodelių dydis svyruoja nuo 3 iki 7 cm aukščio, bet pasitaiko ir visai mažų – iki 2 cm dydžio (į molio gumulėlį tiesiog pirštu įspausta duobutė). Apskritai tai labai nerūpestingo, skubaus darbo, prastos molio kokybės dirbiniai. Jų paskirtis buvo labai įvairiai aiškinama. Miniatiūriniai puodeliai buvo laikomi „ašaruvėmis“, buvo siejami su maisto aukojimu mirusiajam ir pan. Tačiau miniatiūrinė keramika veikiausiai simbolizavo atskirais atvejais į kapus dedamus geriamuosius ragus. Tai pati seniausia miniatiūrinių įkapių rūšis. Lietuvos pajūrio kapinyuose ji aptinkama nuo pat pirmųjų amžių po Kr., gana dažna dar ir vidurinio geležies amžiaus kapuose. Neretai randama ankstyvuosiuose piliakalniuose. Naujojo geležies amžiaus (IX–XII a.) kapuose ji pasitaiko rečiau. Priešingai, tame laikotarpyje, išvyraujant mirusiųjų deginimo papročiu, kapuose dažnesnės natūralaus dydžio puodų šukės.

Apskritai miniatiūrinės įkapės plačiausiai pasklidusios Lietuvos pajūrio kapinyuose, degintiniuose kapuose. Daug rečiau jų aptinkama arba ir visai nerandama kituose Lietuvos regionuose²¹. Kaimynuose – Latvijoje težinomos tik pajūryje²², vadinasi, kuršių gyventoje teritorijoje.

Kuo paaiškinti šių simbolių įkapių kilmę? Reikia įsidėmėti vieną labai svarbų tuo metu atsirandantį laidojimo papročį reiškinį. Tai mirusiųjų deginimas ir laipsniškas jo įsigalėjimas geležies amžiuje. Kremacijos pradžia, jos plitimas Lietuvoje atskirais laikotarpiais gali būti ir yra interpretuojama įvairiais aspektais²³. Tai priklauso nuo šiam reiškiniiui teikiamo turinio, kurį apibendrina ne tik gyvenamoji aplinka, ekonomikos raida, kartu ir dvasinio žmonių gyvenimo plėtotė, religinių vaizdinių susiformavimas, bet ir etninis veiksnys. Pavyzdžiui,

Lietuvoje mirusiųjų deginimo papročio plitimas savotiškai atspindi lietuvių tautybės formavimosi procesą, drauge jis yra savotiška ideologijos išraiška, priešpriešinta, kovojant su svetimųjų invazija, prievartiniam krikščionybės įvedimui. Tačiau šiuo atveju mus labiausiai domina religinių vaizdinių kaita žmonių sąmonėje. Mirusiųjų deginimo papročio paplitimas rodo naujas pažiūras į pomirtinį gyvenimą. „Tai svarbus kultūrinio susivienijimo faktas, rodantis bendros tautinės religijos susidarymą, naują jos fazę“, – rašo A. J. Greimas²⁴. Pradedama suvokti skirtumą tarp gyvųjų ir mirusiųjų pasaulio. Formuojasi samprata vėlės, kuriai suteikiamas dvasinis pavidalas, bet labai artimas kūniškajam. Pasakytina, jog ir kremuoti, ir inhumuoti mirusieji būdavo aprūpinami būtiniausiomis įkapėmis. Abiem atvejais įkapių dėjimas į kapą rodo, jog mirusysis buvo įsivaizduojamas „kūniškai“. Tokį „kūniškąjį“ įvaizdį, ėmus praktikuoti kremaciją, geriausiai pailiustruoja Lietuvos pajūryje, kuršių gyventoje teritorijoje, iš dalies ir Žemaitijoje, tirti vadinamieji pereinamojo pobūdžio kapai: dar laikytasi inhumacijos, bet jau buvo pradėta ir kremacija, būtent nepaisyta, kad mirusysis sudegintas, jo kapas būdavo įrengiamas natūralaus dydžio karstui (žr. 53 pav.). Laužo likučiai dažniausiai supilami karsto viduryje arba išbarstomi, tačiau nedegetos įkapės karste išdėliojamos taip, tarsi jos gulėtų prie nesudeginto mirusiojo. „Galvūgalyje“ sudėti darbo įrankiai, papuošalai išdėlioti taip, kaip jie pagal savo paskirtį būtų gulėje prie nesudeginto mirusiojo ir t. t.

Taigi besiformuojanti nauja pažiūra į pomirtinį gyvenimą dar galutinai nesusikristalizavusi, senosios tradicijos tokios stiprios, kad jos bent simboliškai išlieka įsivyravujančioje naujojoje laidosenos formoje. Tad ir vėlės įvaizdis labai artimas žmogiškajam. Ji turi visas kūno ypatybes – luomų skirtumus, amžių, lytį, fizinius trūkumus, vieno ar kito darbo pomėgį ir t. t. Todėl jai būtinai reikia į kapą dėti įkapes, mirusysis turi būti aprūpinamas visais būtiniausiais daiktais, kuriais jis naudojosi gyvenime. Tačiau pokyčiai žmonių sąmonėje, besiformuojantis abstraktusis mąstymas keičia pažiūrą ir į įkapes. Natūralų darbo įrankį pomirtiniame gyvenime, keičiantis fizinei mirusiojo būklei, gali pakeisti vienos ar kitos įkapės simbolis – miniatiūrinis dirbinėlis.

Tai vienas iš ryškiausių simbolizmo reiškinių senųjų lietuvių tikėjimuose. Tačiau atskirose baltų, jėgusių į lietuvių tautybę, gentyse jis turi įvairiausias formas. Kartais sunku suvokti vieno ar kito simbolio prasmę. Paimkime kad ir papildomas įkapes.

2. Simbolinė papildomų įkapių prasmė

Ką mes laikome papildomomis įkapėmis? Terminas sąlygiškas, nes jos gali būti įvairūs daiktai, kurie neabejotinai išskiriami iš įprastų kapuose randamų įkapių, sudėtu į kapą tam tikra nusistovėjusia tvarka, pavyzdžiui, randami papuošalai pagal savo paskirtį: apyrankės – ant rankų, antkaklė – kaklo srityje, segės, smeigtukai – krūtinės srityje arba kitur, kur buvo susegtas drabužis, darbo įrankiai – galvūgalyje, ietys – šone, kalavijas – prisegtas prie diržo, padėtas šone arba virš mirusiojo (tai priklausė nuo sritinių papročių) ir t. t., žinoma, jei mirusysis nekremuotas. Bet ir degintiniame kape, kaip sakytą, ilgai laikytasi tos tvarkos. O papildoma įkapė nėra tiesiogiai susijusi su mirusiojo apranga ir jo asmeniniu turtu, priešingai, ji gali priklausyti net skirtingos lyties asmeniui.

Papildomos įkapės į kapus buvo dedamos visą geležies amžių, nors atskirose srityse ir atskirais laikotarpiais jų turinys buvo įvairus. *Ankstyviausiomis papildomomis įkapėmis* tektų laikyti *Romos monetas*, randamas Lietuvos pajūrio kapinyuose II–III a. kapuose ar net kiek ir vėliau. Daugiausia jų rasta Klaipėdos, Kretingos ir Šilutės rajonuose, tačiau pavieniai radiniai yra žinomi ir iš centrinės Žemaitijos kapų²⁵. Archeologams šie radiniai daugiausia buvo kaip šaltiniai nagrinėjant prekybinius santykius bei prekybos kelius.

Papildomų įkapių dėjimo prasmė nebuvo plačiau tyrinėta, nebandyta jos ir aiškinti. Didesnį susidomėjimą sukėlė jau 1940 metais pradėtas tyrinėti Kurmaičių plokštinis kapinynas Kretingos rajone²⁶. Paaiškėjo tiksliai šių radinių padėtis kape. 1940 m. jų surasta net keliuose kapuose: Nr. 5, 8, 9, 12, 15 ir kt. Kape Nr. 5 rastos dvi Antonino Pijaus monetas, gulėjusios greta miniatiūrinio molinio puodelio, kape Nr. 9 Romos monetas buvo įdėtos į kapšelj – piniginę, o kape Nr. 12 – dvi Romos monetas (Marko Trajano ir Faustinos) kartu su žalvarine laipteline sege buvo įdėtos į tošinę dėžutę, kuri buvo pastatyta kairėje mirusiojo pusėje, galvos srityje. Apskritai Kurmaičių kapinynas išsiskiria papildomų įkapių gausumu; jos paprastai buvo sudedamos į tošinę dėžutę. Tokių dėžučių didesnių ar mažesnių liekanų pastebėta daugelyje kapų, būtent: Nr. 7, 9, 10, 12, 14, 18. Iš liekanų sprendžiama, kad jos buvo padarytos iš beržo tošies. Į dėžutes daugiausia buvo įdėti papuošalai: apyrankės, segės, Romos monetas ir net antkaklės.

Ypač išsiskyrė jaunos moters kapas Nr. 22, datuojamas II a. antrąja puse – III a. Jis pasižymėjo įkapių gausumu. Be puošnaus galvos apdangalo, būdingų moterims papuošalų – antkaklių, karolių apvaros, segių, apyrankių, smeigtukų, žiedų, aptikta daug audinio fragmentų ir organinės medžiagos liekanų. Ir labiausiai mus dominanti *papildoma įkapė* buvo *dėžutė su papuošalais*, padėta mirusiajai kairėje galvos pusėje. Dėžutės teišlikęs 16–18 cm skersmens dugnas, virš kurio gulėjo visas dėžutės turinys: dvi antkaklės trimitiniais galais, viena antkaklė buoželiniais galais, viena apvalaus skersinio pjūvio – akinio rašto apyrankė, vilnonių siūlų kamuoliukas ir kažkokios organinės medžiagos, manoma, vaško gniužuliukas. Be to, dėžutėje rastas sidabro spalvos stiklo masės karolis²⁷.

Papildomų įkapių, sudėtų į dėžutes, gausa Kurmaičių kapinyne laikyta išskirtiniu šio kapinyno bruožu. Bandyta aiškinti, kad mirusiesiems į kapą jos buvo įdėtos artimųjų žmonių kaip dovana ar kaip atsarginis mirusiojo turtas²⁸. Tačiau savaimė kyla klausimas, kodėl jos būtent buvo dėtos, ko tuo buvo siekiama, kokią simbolinę prasmę jos turėjo. Toks aiškinimas būtų priimtinas, tačiau tik tuo atveju, jei papildomos įkapės būtų tiesiogiai susijusios su mirusiojo amžiumi, padėti ir lytimi. Bet ne visados taip būna.

Vertas dėmesio Dauglaukyje tyrinėtą moters kapas Nr. 36²⁹. Šis kapas taip pat išsiskyrė gausiomis ir turtingomis įkapėmis. Iš viso jame rasta 18 dirbinių: 3 antkaklės dėželiniais galais, du emalio ir gintaro karolių vėriniai, ypač puošnus krūtinės papuošalas, sudarytas iš dviejų smeigtukų apskritomis kiauraraštėmis galvutėmis. Prie smeigtukų prikabinti trikampės formos kabučiai, sujungti tarpusavyje penkiomis grandinėlių eilėmis. Drabužis buvo susegtas žalvarine laipteline sege, o galvos apdangalą puošė žalvarinės įvijos ir gintariniai karoliai. Ant rankų užmautos žalvarinės apyrankės. Mirusiajai ant karsto buvo padėta medinė dėžutė, į kurią buvo įdėta vaikiška antkaklė dėželiniais galais, gintaro karolių vėrinėlis ir žalvarinis lazdelinis smeigtukas. Kapas datuotinas III–IV a. Nestebina dėžutės padėtis kape – virš karsto. Dėžutės su papildomomis įkapėmis randamos įvairiose kapo vietose. Ypač domina jos turinys. Kyla klausimas: ką gi galėjo reikšti į kapą įdėta *dėžutė su vaikiškomis įkapėmis*? Vaikui skirti papuošalai neabejotinai turėjo simbolinę prasmę. Gal ši moteris jau buvo palaidojusi savo kūdikį, todėl į mirusios motinos kapą ir buvo įdėtos šios papildomos jam skirtos įkapės? O gal tai našlaičio motinos netekties

išraiška? Kaip bebūtų, netenka abejoti, jomis pabrėžiami motinos ir vaiko būsimieji ryšiai kitame, pomirtiniame gyvenime.

Apskritai kokios bebūtų papildomos įkapės ir kam jos bebūtų skirtos, jomis norėta išreikšti meilę mirusiajam ir rūpinimąsi juo, būsimu pomirtiniu jo gyvenimu ir ypač būsimais jo santykiais su jau išėjusiais ir liekančiais. Stengtasi nenutraukti ryšio tarp gyvųjų ir mirusiųjų, priešingai – stengtasi nubrėžti abipusį jungiantį kelią, kurį, galimas daiktas, simbolizuoja į dėžutę su papildomomis įkapėmis įdėtas vilnonių siūlų kamuoliukas, aptiktas Kurmaičiuose, jau minėtame jaunos moters kape Nr. 22.

Kartu norėtume pažymėti, kad papildomas įkapės dažniausiai sudaro papuošalai, įdėti į dėžutę ar įsukti į audinį. Matyt, jie buvo labai vertinami ir tikėta jų reikalingumu bei galia pomirtiniame gyvenime. Manychiau, kad ir į kapus dedamos Romos monetos buvo traktuojamos ne kaip vertės matas, nors kai kurie autoriai nori jas laikyti piniginiiais vienetais. Auksu blizgantis metalas, pavaizduoti nesuprantami veidai ir ženklai vietinių gyventojų buvo laikomi savotiškais amuletais tikint magiška jų galia.

Įdomus reiškinys, kai *vyro kape randame vien moterims skirtų papildomų įkapių – dažniausiai papuošalų*. Tai tarsi savotiški moterų – seserų, žmonių, sužadėtinų, palydinčių mirusįjį, o gal drauge „keliaujančių“ su juo, simboliai. Papildomos įkapės yra labai įvairios, daugiareikšmės ir daugiaprasmės. Jos aptinkamos visą geležies amžių. Konstatuotos senajame geležies amžiuje, apie tai jau kalbėjome, ypač plačiai praktikuotos naujajame geležies amžiuje. Tuo metu jos pasižymėjo ir turinio, ir formos įvairumu.

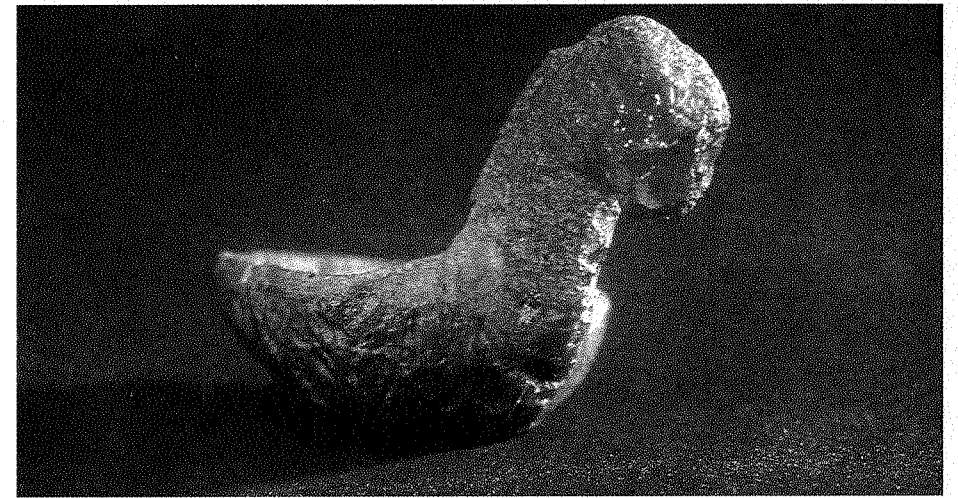
Pateiksime kelis būdingus pavyzdžius. Tyrinėjant Pryšmančių kapinyną kape Nr. 5, kuriame mirusysis palaidotas su visomis vyru būdingomis įkapėmis (du geležiniai ietigaliai, miniatiūrinis dalgelis, geležiniai žąslai, žalvarinis įvijinis žiedas, žalvarinė pasaginė segė daugiakampiais galais, žalvarinis rago apkaustas, žalvarinė diržo sagtis ir diržo galų apkaustai, apavo dirželių apkalėliai, žalvarinis pentinas), juosmens srityje buvo aptikta medinė dėžutė su moteriai būdingais papuošalais. Į dėžutę buvo įsprausta žalvarinė vytinė antkaklė kūginiais galais, o jos viduryje gulėjo dvi lankinės laiptelinės segės, kurių viena buvo sidabruotu, kita – alavuotu paviršiumi, žalvarinė pastorintais galais apyrankė, ant kurios lankelio užmauti keturi įvijiniai žiedai. Tokios pridėtinės, arba papildomos, įkapės dėžutėse pastebėtos ir kituose vyrų

kapuose – Nr. 6 ir 15. Išsiskyrė kapas Nr. 24, kuriame būta analogiškos 25 × 25 cm dydžio dėžutės liekanų. Į dėžutę buvo įdėtas puošnus žalvarinėmis plokštėmis dengtas odinis diržas, susuktas ratu dviem eilėmis, jo viduryje gulėjo lankinė aguoninė segė, o virš jos penki žalvariniai įvijiniai žiedai, buvę vienoje krūvelėje³⁰.

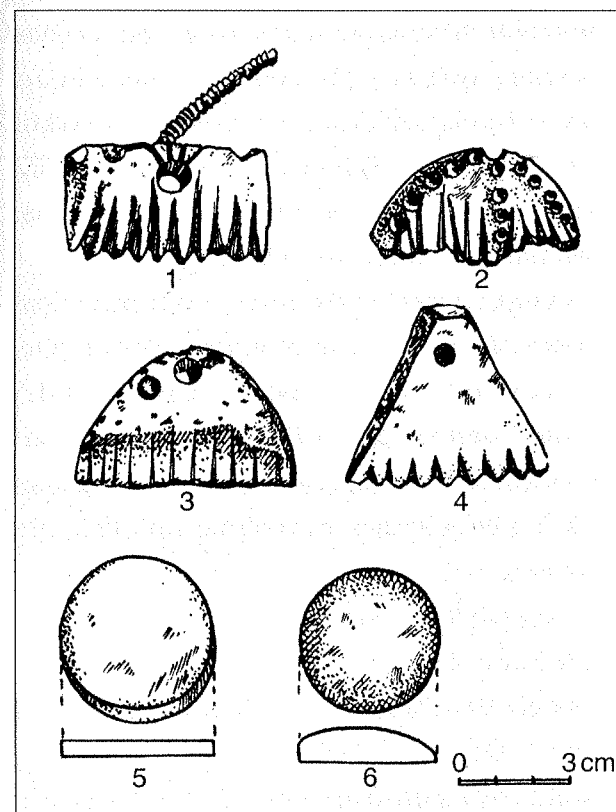
Papildomos įkapės ypač dažnos Lietuvos pajūrio naujojo geležies amžiaus degintiniuose kapuose. Jau minėtame Pryšmančių kapinyne, be griautinių kapų, aptikta ir degintinių³¹. Iš 50-ties V. Nagevičiaus anksčiau ištirtų degintinių kapų 13-oje dalis nedegintų įkapių buvo sudėtos į lentelių ar luobų dėžutes, kurios dažniausiai buvo randamos kapo duobės dugne. Degintinis kapas, kurį sudarė gausūs laužo likučiai ir sulaužytų bei susilydžiusių dirbinių fragmentai, paprastai buvo randamas virš šių dėžučių, kuriose gulėdavo ugnies nepaliesiti dirbiniai, daugiausia papuošalai. Šėšiuose tokiuose degintiniuose kapuose papildomos įkapės buvo įsuktos į trintų audinį. Tokių papildomų įkapių dėjimas į kapo dugną tikrai yra susijęs su laidojimo apėigomis. Tas faktas, kad nei dėžutėse, nei jų inventoriuje nepastebėta ugnies žymių, rodo, jog jos būdavo įstatomos gerokai anksčiau už sudeginto mirusiojo liekanų supylimą į kapo duobę. Tai dar labiau paryškina išlikusios užsikonservavusių audinių, į kuriuos buvo susukti dirbiniai, liekanos. Tokių degintinių kapų su papildomomis ugnies nepaliesiomis įkapėmis kapo dugne nepriklausomai nuo degintinių kapų formos rasta Laiviuose, Gintališkėje, pastaruoju metu nemaža jų aptikta Griežėje. Čia 2200 m² ištirtame plote rasta 12 didelių duobių, kurių kiekvienoje būta kelių ar net keliolikos simbolinių sudegintų mirusiųjų kapų³².

Skyrium minėtina unikali papildoma įkapė, rasta Lazdininkų kapinyne. Tai *gintarinis kaušelis su rankenėle*, primenantis ilgakaklį vandens paukštį³³. Jis padarytas iš vieno gintaro gabalo, 5 cm pločio ir 4,5 cm ilgio, rankenėlės ilgis 4 cm (57 pav.). Kaušelis rastas turtingame, tiesa, jau kiek apardytame vyro griautiniame kape Nr. 141, kuriame aptiktos dar tokios įkapės: vienašmenis kalavijas, imovinis kirvis, ietigalis, žąslai, o iš papuošalų – dvi lankinės segės. Kokią simbolinę reikšmę turėjo į kapą įdėtas šis gintarinis kaušelis, tenka tik spėlioti. Viena aišku, kad gyvenime šis mirusysis vaidino kažkokį išskirtinį vaidmenį, ypač kad minimas radinys ryškiai išsiskiria iš viso įkapių komplekto, rasto šiame vyro kape. Ir šiaip jau lig šiol šis radinys yra vienintelis egzempliorius, neturintis analogų. Todėl peršasi mintis, kad kaušelis

57 pav. Gintarinis kaušelis. Lazdininkai.

58 pav. Gintariniai kabučiai amuletai. Palanga, kapai: 1 – Nr. 49; 2 – Nr. 29; 3 – Nr. 245; 4 – Nr. 52; 5 – Nr. 144; 6 – Nr. 125.

galėjo būti skirtas kokioms nors magiškoms apėigoms atlikti, juoba kad magiška gintaro galia tikėta nuo seno. Ji ryški jau akmens amžiuje, išlieka visą geležies amžių, labiausiai išryškėja laidojimo paminkluose, ypač aprūpinant mirusiuosius įkapėmis. Pakanka paminėti būdingus *gintarinius kabučius*, randamus vyrų karių kapuose. Iš viso Lietuvos pajūrio IX–XII a. kapinyuose jų aptikta apie 30 egzempliorių, daugiausia Palangoje bei Lazdininkuose. Jie įvairiausių – netaisyklingo

trikampio, pusmėnulio ar stačiakampio – formų su dantyta apatine briauna ir skylute viršutinėje dalyje. Neretai ornamentuoti, dažniausiai duobučių ar brūkšnelių ornamentu (58, 1–4 pav.). Jų negalima traktuoti vien kaip papuošalų. Tai savotiški amuletai, turintys magišką galią.

Greičiausiai tokią pat paskirtį turi tik moterų kapuose prie pat viršugalvio randamos gintarinės apskritos plokštelės be jokių skylių (58, 5, 6 pav.). Jos žemo cilindro formos – 0,3–1,4 cm storio, 3–6 cm skersmens, netaisyklingo apskritimo. Iš viso jų aptikta apie 30 egzempliorių, daugiausia Lietuvos pajūrio kapinyuose – Palangoje, Lazdininkuose, Pryšmančiuose ir kitur. Palangoje kape Nr. 31 tokia plokštelė buvo tarsi įvyniota į audinį, o kape Nr. 11 įdėta į miniatiūrinį puodelį. Pastarajame

kape rasta dar ir tošinė dėžutė. Šiuo atveju tokios gintarinės plokštelės neabejotinai traktuojamos kaip papildomos įkapės, nors yra pareikšta nuomonė, kad jos galėjusios būti įsukamos į plaukų kuodą arba kažkaip pritvirtinamos prie galvos apdangalo. Jos sietinos su liaudies medicinos reliktais³⁴. Tad ir šiuo atveju joms skiriama magiška galia, kuri tačiau vienaip ar kitaip susipina su medicinine simbolika, išreikšta savotišku saulės – šilumos, šviesos, džiaugsmo šaltinio, būtino mirusiam jos pomirtiniame gyvenime, įvaizdžiu.

Papildomų įkapių simbolinė prasmė yra neabejotina, nors kartais ir sunkiai iššifruojama. Matyt, ji buvusi daugiaprasmė priklausomai nuo atskirų bendruomenių pomirtinio gyvenimo įsivaizdavimo. Tačiau krinta į akis viena svarbi detalė: jos randamos bemaž išimtinai turtinguose tiek moterų, tiek ir vyrų kapuose. Gal tai socialinės padėties pabrėžimas? O gal kai kur buvo susidariusi pažiūra, kad būtina padidinti į kapą dedamų įkapių skaičių, kuris užtikrintų pomirtinio gyvenimo harmoniją. Įdomu, kad papildomas įkapes daugiausia sudaro papuošalai, tad neabejotinas moterų vaidmuo išlydint artimuosius žmones į pomirtinį gyvenimą. Kai kurios papildomos įkapės gali būti susijusios su prestižine mirusiųjų padėtimi, kuri turėtų būti reikšminga pomirtiniame jo gyvenime. Akivaizdus pavyzdys – minėtas gintarinis kaušelis, turėjęs simbolizuoti mirusiojo išskirtinumą. Papildomos įkapės taip pat galėtų reikšti norą ilgiau kontaktuoti su mirusiuoju, ne tik jam pagelbėti, bet drauge ir įsiteikti. Gyvųjų ir mirusiųjų kontaktų forma yra buvusi labai įvairi. Abipusiai ryšiai buvo paremti mirusiųjų kultu, kuris daugelyje tautų, praktikuojančių inhumaciją ar kremaciją, buvo labai svarbus veiksnys, integruojantis visuomenės grupes.

Čia svarbus buvo gyvųjų noras ne tik palengvinti mirusiojo perėjimą į naują pomirtinį gyvenimą, bet ir palenkėti mirusiojo vėlę, kuri galėjusi gyviesiems ne tik padėti, bet ir kenkti. Tad kai kada dedant į kapą papildomų įkapių norėta sulaukti iš mirusiųjų palankumo, nes tikėta, kad mirusysis gali užtikrinti gyviesiems derlių, gausų gyvulių prieauglį, laimingą ir ramų šeimos gyvenimą, nutolinti negandas ir kt.

3. *Ką ir kaip simbolizuoja „žirgo kapas“*

Kalbėsime apie vieną savitą, labai ryškų senųjų lietuvių laidojimo papročių reiškini, būtent apie vadinamuosius „žirgų kapus“. Pirmiausia keli žodžiai dėl paties termino. Jau praeito šimtmečio archeologinių paminklų tyrinėtojai pastebėjo, jog kartais vyro kape, be įprastų įkapių, randami žirgo griaučiai ar žirgo aprangos dalys. Plečiantis archeologiniams tyrinėjimams gausėjo ir šios rūšies kapų skaičius. Ypač palankūs buvo 1938 metai, daug ką nušvietę rūpimu klausimu. Tais metais tirti net trys kapinynai, kuriuose buvo aptikta iki tol nežinomų masinių, tada vadintų „arklių kapų“. Tai Rimaisų, Grauzių ir Veršvų vietovės, kuriose ištirti „žirgų kapai“ skaičiuoti jau šimtais vietnetų³⁵. Ypač du pastarieji kapinynai atkreipė tyrinėtojų dėmesį. Jie kartais su didesnėmis pertraukomis ir vėliau tyrinėjo tuos kapinynus. Čia susidurta su dvejopa laidosena. Grauzių kapinyne degintiniai žmonių kapai buvo įrengti virš nedegintų žirgų toje pačioje kapo duobėje. Buvo aišku, jog vieną ar net du, tris žirgus, palaidotus drauge su mirusiuoju, tenka laikyti pastarojo įkape. Veršvuose, Marvelėje susidurta su skirtingu reiškiniu: žmonių ir žirgų kapams buvo skirtos atskiros kapinyno dalys. Pradžioje nebuvo aiškus jų tarpusavio ryšys. Šis atvejis ir leido susidaryti prielaidai, jog Lietuvoje būta papročio laidoti vienus žirgus. Taip prigijo „žirgo kapo“ terminas, juo labiau kad jis jau buvo vartotas vokiečių archeologu, tyrinėjusiu buvusių Rytprūsių teritoriją³⁶. Tačiau nuodugnesni tyrinėjimai parodė, kad abiem atvejais būta vyrų karių savitų įkapių, kurioms kartais dėl savo išskirtinumo prireikė net atskiro ploto kapinyne. Gausėjant šaltinių šiuo metu nustatyta įvairiausiai įrengtų tokių kapų. Radimviečių skaičius dabar artėja prie šimto, o kapų – persirito per tūkstantį vienietų³⁷.

Reikia pasakyti, jog sąvoka „žirgo kapas“ nėra vienareikšmė. Ji apima kelias šio kapo įrengimo rūšis, kurios yra skirtingos atskirose Lietuvos dalyse. Kartais susiduriame ir su įvairiai simboliškai išreikštu „žirgo kapu“.

Neliečiant išorinių laidojimo paminklų skirtybių (plokštinis kapinynas, pilkapynas) glaustai galima išvardyti tokias „žirgo kapo“ rūšis:

1. Esant inhumacijai mirusysis karys drauge su savo žirgu laidojamas vienoje kapo duobėje.

2. Kremuoto mirusiojo kapas įrengiamas virš nedeginto žirgo, palaidoto toje pačioje kapo duobėje (pavieniai ir masiniai „žirgų kapai“).

3. Sudeginti mirusieji laidojami vienoje kapinyno dalyje, o nedeginti žirgai pakasami skyrium specialiai tam tikslui skirtame plote (masiniai žirgų kapai).

4. Karys ir žirgas sudeginami ir laidojami viename kape arba skyrium, net atskirame pilkapyje (Rytų Lietuva).

5. „Žirgo kapa“ simbolizuoja vien jo aprangos dalys ar net kai kuri atributika.

6. Mirusiojo vyro kape randamos tik žirgo griaučių dalys, dažniausiai tik kaukolė, gulinti virš žmogaus kapo.

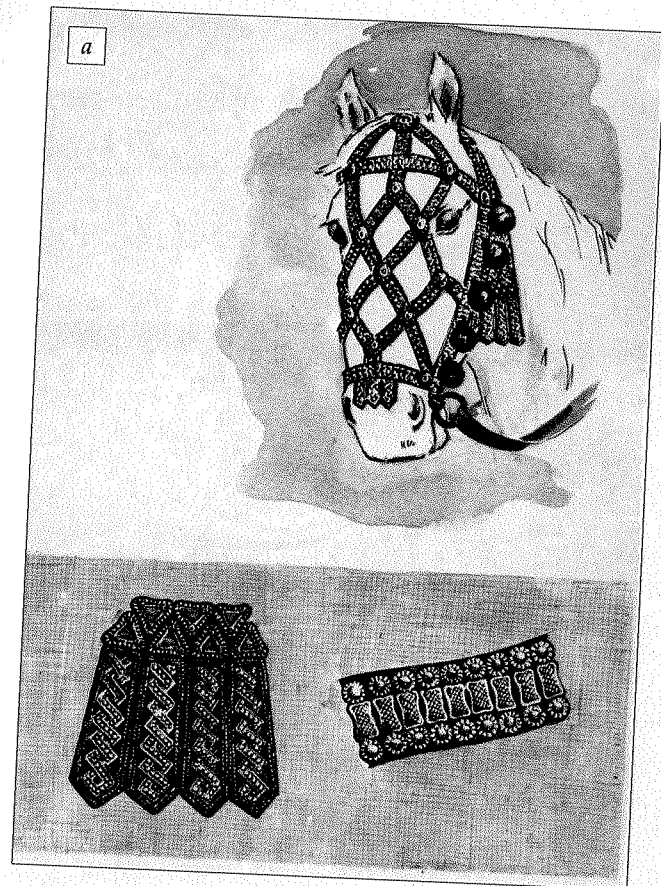
Pirmajai grupei priskirti kapai yra aiškiausi ir chronologiškai ankstyviausi. Jų surasta Kurmaičiuose, Lazdininkuose, Aukštakiemyje, Šernuose (abu pastarieji Klaipėdos r.) ir kituose Lietuvos pajūrio kapinynuose, datuojamuose II–IV a. po Kr.³⁸ Dažnesni ir geriau išlikę šios grupės kapai priklauso I tūkst. viduriui. Plačiai literatūroje žinomas Reketėje tyrinėtas kapas Nr. 35³⁹ (59 pav.), kapai Taurapilyje (Utenos r.)⁴⁰ ir kitur. I tūkst. vidurio pavieniai karių, palaidotų drauge su žirgais, kapai žinomi visoje Lietuvos teritorijoje, išskyrus šiaurinę Vidurio Lietuvos dalį. Jų dar aptinkama ir I tūkst. antroje pusėje. Ryškus pavyzdys yra Jurgaičių kapinynas. Iš 11 vyrų kapų 5-ioose mirusieji buvo palaidoti drauge su žirgais⁴¹. Tokie kapai žinomi ir iš naujojo geležies amžiaus Paulaičių ir Nikėlų kapinynų⁴². Tačiau įsivyraviant Lietuvoje kremacijos papročiu atsiranda nauja „žirgo kapa“ forma, kuri bene aiškiausiai matoma iš Skomantuose tirtu jau minėto šios rūšies kapo. Duobės dugne nugara į viršų rasti nedidelio ant kelių parkludyto žirgo griaučiai su kamanų likučiais ir įspraustais žaslais nasruose. Griaučius dengė akmenų grindinys, virš kurio pačiame centre buvo įrengtas sudeginto žmogaus kapas. Pastarąjį taip pat dengė tik jau mažesnis akmenų grindinys⁴³ (žr. 38 pav.). Dėl gerai datuojamų radinių stokos sunku tiksliai datuoti šį kapą. Greičiausiai jis priklauso naujam geležies amžiui (IX–XII a.), tiksliau – antrajai jo pusei. Tuo pačiu metu Lietuvoje jau susiduriame su masiniais žirgų kapais, kuriuose sudegintas karys ir jo kovos žirgas labai dažnai laidojami vienoje kapo duobėje, nors čia ir nėra taip klasiškai išreikštos formos kaip aprašytasis Skomantuose tirtas kapas.

Ta proga reikia bent labai trumpai stabtelėti prie vadinamųjų „masinių žirgų kapų“, labai būdingų Lietuvai; juose „žirgų kapai“ skaičiuojami dešimtimis ir šimtais. Teritorija, kurioje šis reiškinys labiausiai išreikštas, yra Vidurio Lietuva ir dalis Užnemunės. Ją būtų galima apibrėžti taip: vakaruose – Raseinių r. (Kejėnai), šiaurėje – Panevėžio r.

59 pav. Palaidojimas su žirgu. Reketė, kapas Nr. 35.

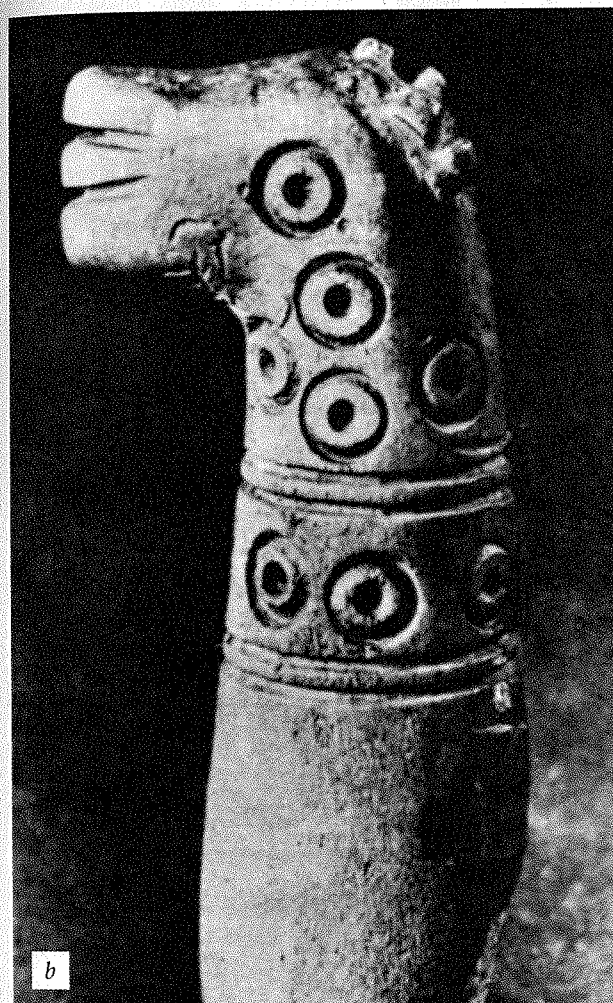
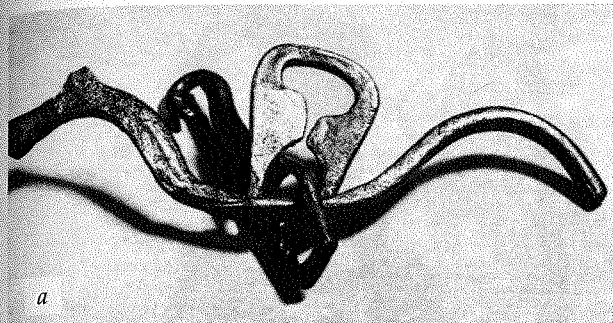
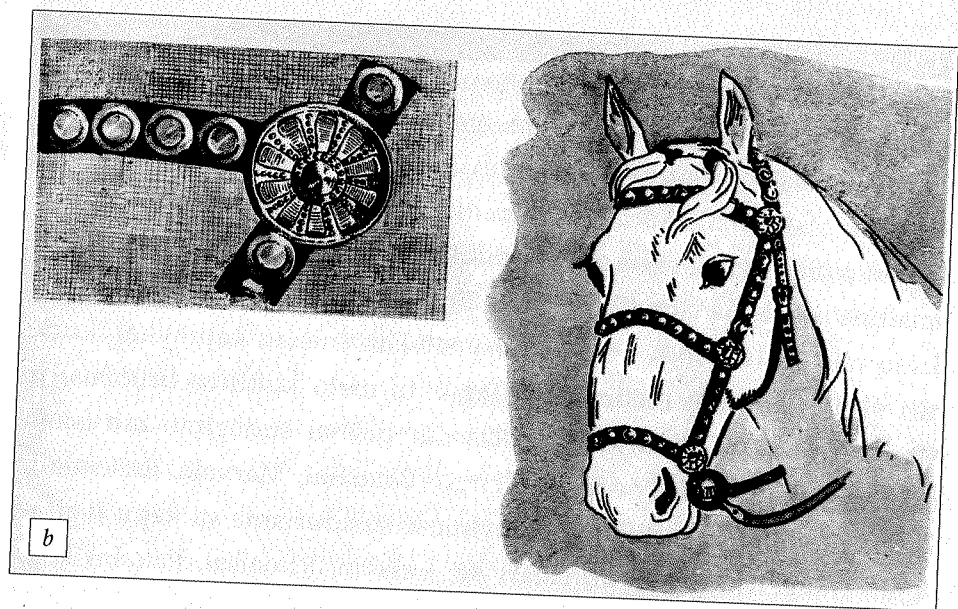

(Rimaisai, Barinė), rytuose – Ukmergės r. (Obeliai, Tulpiakėmis). Didžiausias susikcentravimas Lietuvos centre – Kėdainių (Gaužiai, Ruseiniai, Šulaičiai), Kauno (Kriemala, Marvelė, Veršvai, Pakapiai) ir Jurbarko (Seredžius) rajonuose. Jurbarkas tarsi žymėtų labiausiai į pietvakarius nutolusią ribą. Tačiau prie šios labai aiškios teritorijos šliejasi Šakių rajonas (Pavilkijo, Mikytų ir ypač Pakalniškių kapinynai, kurie turi visus Centrinei Lietuvai būdingus to meto kultūros bruožus) ir Marijampolės r. (Nendriniai). Ir čia dar dažnai sudeginto mirusiojo palaikai palaidoti virš nedeginto žirgo (Gaužiai, Marvelė, Ruseiniai). Tačiau ir šiuose masiniuose kapinynuose susiduriame su kapų įvairavimu. Daugelyje kapinynų (Marvelė, Veršvai, Rimaisai, Pakalniškiai,

60 pav. Žirgų kamanos ir ornamentuoti jų dalių fragmentai: a – Veršvai, b – Graužiai. Rekonstrukcijos piešinys.

puošnių! Kamanos buvusios iš odinių įvairiai sukryžiuotų diržų, ištiesiai kaustyto sidabru ar žalvariu. Paprastai jos dar turėjo puošnius antnosisius ir šoninius diržus, laisvai krentančius žirgui ant ausų ir dengiančius kamanų užsegimą (60 pav.).

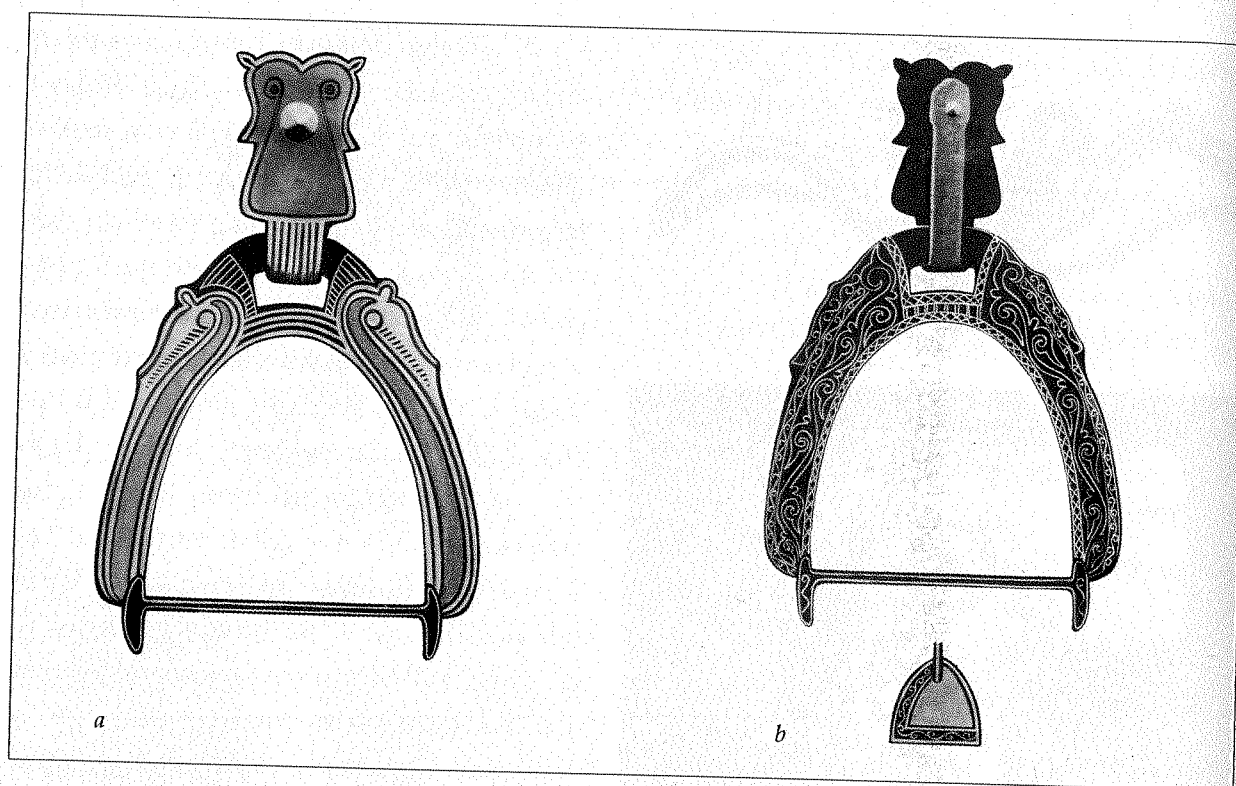

61 pav. Žaslų laužtukai skulptūrinėmis žirgų galvutėmis užbaigtais galais: a – Rusių Ragas (geležies), b – Graužiai (kaulo) (dar žr. 3 pav.).

įvairiais geometriniais raštais. Surasta balno kilpų net ažūriniai lankeliai. Po balno žirgui būdavo patiesiama austinė gūnia, kurios pakraščiai ir kampai būdavo pagražinami žalvarinėmis įvijomis bei skardelėmis. Prie kai kurių žirgų griaučių yra surasta sidabru klotų apkaustų nuo antkrūtininių diržų. Be to, kartais žirgui ant kaklo būdavo uždedama žalvarinė vytinė antkaklė, o ant uodegos užmaunami dideli žalvariniai žiedai, vadinamieji apyuodegiai. Pastaruosius neretai pakeisdavo

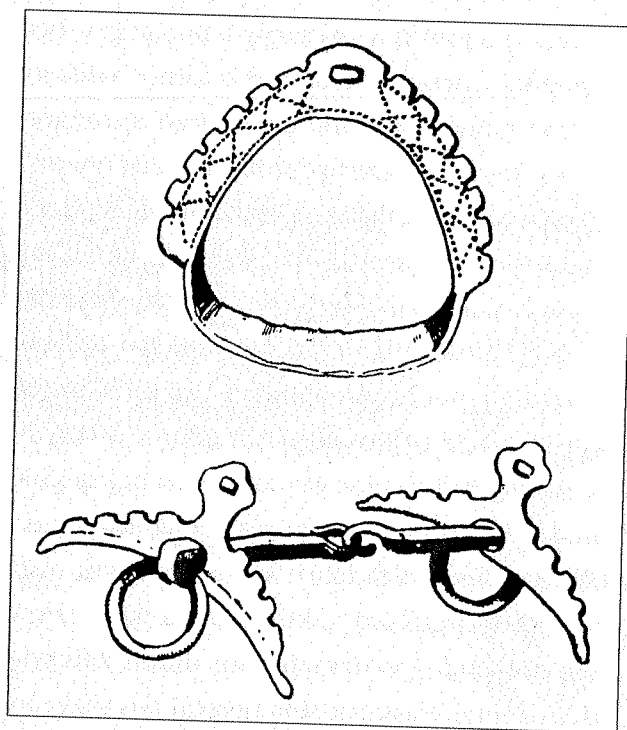
Daug dėmesio buvo skiriama ir žirgo karčiams, jie kaktos srityje būdavo suveržiami žalvariniais žiedais arba surišami austinėmis juostelėmis, kurių nedidelių fragmentų taip pat yra išlikę iki mūsų dienų. Tai būdavo daroma ne vien norint papuošti, bet ir tam, kad karčiai neužkristų žirgui ant akių. Norint vien tik papuošti į karčius būdavo įveriami gintariniai karoliai. Žirgai laidoti pažaboti, todėl tyrinėjimų metu randama geležinių žaslų, kurie beveik nesiskiria nuo dabar vartojamų. Tačiau labai puošnūs yra buvę žaslų laužtukai (61 a pav.). Jie buvo gaminami iš geležies, žalvario ir net kaulo. Geležiniai laužtukai dažnai būdavo pasidabruoti, o kauliniai – gausiai ornamentuoti įvairiausiais geometriniais motyvais. Yra rasta žaslų su labai retais laužtukais, kurių galai užbaigti skulptūriškai pavaizduota žirgo galvute (61 b pav.).

Balnas iki mūsų dienų neišliko, tačiau nuo jo išliko geležinės balno kilpos bei įvairios diržų sagtys. Balno kilpos sudaro bene gausiausią randamos žirgo aprangos dalį. Jos labai įvairių formų ir kartais nepaprastai puošnios (62–63 pav.). Pačios puošniausios yra buvusios plokščiu lankeliu, kuris neretai ištiesiai buvo klotas sidabru. Nesidabruotų balno kilpų lankeliai dažnai būdavo puošiami dengiant jų plokštumą

62 pav. Puošni ornamentuota, sidabru dengta balno kilpa: a – priekinė pusė, b – užpakalinė pusė. Rimaisai.

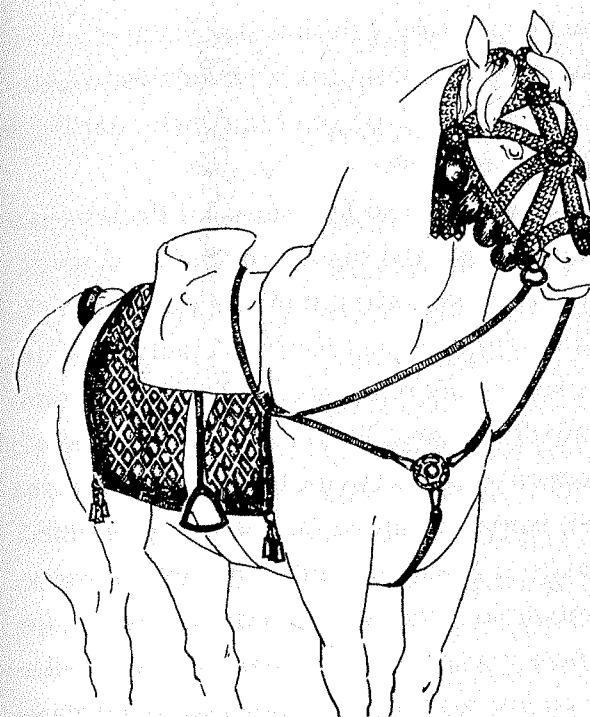
63 pav. Balno kilpa ir žąslai. Abiejų pakraščiai puošti vienu būdu. Pakalniškiai, kapas Nr. 25.

žalvarinės įvijos, kuriomis būdavo apsukami uodegos ašutų pluoštai. Taigi žirgo apranga blizgėte blizgėjo nuo sidabro ir žalvario (64 pav.). Ji gana plačiai apibūdinta archeologijos literatūroje⁴⁵.

Daugelyje šių kapinynų, ypač masiniuose, kur „žirgų kapų“ priskaičiuojama dešimtimis ir šimtais, greičiausiai yra palaidoti kovose žuvę kariai raiteliai. Tad tokie kapinynai iš dalies žymi ir vykusių kovų vietas. Bene didžiausi iš jų koncentruojasi palei Nemuną Kauno prieigose. Tačiau tai jau kita tema.

Aptarti masiniai „žirgų kapai“ turi tam tikrą analogiją ir Rytų Lietuvoje. Nepaisant išorinių laidojimo paminklų skirtingumo (nuo I tūkst. vidurio), Rytų Lietuvoje laidota išimtinai pilkapiuose. Čia randame ištikus pilkapynus, kuriuose laidoti kariai su savo žirgais. Tik šioje Lietuvos dalyje esama daugiau įvairavimo.

64 pav. Visa žirgo apranga. Veršvai. Rekonstrukcijos piešinys.

Vidurio Lietuvos masiniuose „žirgų kapuose“ nerandame degintų žirgų kapų, o Rytų Lietuvoje žirgai kartais būdavo deginami. Neretai tame pačiame pilkapyne randama ir griautinių, ir degintinių „žirgų kapų“, pavyzdžiui, Alinkoje–Raistinėje. Kartais aptinkami vien degintiniai „žirgų kapai“, kurių kiekvienas įrengtas atskirame pilkapyje (Skubėtai). Retkarčiais žirgas būdavo sudegintas drauge su savo šeimininku (Didžiuliai, Šalčininkų r.). Tačiau ir šioje Lietuvos srityje sudeginti žmonės ir žirgai laidoti skirtingose pilkapyno vietose. Šis reiškinys ypač suartina Rytų ir Vidurio Lietuvą. Vadinasi, ir čia žirgams išskiriama atskira vieta pilkapyne.

Šias sritis skiriantis bruožas yra toks, kad Rytų Lietuvos pilkapiuose daug ryškiau išreikšta „žirgo kapo“ simbolika. Pirmiausia ji reiškiasi tuo, kad labai dažnai žirgą čia pakeičia atskirame pilkapyje palaidota vien žirgo apranga. Tokį simbolinį „žirgo kapą“ sudaro geležiniai žąslai, žvangučiai nuo kamanų, geležinės sagtys, balno kilpos, geležinis pjautuvas. Ryškiausias pavyzdys – Alinkoje–Raistinėje: pilkapyje Nr. VIII surastos žirgo aprangai priklausančios apdegusios įkapės. Ne mažiau įdomūs Sudotos tyrinėti pilkapiai. Pavyzdžiui, pilkapyje Nr. 11 tokį simbolinį „žirgo kapą“ sudarė padėtos dvi balno kilpos bei geležinė diržo sagtis. O pilkapio Nr. 9 pagrinde gulėjo vienas geležinis pjautuvas. Tokių pilkapių, kuriuose randamas tik vienas pjautuvas, pastebėta ir kituose pilkapyuose. Jau minėtoje Alinkoje–Raistinėje, Aukštuosiuose Rusokuose, Kernavėje, Kunigiškėse, Dovainonyse, Kapitoniškėse ir kitur susidurta su šiuo įdomiu reiškiniu. Gali kilti klausimas, ką bendra turi pjautuvas su žirgo kapu. Yra pagrindo teigti, kad geležinis pjautuvas Rytų Lietuvoje buvo žirgo kapo atributas. Pavyzdžiui, tiriant Rusių Rago pilkapius prie žirgo griaučių rastas geležinis pjautuvas maždaug balno srityje, tarsi jis būtų prie jo prikabinatas. Antra vertus, pjautuvas niekada nerandamas degintiniuose vyrų kapuose. Tačiau jis visada aptinkamas prie žirgo griaučių kaip įkapė. Kad pjautuvas buvo „žirgo kapo“ atributas, patvirtintų Rusių Rago žirgo kape rastos tokios įkapės: geležinis

žaslų laužtukas, žvangučiai nuo kamanų, geležinis skambalas ir geležinis pjautuvas. Su analogišku reiškinio susidurta ir Skubėtuose. Degintiniuose žirgų kapuose Nr. 13 ir Nr. 15, be geležinių žaslų, dar buvo rasta ir po pjautuvą dantytais ašmenimis.

Vadinasi, čia mes susiduriame su labai įdomiai išreikšta pomirtinio gyvenimo samprata. Žirgas tarsi suasmeninamas: jam įdedama tokia įkapė, kuri jam gyvam esant buvo itin reikšminga, nes ja būdavo parūpinamas pagrindinis žirgo pašaras. Šienauta pjautuvu. Antra vertus, bus pjautuvas – bus kas ir žolės pašienaus. Galima įvairiai samprotuoti, bet labai aiški simbolinio „žirgo kapo“ atributika: sudegintą žirgą pakeičia laidojama apdegusi, aiškiai buvusi lauže jo apranga arba net pasitenkinama vienintele įkape – pjautuvu. A. Bliujienė prie simbolinių „žirgų kapų“ bando skirti ir tuščiuosius pilkapius. Jos nuomone, tai būtų tarsi paskutinis simbolinių „žirgų kapų“ raidos etapas⁴⁶. Iš tiesų Rytų Lietuvos pilkapynuose yra konstatuotas nemažas tuščių pilkapių skaičius. Jų daugiausia aptinkama pilkapynų pakraščiais. Be abejo, čia susiduriama su simboliniais pilkapiais, bet traktuoti juos kaip žirgų kapus gal kiek ir ankstoka: galimos įvairios kitos prielaidos. Pavyzdžiui, jie galėjo būti supilti svetur žuvusiam kariui ar artimam žmogui, o gal toks pilkapis galėjęs būti supilamas ir sau ar savo šeimos nariui, galvojant apie artėjančią kelionę į kitą pasaulį, iš anksto pasirūpinant būsimuoju būstu ir pan.

„Žirgo kapa“ simbolizuojanti jo apranga ar net kai kurios jos dalys ypač plačiai praktikuota ne tik Rytų Lietuvoje, bet ir pajūrio srityje. Bene labiausiai šis reiškinys iškyla naujajame geležies amžiuje įsigalint kremacijai*. Lietuvos pajūrio degintiniuose vyrų kapuose randama daug žirgo aprangos dalių. Dažniausiai tai būna žaslai, įvairūs diržų skirstikliai, kamanų apkalai ir kt. Degintiniuose, būdinguose šiai sričiai pereinamojo pobūdžio kapuose, įrengtuose natūralaus dydžio karstuose, žirgo apranga dėta „kojūgalyje“. Kaip rodo išlikusios balno kilpos, dažniausiai toje vietoje būdavo dedama tokia stambi įkapė kaip balnas. Šiuo požiūriu išsiskiria Laiviuose tirtas labai turtingas degintinis kario kapas⁴⁷. Ypač daug pastaruoju metu tokių kapų rasta Griežės kapinyne⁴⁸. Degintiniuose kapuose, įrengtuose tiesiog žemėje iškastose duobėse, nedeginta žirgo apranga paprastai randama pačiame duobės dugne, o virš jos įrengtas kremuoto kario kapas. Reikia pasakyti, jog Lietuvos pajūryje neretai dėti miniatiūrinių dydžių žirgo aprangos reikmenys. Apskritai miniatiūrinės specialiai laidojimui pagamintos įkapės – kirveliai,

* Nors yra ir išimčių. Pvz., tiriant Baičių (Klaipėdos r.) IV–V a. kapinyną kape Nr. 22 rastas simbolinis „žirgo kapas“ – arklio dantys ir žandikaulių liekanos. – *Banytė R. Baitų plokštinio kapinyno tyrinėjimai // ATL, 1992, 1993. – V., 1994. – P. 124–127.*

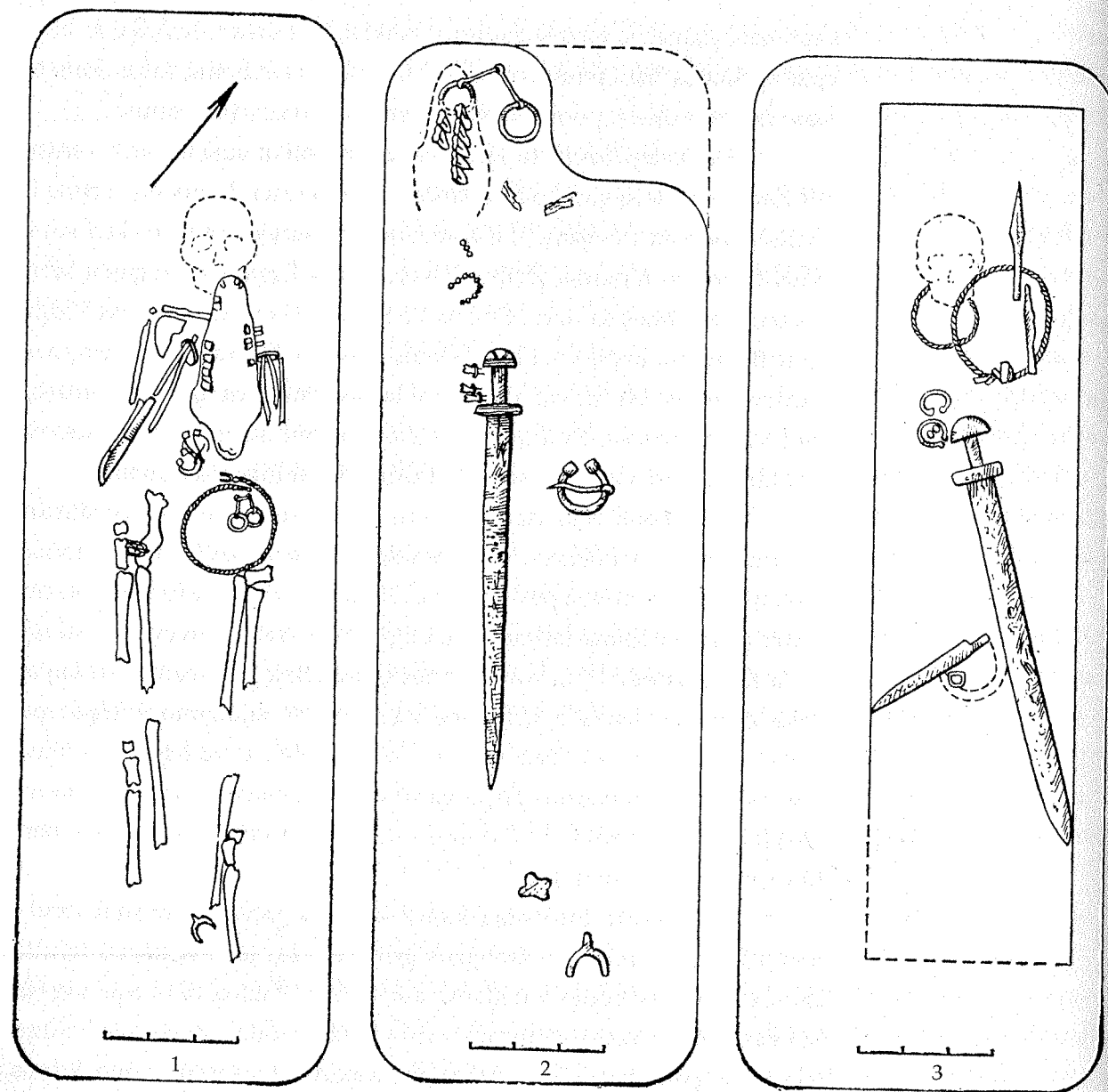
kapliukai, dalgelės, juostų audimo įrankiai, puodeliai, žasleliai ir kt. – ypač būdingos šiai Lietuvos sričiai. Tai – daiktų simboliai, kurie, kaip to meto žmonių tikėta, pomirtiniame gyvenime pakeis tikruosius.

Su savaip išreikšta žirgo kapo simbolika susiduriame centrinės Žemaitijos laidojimo paminkluose. Daugiausia duomenų turime iš Šilalės rajono, kur 7-ajame ir 8-ajame dešimtmetyje yra ištirti keli kapinynai (Požerės, Upynos, Žvilių, Paragaudžio, Žasino). Ten gauta labai svarbių šios rūšies šaltinių. Prie jų šliejasi Šilutės rajone tyrinėti Vidgirių ir Bikavėnų kapinynai bei Kelmės rajone – Maudžiorų kapinynas. Pagrindinė šių paminklų dalis priklauso naujam geležies amžiui, nors Maudžioruose, Žviliuose, Požerėje turime kapų ir iš ankstesnių laikotarpių, leidžiančių pasekti kultūrinį šios srities tęstinumą.

Mus konkrečiai domina vyrų kapai, kuriuose visiškai skirtingai ir savitai traktuojamas vadinamasis „žirgo kapas“. Prieš apibūdinant tokį reiškinį reikia pasakyti, kad šioje Lietuvos dalyje visą geležies amžių praktikuojama inhumacija, degintiniai kapai palyginti labai reti ir plačiau pasirodo tik II tūkstantmečio pradžioje. Nedegintiniai kapai, išlikę griaučiai suteikia galimybę į kai kurias laidojimo apeigas pažvelgti plačiau ir pasigilinti labiau. Štai daugelyje vyrų kapų virš mirusiojo palaikų aptinkamos žirgų galvos. Pvz., Bikavėnuose jų rasta net 30-tyje kapų, Upynoje – 6, Požerėje – 15, Paragaudyje – 9, Žasine – bent 40 kapų ir t. t. (65 pav.).

Nedegintų mirusiųjų kapuose žirgų galvos paprastai randamos 10–25 cm aukščiau žmogaus griaučių. Tai leidžia daryti išvadą, kad žirgo galva būdavo dedama ant karsto. Tačiau dėta toje vietoje, kur maždaug gulėjusi žmogaus galva. Kitame gale – mirusiojo kojūgalyje buvo padedami žirgo aprangos reikmenys: žaslai, balno kilpos, diržų sagtys ir t. t. Būta ir išimčių. Pvz., Žasine, kape Nr. 84, ant karsto buvo padėta ne tik žirgo galva, bet anatomine tvarka sudėtos ir keturių žirgo kojų apatinės dalys. Tarp kaukolės ir priekinių kojų gulėjusi vytinė žirgo antkaklė (buvusi uždėta žirgui ant kaklo?), čia buvo padėtos ir kamos su žaslais. Nuo kamanų išlikusios sagtys ir supinto odinio dirželio fragmentas⁴⁹.

Šios rūšies kapus išsamiai yra aprašiusi L. Vaitkūnskienė⁵⁰. Autorė juos laiko žirgų aukomis. Panaudojusi plačią literatūrą, ji nurodo, jog žirgų aukas, neabejotinai susijusias su tam tikromis apeigomis, Europoje plačiai praktikavo įvairios pagonių bendruomenės. Autorė nesutinka, kad tokius kapus galima sieti su kuriuo nors etnosu.

65 pav. Karių kapai su įdėtomis virš kapo žirgų galvomis-aukomis: 1 – Žasinas, kapas Nr. 83; 2 – Bika-vėnai, kapas Nr. 86; 3 – Uplyna, kapas Nr. 96.

V. Šimėnas, remdamasis jo paties tyrinētu Vidgirių kapinynu, kuriame taip pat aptikta į kapus įdėtų žirgų galvų su žaslais nasruose, šį reiškinį sieja tarsi su klajoklių genčių pasirodymu šiame Lietuvos regione ir mano, kad tokios žirgų aukos iš Nemuno žemupio paplito žemaičių kapinynuose⁵¹. O kadangi autorius Vidgirių kapinyną laiko ateiviškos kilmės gyventojų palikimu, tad savaime išplaukia išvada, kad šie vyrų karių kapai su į juos įdėtomis žirgų galvomis yra kažkokių neaiškios polietninės grupės išraiška⁵². Tačiau tai prieštarauja jau gana gerai ištirtai žemaičių materialinei kultūrai, kurioje nematyti ryškių ateiviškų svetimų elementų⁵³.

Suprantama, kad galimas įvairus šio reiškinio interpretavimas. Tačiau negalima neatsižvelgti į tai, kad labai panašus reiškinys atskirame laikotarpyje nevienodomis geografinėmis sąlygomis gyvenančių bendruomenių, be to, skirtingo raidos laipsnio, paprasčiausiai gali būti skirtingai suvokiamas suteikiant jam savitą įprasminimą.

Todėl ir vienu, ir kitu aiškinimu galima ir suabejoti. Pirmiausia reikia nustatyti, kokį vaidmenį vaidino žirgas senovės lietuvių gyvenime. Jau vien archeologiniai tyrinėjimai labai daug ką pasako. Ryškiausias pavyzdys yra masiniai „žirgų kapai“ Vidurio Lietuvoje. Tai – išskirtinis senųjų lietuvių laidosenos bruožas, plačiausiai išreikštas XI–XII a. Manychiau, jog M. Bertašius, išsamiai išnaginėjęs Marvelės degintinius kapus, teisingai suabejoja V. Urbanavičiaus teiginiu, kad masiniai žirgų kapai Lietuvoje yra XIII–XIV a. išeivių prūsų palikimas⁵⁴. Taip, pavieniai XIII–XIV a. „žirgų kapai“ yra žinomi, juos fiksuoja ir rašytiniai šaltiniai. Jau J. Długoszas (Dlugošas), aprašydamas Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Algirdo laidotuves 1377 m., mini, kad jis buvo sudegintas kartu su geriausiu žirgu⁵⁵, o Hermanas Wartbergė, minėdamas tą patį faktą, priduria, kad Algirdas iškilmingai buvo sudegintas su įvairiais daiktais ir net 18 karo žirgų⁵⁶. Anot Vygando Marburgiečio, ir Kęstutis 1382 m. panašiai buvo sudegintas ir palaidotas su žirgais, ginklais, medžiokliniais šunimis ir kt.⁵⁷ Tačiau tai pavieniai išskirtiniai atvejai, atkreipę senųjų metraštininkų dėmesį. Be to, čia ypač pabrėžiamos Lietuvos kunigaikščių laidotuvės laikantis pagonišku papročiu, turinčiu senas tradicijas. Čia gali būti išvelgiamas ir politinis aspektas. Masiniai žirgų kapai atspindi kario ir žirgo tarpusavio santykį. Tai neatskiriami kovos draugai, susieti tiek gyvųjų, tiek ir mirusiųjų pasaulyje. „Žirgų kapai“ yra būdingi ir kitoms baltų gentims. Su šiuo reiškiniumi susiduriame ir senųjų prūsų archeologiniuose paminkluose, tačiau jis niekur netapo toks masinis kaip Lietuvoje.

Daug ką nušviečia tautosaka⁵⁸. Lietuvių dainose bernelis ir žirgas yra neatskiriami motyvai. Bernelis visur joja ant žirgo – pas mergele, į svečius, karelin. Savo žirgą jis „tymeliu balnoja, auksu kamanoja, žalvariniais žaslėmis žaboja“. Karo dainose bernelis visur raitas joja „šimtus mylelių“ ant „mažo žirgelio“. Taip pat liaudies padavimuose, baladėse dažnai minimi žirgai, apdovanoti antgamtiniu protu, viską galį jausti, numatyti. Lietuvių liaudies poezija juos apgaubė savotišku žavesiu. Apskritai žirgas, kaip kritusio kario pasiuntinys, yra labai mėgstamas lietuvių liaudies dainų motyvas. Tad žirgas lydi

savo šeiminką ir į pomirtinį gyvenimą, kuriame toliau eis savo pareigas. Dėl to žirgas laidojamas su visa apranga, be kurios žirgas – ne žirgas. Įdomu, kad ir į tuos „žirgų kapus“, kuriuos simbolizuoja vien žirgo galva, kaip sakyta, įdedamos ir kamanos su žąslais ar net balnas. Vadinasi, savo šeiminkui pomirtiniame gyvenime žirgas bus reikalingas ir pažabotas, ir pabalnotas. Aukai šie žirgo atributai galgi nebūtinai? Antra vertus, žirgų galvos randamos beveik išimtinai tik turtin guose vyrų karių (sprendžiant iš įdėtų ginklų) kapuose. Negi žirgų aukos būtų būdingos tik vienos lyties ir socialiai išskirtiniems žmonėms? Tokiu atveju kiekvienas ar net keli drauge su mirusiuoju ar kare žuvusiuoju palaidoti žirgai galėtų būti interpretuojami kaip savotiška auka.

Kad ir kaip bebūtų išreikštas „žirgo kapas“, manytume, jis pirmiausia traktuotinas kaip mirusiojo ar žuvusio kario įkapė. Tai aki vaizdžiai įrodo pirmajai grupei skirtini kapai. Žirgą galima tam tikra prasme laikyti ir papildoma įkape, kuri kartais išreiškiama simboliškai. Ar tai būtų pakasamos tik atskiros žirgo kūno dalys, ar tik jo aprangos reikmenys, ar tik kai kurie atributai, pavyzdžiui, pjautuvas, – visos šios „žirgų kapų“ rūšys pirmiausia traktuotinos kaip „žirgo kapo“ simboliai, juo labiau kad simbolizmas senovės lietuvių laidojimo papročiuose, apeigose yra susipynęs su įvairiausiomis to meto dvasinio gyvenimo apraiškomis, aukomis, burtais, magija ir kt. Įvairus žirgo, kaip kario palydovo, įprasminimas skirtingose Lietuvos srityse rodo savitą, susimbolintą atskirų bendruomenių „žirgo kapo“ įvaizdį. Toks įvairavimas ypač ryškėja išgalint Lietuvoje kremacijai (V–XII a.), kurios rai da irgi atsispindi degintinių kapų įrangoje. Tarp šių dviejų reiškinių – mirusiųjų deginimo papročio ir „žirgų kapų“ plitimo – išvelgiu neabejotiną paralelizmą, kuris rodo *laipsnišką senųjų lietuvių pomirtinio gyvenimo sampratos formavimąsi ir vienalaikį masinį išsigalėjimą II tūkstantmečio pradžioje. Tai vienas iš svarbiųjų kultūrinio susivienijimo faktų, rodančių bendros lietuvių tautinės religijos susiformavimą, naują jos fazę.*

Taikomosios dailės pradai

Viena iš nuostabiausių žmogaus veiklos sričių yra įvairiapusė menų raiška, tapusi mūsų protėvių dvasinės kultūros šaltiniu. Archeologiniai radiniai mus nukelia net į paleolitą (senąjį akmens amžių), kuriame jau randama tos kultūros apraiškų. Vaizduojamasis menas ir skulptūra, ir taikomoji dailė buvo neatskiriama tolimųjų mūsų protėvių kasdienio gyvenimo dalis visais jų egzistencijos laikotarpiais. Įvairiai besireiškianti meno pradų įvairovė priklausė nuo gyvenamosios vietos, jos aplinkos ir ypač nuo žmogui įgimto grožio siekimo, noro išreikšti jį kuria nors artimiausia, priinama ir mėgstama forma priklausomai nuo autorius gebėjimo.

Pirmykštis baltų genčių menas bene ryškiausiai iškyla papuošaluose, kurie ilgainiui tampa išraiškingais taikomios dailės kūriniais, sukurtais iš įvairių spalvotojo metalo rūšių. Jiems mūsų protėviai skyrė didžiulę atidą. Parinkta papuošalo žaliava, jo forma, pagaliau ornamentas stebina subtilumu, išradingumu, spalvų derinimu, dekoru ir ypač baigtumu. Tačiau meistrams teko nueiti ilgą kelią, kol buvo perprastas sudėtingas gamybos procesas, kartu brandinęs idėją ir vienokią ar kitokią jos realizavimą. Norint labiau pajusti ir geriau suprasti to meniškumo reiškinius, pastebimus naujajame geležies amžiuje, tenka žvilgtelėti į jų ištakas.

1. Nuo žalvarinės įvijos iki meniškų juvelyrinių dirbinių pradų

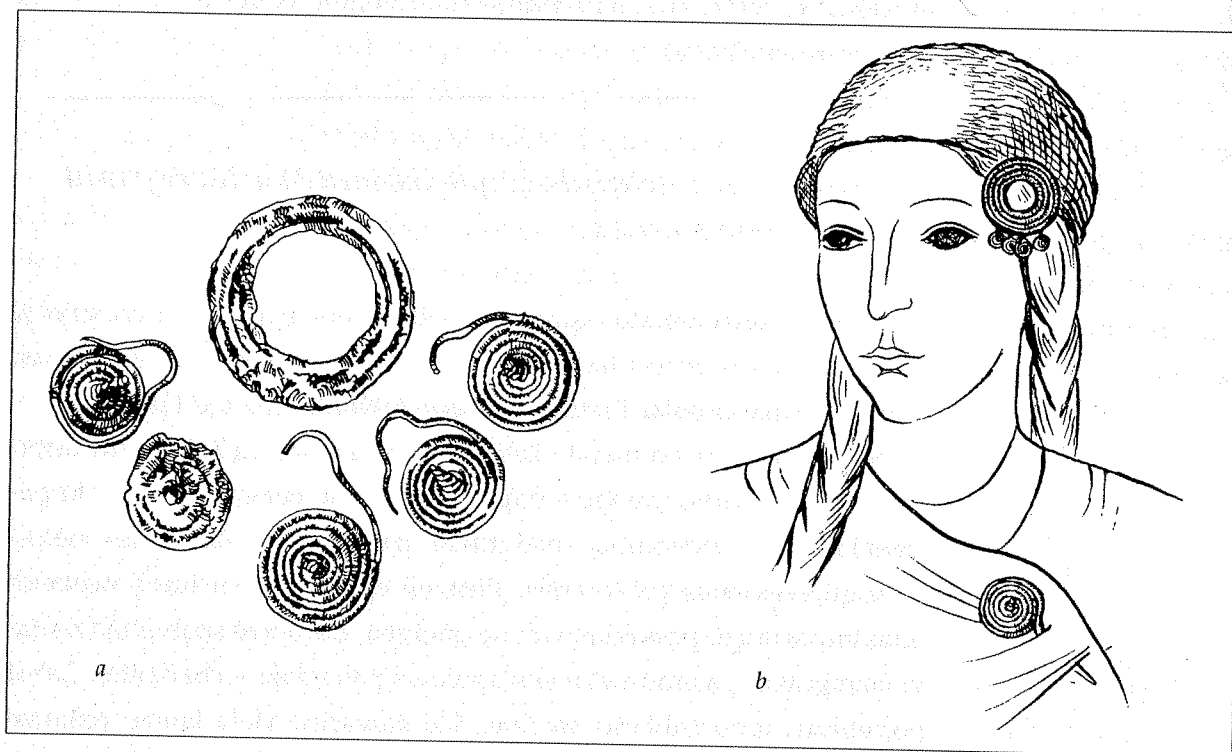
Seniausi metalo – šiuo atveju žalvario – papuošalai yra grynai taikomiosios paskirties: tai *smeigtukas* ir iš jo išriedėjusi *segė*. Pirmieji žalvariniai papuošalai Lietuvą pasiekė žalvario amžiuje (1600–500 m. pr. Kr.) drauge su šio metalo žaliava. Šalia gausesnių žalvarinių dirbinių – ginklų, darbo įrankių – papuošalai užima nežymią vietą. Akį patraukia kuklūs žalvariniai smeigtukai, pagaminti iš žalvarinės vielos, užbaigti įvijinėmis galvutėmis. Pirmieji egzemplioriai buvo neabejotinai importiniai, paskatinę vietinę gamybą. Europoje spalvotojo metalo smeigtukai pasirodo akmens amžiaus pabaigoje – chalkolite. Labai populiarūs tapo žalvario amžiuje, kai žalvarinė viela labiau pakluso

gamintojo rankoms. Tokie kuklūs iš žalvarinės vielos pagaminti papuošalai nereikalavo iš gamintojo didelių kvalifikacijų, tačiau būtent jie ėmė formuoti savitą taikomosios dailės sritį, gyvavusią ir tobulėjusią per ilgus šimtmečius, atskleidusią ne tik techninių galimybių, bet ir nuolatos didėjantį dailių amatų meistrų kūrybinį potencialą.

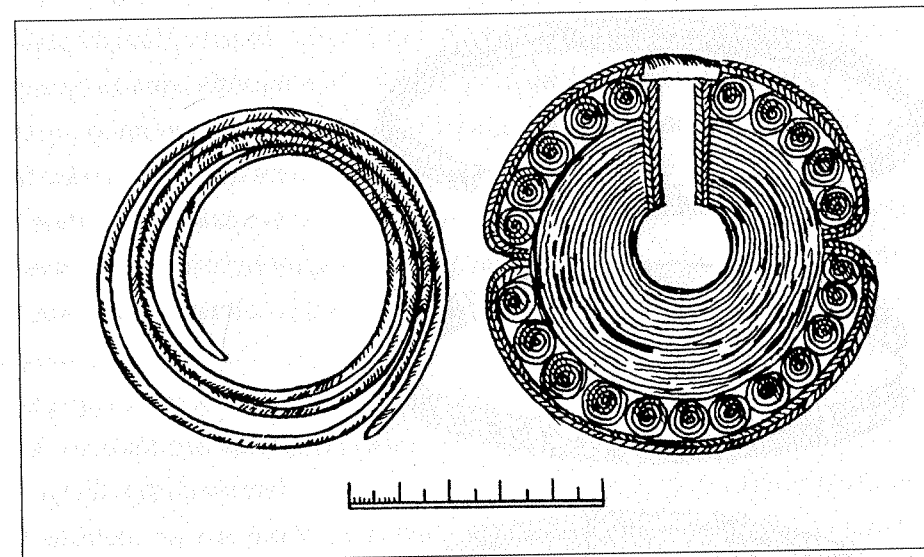
Netrukus įvija tapo svarbiu ne tik taikomosios paskirties papuošalų puošybiniu elementu – ankstyvajame geležies amžiuje (500–0 m. pr. Kr.) ja išraiškingai būdavo puošiamos kepurėlės. Žalvarinė viela tapo pagrindiniu ruošiniu įvairių papuošalų gamyboje. Iš plačiausiai tuo metu gamintų papuošalų minėtini žalvariniai *antsmilkiniai*, *sraiginės kilpinės įvijos*, kartais išradingai puošusios galvos dangą. Šiuo metu jau turime nemažą ištirtų paminklų, kuriuose aptikta šių papuošalų. Nevardysiu visų radimviečių, o aptarsiu vieną konkretų pavyzdį.

Tyrinėtuose Ėgliškių pilkapiuose įvijinių antsmilkinių aptikta net keturiuose griautiniuose kapuose. Čia jie su sraiginėmis įvijomis sudarė savitą galvos dangos puošimo komplektą. Viename pilkapyje (Nr. 3), pačiame pakraštyje, buvo rastas smeigtukas, kurio galvutė sudaryta iš aštuonių žalvarinės vielos apvają su centre iškilusia 0,6 cm sraigele. Ir smeigtuko galvutės forma, ir gamybos technologija yra tapati galvos dangos papuošalams ir visi kartu sudaro savitą to meto papuošalų stilių, kurį suformavo žalvarinės įvijos principas (66 pav.).

66 pav. Ankstyviausi žalvariniai papuošalai: a – antsmilkiniai, b – rekonstrukcijos piešinys. Ėgliškiai (pagal SLDP).

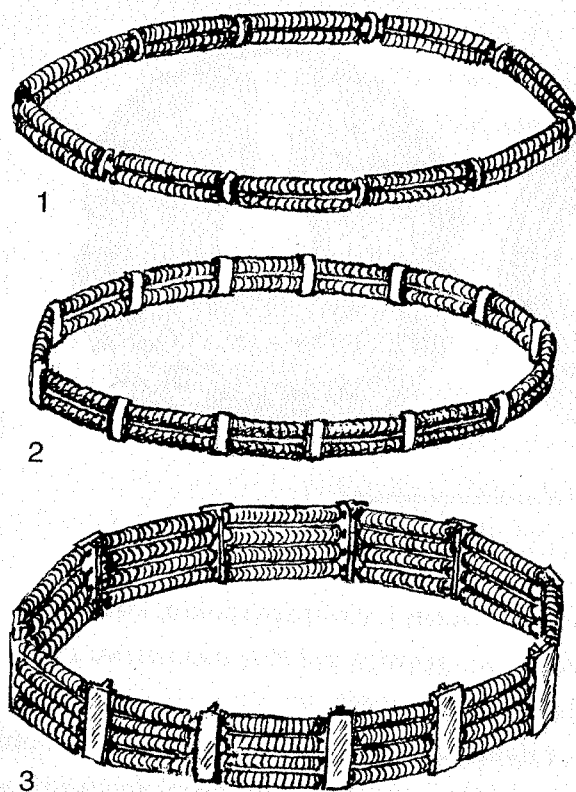
67 pav. Žalvariniai įvijinis ir plokštelinis antsmilkiniai. II a. Sargėnai (pagal SLDP).

Ėgliškiuose rasta ir pačių ankstyviausių įvijinių apyrankių, kurių viena buvusi net 21 apvajos. Abiejų galų apvajos puoštos geometrinėmis rombų ir grupiniais skersinių rantelių motyvais⁵⁹.

Žymūs poslinkiai žalvarinių papuošalų gamyboje pastebimi pirmaisiais amžiais po Kr., archeologų vadinamame senajame geležies amžiuje (kartais dar vadinama romėniškuoju laikotarpiu) (I–IV a.). Čia dar labai ryškios senosios tradicijos. Žalvarinė įvija vis tebebuvo pagrindinis elementas, formuojantis įvairius papuošalus ar jų detales. Konkretus pavyzdys yra plačiai paplitę žalvariniai įvijiniai antsmilkiniai, kurie šiuo metu jau gerokai didesni, skirtingo apvają skaičiaus, apie 10 cm skersmens, paprastai kape randami po vieną abiejose kaukolės pusėse, smilkinių srityje. Būdingiausių ir gausiausių pavyzdžių turime iš Sargėnų kapinyno (dabar Kauno mst. ribose). Kaip stipriai buvo prigijęs įvijos motyvas, rodo ir tas faktas, kad II–III a. pasirodžius naujos formos plokštiniams apgalviams šiuo motyvu puošti antsmilkinių pakraščiai (67 pav.).

Dėl nesudėtingos gamybos įvijiniai papuošalai buvo ne tik vieni iš ankstyviausių, bet ir ilgiausiai mėgstamų mūsų krašto gyventojų. Išmokus vielos traukimo, žalvarinė viela tapo bene pagrindiniu ruošiniu. Traukiama per atitinkamą filjerą, ji buvo gaunama norimo dydžio ir formos: apskrita, trikampio skerspjūvio, briaunota ir t. t. Ir vėlesniais laikais įvijų variantai tapo vienu iš svarbiausių kitus papuošalus formuojančių elementų arba net savarankišku papuošalu. Bene ryškiausias pavyzdys yra baltų genčių atstovių mėgti įvijiniai *apgalviai*, sudaryti iš įvairaus skaičiaus žalvarinės vielos įvijų eilių (nuo 2 iki 5)⁶⁰

68 pav. Įvijiniai apgalviai: 1 – Plinkaigalis, kapas Nr. 311; 2 – Eiguliai, kapas Nr. 40; 3 – Kairėnėliai, kapas Nr. 24 (pagal SLDP).

(68 pav.). Įvijos juose derintos su skiriamosiomis arba jas jungiančiomis plokštelėmis priklausomai nuo pastarųjų dydžio. Dažnai su apgalviais, o kartais be jų moterų kapuose pakaušio srityje randamos *stambios* iki 2 cm skersmens *įvijos* – buvęs savarankiškas moterų šukuosenos akcentas⁶¹.

Apskritai spalvotųjų metalų taikomosios dailės specialistų rankose žalvarinė viela tapdavo neatskiriama, o kartais net lemiamą išraiškingą įvairių papuošalų dalimi. Be jos nebūtų buvusi įmanoma daugelio papuošalų įvairovė. Paimkime kad ir vielų vijimą. Vytinis motyvas aptinkamas antkaklėse, apyrankėse, žieduose ir kt. Iš žalvarinės vielos išlenkti įvairių dydžių žiedai sudarė savitą antsmilkinių tipą (vadinamieji žiedeliniai antsmilkiniai), ypač mėgtą rytinių ir pietrytinių Lietuvos gyventojų.

Galima nurodyti daugybę papuošalų pavyzdžių, kuriuose pagrindinis vaidmuo tekdavo žalvarinei vielai.

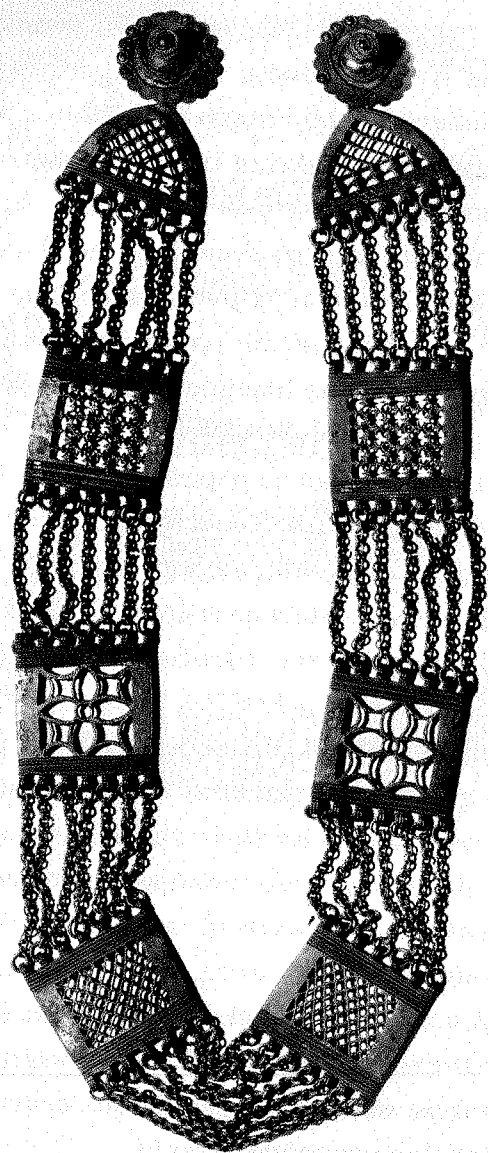
Tačiau jau pirmaisiais amžiais po Kr. šalia žalvarinės vielos papuošalų pasirodo gausūs ir įvairūs spalvotųjų metalų dirbiniai, kurių gamybą lėmė kiti veiksniai. To meto tyrinėtuose kapuose, be tokių utilitarinės paskirties papuošalų kaip segių, smeigtukų, aptinkama grynai puošybinės paskirties radinių – antkaklių, kaklo vėrinių, apyrankių, žiedų ir kitų papuošalų. Viena iš pagrindinių tokio suklestėjimo priežasčių buvo pagyvėjusi prekyba su Romos imperija ir jos provincijomis, iš kur į Lietuvos žemes plaukė spalvotųjų metalų žaliava. Vakarų ir Vidurio Europos kraštų pirklius traukė baltišką gintarą, kuris dideliais kiekiais būdavo išvežamas iš Pabaltijo kraštų mainais už spalvotąjį metalą. Gyvi prekybiniai santykiai užfiksuoti ir rašytiniuose šaltiniuose (Kornelijus Tacitas, Kasiodoras ir kt.). Ši padėtis iš dalies paaiškina tą faktą, kodėl tuo metu Lietuvoje beveik nerandame gintarinių papuošalų. Importuojamas blizgantis spalvotasis metalas nustelbė vietinę tauriąją žaliavą, kuri tapo mainų objektu ir užsienio pirklių buvo labai vertinama. Iš tikrųjų gintarą užgožė importuojamas spalvotasis metalas – žalvaris, alavas, sidabras arba stiklas ir emalis.

Emaliu inkrustuoti žalvariniai papuošalai, spalvotų karolių vėriniai, aukso spalva blizgančios segės, įvairūs kabučiai labai pagyvindavo vienspalvį moterų apdarą, suteikdavo jam puošnumo ir iškilmingumo. Tačiau svarbiausia yra tai, kad palaikomi prekybos ryšiai teigiamai paveikė vietinių žalvarinių papuošalų gamybos procesą. Importuojami dirbiniai neabejotinai atkreipė vietinių meistrų dėmesį. Jie jau išmanė spalvotųjų metalų savybes ir buvo gana gerai pasirengę susipažinti su naujomis technologijomis. Visa tai turėjo didžiulį poveikį vietinei papuošalų gamybai. Pirmiausia buvo išmokta litavimo*, turėjusio bene daugiausia įtakos taikomosios dailės dirbinių iš spalvotųjų metalų raišai. Perpratus litavimo procesą, labai pajavairėjo papuošalų asortimentas. Visų pirma jis buvo panaudotas ašelių užkaboms ir šiaip įvairioms detalėms pritvirtinti prie papuošalo. Neatsitiktinai senajame geležies amžiuje (I–IV a.), ypač jo antroje pusėje, pastebima atsiradus tokių naujų puošybinės elementų kaip įvairios pakabėlės, kabučiai, puošę smeigtukus, antkaklių priešakinę dalį, kepurėlių pakraščius ir kt.

Kalbant apie papuošalų detales reikia paminėti tuo metu plačiai pasirodžiusias žalvarines grandinėles, gamintas iš plonos žalvarinės įvairaus skersmens vielos. Čia vėl išryškėja žalvarinės vielos vaidmuo. Grandinėlės neretai pakeisdavo įvijų funkcijas, bet jos buvo nepalyginti lankstesnės. Jos labai tiko jungiamosioms vėrinių dalims. Iš jų būdavo sudaromos pakabėlės, užbaigtos įvairių formų kabučiais. Kartais tokios grandinėlių eilės, kurių ilgis siekdavęs daugiau kaip metrą, būdavusios prikabinėtos kad ir prie neišraiškingų smeigtukų, užbaigtos įvairių formų kabučiais, suteikdavo papuošalui neįprasto žavesio ir tapdavo pagrindiniu tokio papuošalo akcentu.

Ypač išraiškingos tapo metalinės detalės ažūriniu raštu. Archeologijos literatūroje plačiai tyrinėtoms diržų sagtys su ažūriniais apkalais, pareikšta įvairių nuomonių. O. Almgrenas jas kildina iš Norikumo ar Panonijos, W. Gaerte mano jas buvus gotiškoms. H. Jahnkunas (Jankunas) išplėtė ir parėmė O. Almgreno koncepciją ir nurodė gausias analogijas Padunijos provincijose. Tokios formos pažįstamos ir markomanų kultūroje Čekijoje ir Moravijoje. Prūsijoje tokie papuošalai pasirodė antroje II a. pusėje, t. y. jau vėlyvajame romėniškajame laikotarpyje, tačiau jie skiriasi savo forma ir kiek suschemintu ažūru. Neabejotina, kad Lietuvos meistrai ažūrinį motyvą buvo perėmę iš Rytprūsių ir pritaikę įvairioms pakabėlėms, puošusioms antkaklių priekinę dalį, įvairius vėrinius. Išskirtiniu grožiu pasižymi pastaruosiu

* Plačiau žr. VII skyriaus „Pagrindinės ūkio šakos“ poskyrį „Amatai“ – šios kn. 261–265 p.

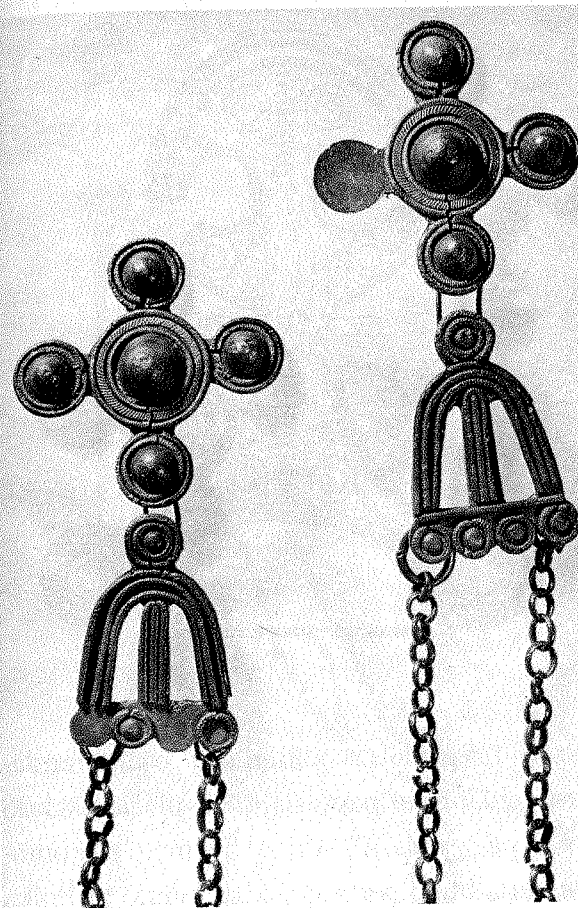
69 pav. Krūtinės papuošalas. Bandužiai, kapas Nr. 74 (pagal SLDP).

metu rastas krūtinės papuošalas Bandužiuose, ka-
pe Nr. 74. Tą papuošalą sudaro du puošnūs
rozetiniai smeigtukai, dengti alavo plokštele,
su tamsiai mėlyno stiklo akute „tutuli“ centre.
Ypač sudėtingos gamybos yra smeigtukus jun-
giantis vėrinys, sudarytas iš skirtingų raštų
ažūrinių keturkampių plokštelių, sujungtų tar-
pusavyje grandinėlių eilėmis. Plokštelių pa-
viršius dengtas alavu, imituojančiu sidabru
(69 pav.) Gaminant tą papuošalą reikėjo dau-
gybės litavimo procesų ir meniško visų detalių
derinimo.

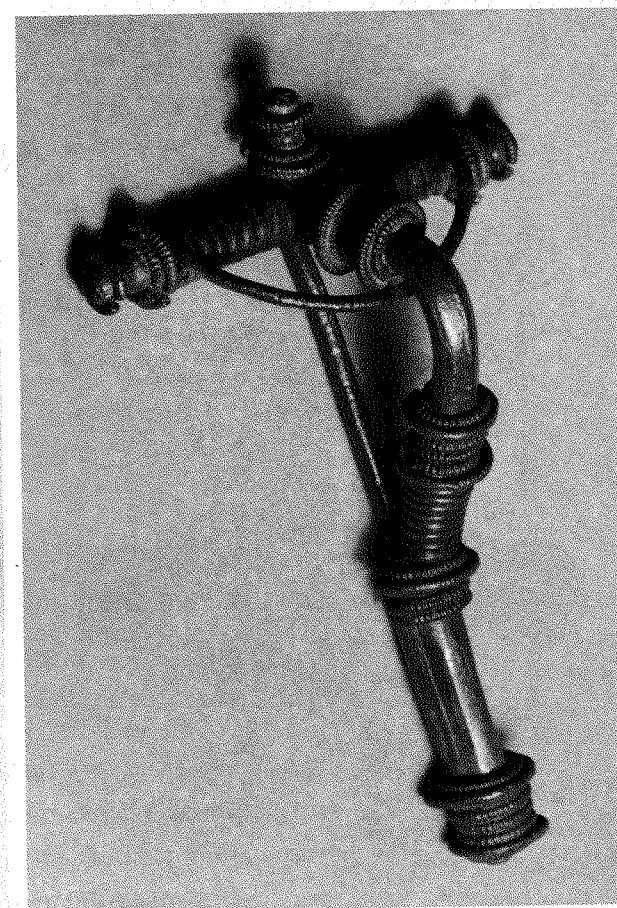
Litavimo perpratimas ir naudojimas iš
pagrindų pakeitė papuošalų gamybą. Taikomo-
sios dailės meistrai papuošalų gamybai jau ga-
lėjo naudoti kelis spalvotuosius metalus, atitin-
kamai juos derinti ir išgauti spalvinį efektą. Be
to, autorius, taikydamas litavimą, papuošalus
galėjo gražinti smulkiuoju dekoru, dengti jų pa-
viršių kūgeliais, spurgeliais, suteikti jam relje-
fiškumo, sukurti metalinių detalių spalvų gamą
(apie tai išsamiau rašoma kitame poskyryje).
Tai ypač išryškėja apskritose tų laikų segėse,
smeigtukų galvutėse, pavyzdžiui, kaip minėta-
me egzemplioriuje iš Bandužių.

Apie I tūkst. vidurį pastebimai pakito
smeigtukų galvučių forma. Ypač mėgti smeig-
tukai plokščiomis įvairių formų galvutėmis, kurios nebūtų buvusios
tokios išraiškingos be dekoru. Pasirodo ankstyvieji smeigtukai kryži-
nėmis galvutėmis, dekoruoti kūgeliais, išgyvenę ilgą raidos kelią, tapę
vienu iš raiškiausių papuošalų visose baltų gentyse (70 pav.). Jų pa-
vyzdys yra Veršvuose, Marvelėje, Šarkuose ir kitose radimvietėse ras-
tieji smeigtukai.

Didelę reikšmę papuošalų gamybai turėjo tuo metu pasirodę
jau gausesni gryno sidabro papuošalai. Tai sidabrinės antkaklės, įvairių
formų lankinės profiliuotos ilgakojės segės, žieduotosios segės, apy-
rankės ir t. t. (71 pav.). Pagrindinės jų susikoncentravimo sritys buvo
Baltijos pajūris, Nemuno delta ir Vidurio Lietuva. Tai paaiškinama tų

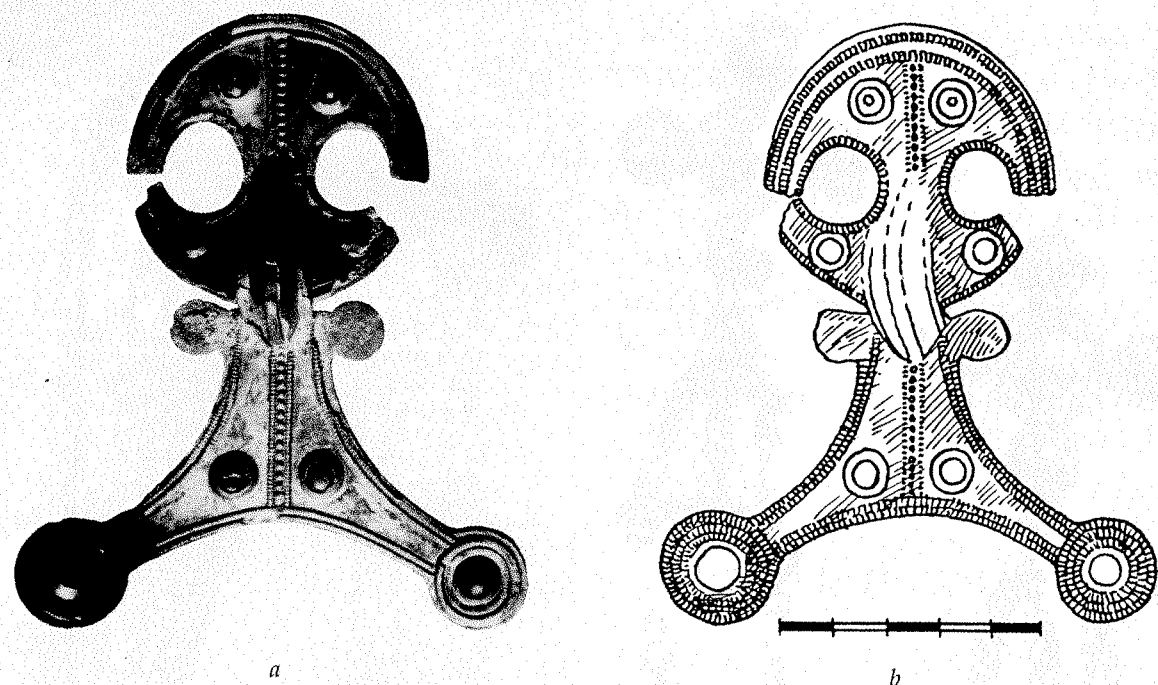
70 pav. Kryžinių smeigtukų pora. V–VI a. Palanga.

71 pav. Žieduotoji segė. Prysmančiai II.

laikų prekybiniu tinklu, kurio svarbiausios arterijos buvusios Vyslos ir
Baltijos jūros keliai. Antra vertus, toks reiškinys yra akivaizdus įrody-
mas, kad to meto bendruomenėje jau būta išsiskiriančių diduomenės
atstovų, galėjusių išgyti tokių brangių papuošalų. Šią mintį patvirtina
keliose vietose jau aptikti vadinamieji „kunigaikščių kapai“. Tie atsto-
vai išsiskirdavo iš bendruomenės ne tik savo ginkluote (kalaviju), bet
ir papuošalais iš tauriųjų metalų.

Nepaisant, kad prasidėjus tautų kilnojimosi laikotarpiui gin-
taro prekybos kelias jau buvo sutrikęs, aiškiai (prūsai) neabejotinai
norėjo atnaujinti jo funkcionavimą. Tai yra užfiksuota ir rašytiniai šal-
tiniai. Ir Kasiodoro redaguotame Teodoriko Didžiojo laiške, kuriame
kalbama apie Italijon atvykusius aisčių pasiuntinius, atvežusius ostgo-
tų karaliui dovanų gintaro, ir Jordano veikale „Apie getų kilmę ir
veiklą“ („Getikoje“) pateikta žinių apie baltus. Iš jų matyti, kad aiškiai
buvo suinteresuoti atnaujinti santykius su gotais. Apskritai ir tuo sun-
kiuoju tautų kilnojimosi laikotarpiu baltai spalvotųjų metalų žaliavos

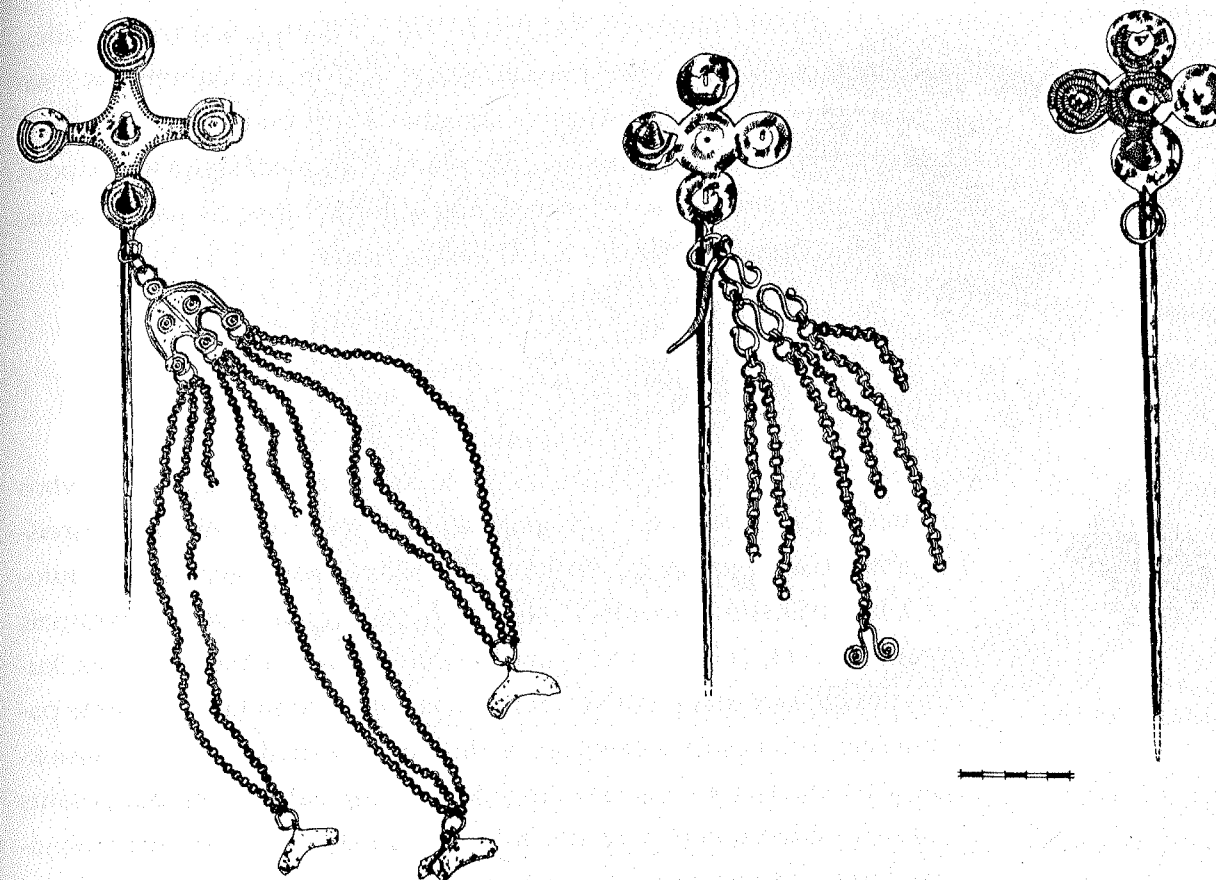
72 pav. Pelėdinė segė:
a – bendras vaizdas, b – re-
konstrukcijos piešinys (pa-
gal W. Gaerte).

nestokojo. Apie tai galima spręsti iš gausių skoningų papuošalų, randamų kapuose. Be pasirodžiusių sidabrinių papuošalų, vis plačiau sklido pasidabruoti papuošalai. Jų ypač pagausėja VII–VIII a. To meto taikomosios dailės meistrai jau gana gerai buvo perpratę sidabravimo techniką lituojant sidabrines plokšteles žalvarinių papuošalų paviršiuje. Sidabravimo dekoras taikytas ne tik papuošalams, bet ir kai kuriems buitinės paskirties dirbiniams (geriamųjų ragų apkaustai, žirgo apranga) ir kt. Vis dažniau puošta dar vienu dekoru elementu – tamsiai mėlyno stiklo akutėmis, kurių derinimas su sidabrines spalvos danga ir spalvų, ir kompozicijos požiūriu suteikdavo papuošalui nepakartojamą efektą. Bene būdingiausias to pavyzdys yra pelėdinės segės (72 pav.).

Tačiau šia technika gaminti papuošalai labiausiai paplito naujajame geležies amžiuje (IX–XII a.). Tada papuošaluose dėl jų dydžio ir plokščių formų atsirado erdvės spalviniam dekorui, kurį meistriškai ir kūrybiškai panaudojo šių gaminių autoriai. Tai – smeigtukai, jų kabučiai, pakabėlių dalys, segės, galvos papuošalai ir kt. (73 pav.). Visiems jiems būdingi tokie dekoratyviniai elementai kaip žalvarinio papuošalo baltos spalvos metalo (sidabro ar alavo) danga, įvairių dydžių kūgeliai, tamsiai mėlyno stiklo akutės, pagyvinančios spalvinę papuošalo gamą bei skaidančios plokštumą*.

Neretai įvairūs elementai taikyti tame pačiame papuošale. Apskritai esama įvairių šių elementų derinių. Kūrinio baigtumą lėmė jau

* Plačiau žr. kitame skyrelyje – šios kn. 214–215 p.

73 pav. Pasidabruoti kryžiniai smeigtukai iš pajūrio kapinytų.

gerai įvaldyta technologija ir ypač darbo preciziškumas. Reikia pasakyti, kad to meto meistrų įgūdžiai jau leido manipuluoti įvairių sudėčių lydiniais, jie žinojo, kokios priemaišos veikia lydinio struktūrą, o pirmiausia – išvaizdą ir spalvą, – tai ypač svarbu papuošalo baigimui. Net tame pačiame dirbinyje derintas skirtingos sudėties sidabras. Kai kurios funkcinės papuošalų dalys gamintos iš prastesnės sudėties lydinio, o išorė dengta geresnės kokybės metalu. Tačiau papuošalo baigtumui naudotos nuo seno pažįstamos nesudėtingos gamybos detalės. Pavyzdžiui, poriniai smeigtukai būdavo sujungiami įvairiai sukomponuotomis grandinėlių eilėmis, kurios tapdavo svarbiausiu viso papuošalo dekoru elementu. Taip pat ir prie pavienių smeigtukų randame puošnių pakabėlių, sudarytų iš gausių grandinėlių eilių, dažniausiai užbaigtų klevo sėklos formos kabučiais. Apskritai visų gyvenimo sričių pažanga, išstobulinta dailiųjų amatų meistrų iš spalvotojo metalo gamybos ir galutinio apdorojimo sudėtinga technologija labai atsiliepė to meto gyventojų naštai. Moterų drabužiai spindėte spindėjo sidabro ir aukso spalvos papuošalais.

Būtent tame laikotarpyje ir tenka ieškoti taikomosios dailės, kuriai naudoti spalvotieji metalai, ištakų. Kiekvienas papuošalas – savitas taikomosios dailės kūrinys, turintis tik jam būdingų savitumų. Iš panaudotų spalvotųjų metalų įvairavimo, kitų medžiagų (stiklo, odos ir kt.) atskirame dirbinyje matyti, kad autoriai turėjo tik sau žinomus gamybos būdus, perduodamus iš kartos į kartą.

2. Papuošalų dekoras

Vienas iš būdingiausių senųjų lietuvių papuošalų gamybos bruožų yra jų dekoras, kuris papuošalui suteikdavo baigtumą, išreikšiantį, be to, ir savitą įprasminimą. Kartais nesudėtingos detalės, autorių kūrybiškai ir sumaniai išreikštos metale, tapdavo nepakartojamais papuošalo akcentais. Didelės svarbos čia turėjo smulkusis dekoras, kuris buvo įmanomas gamintojams igudus jį panaudoti tame pačiame papuošale. Tobulesnės technologijos, didesnio meistriškumo buvo pasiekta ypač naujajame geležies amžiuje. Tuomet žalvarinius papuošalus užgožia sidabruoti ar alavuoti, baltu metalu kloti dirbiniai. Archeologijos literatūroje jie paprastai vadinti „dengti sidabro lapeliu“, „sidabru plakiruoti“ papuošalai ir pan.

Siekiant atskleisti šių papuošalų gamybos procesą, nustatyti spalvotųjų metalų įvairavimą viename dirbinyje, panagrinėti papuošalų dekorą, iškilu reikalas kviestis pagalbon tikslųjų mokslų atstovus*. Tam tikslui buvo atrinkta būdingiausi pavyzdžiai iš įvairių laikotarpių atsižvelgus į šio proceso raidą. Nustatyta, jog skirtingų spalvotųjų metalų panaudojimas dekoravimo tikslui pirmaisiais amžiais po Kr. buvo dar labai retas reiškinys. Tokie papuošalai sudarė nedidelę tuo metu gausių žalvarinių dirbinių dalį. Pirmieji neabejotinai buvo importiniai, patekę kraštan kartu su žalvario žaliava ir paskatinę tolesnę jų gamybą.

Vienas iš ankstyviausių ir ryškių pavyzdžių yra Noruišiuose (Kelmės r.) rasta *apskritinė segė* (74 pav.). Ji buvo iširta minėtu metodu, leidusiu nustatyti, kad ji padaryta iš prastos kokybės sidabro, kurio sudėtyje daug alavo, vario ir cinko priemaišų (Sn – 4,4%, Ag – 41,9%, Cu – 19%, Zn – 20,5%). Segės vidurys dengtas auksine folija (Au ~ 85,2%, Ag – 13,8% ir Cu ~ 1%), kuri buvo prilituota Ag-Sn lydmetaliu. Segė laikoma importine⁶³. Galima nurodyti vieną kitą pavyzdį iš vakarų baltų

* Šios knygos autorės iniciatyva buvo sudaryta darbo grupė pasikvietus pagalbon chemijos mokslų daktarą E. Matulionį ir LII Archeologijos skyriaus laborantą K. Jankauską. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 9-ojo pradžioje buvo atlikti nauji pirmieji darbai naudojant rastrinį elektroninį mikroskopą – mikroanalizatorių JAX-50A. Buvo padaryta daugiau kaip 80 pavyzdžių analizių, kurios leido pažvelgti į smulkiausių dirbinių dalių struktūrą, patį gamybos procesą, ypač sietiną su papuošalo dekoru⁶².

74 pav. Apskritinė sidabrinė paauksuota segė. Noruišiai.

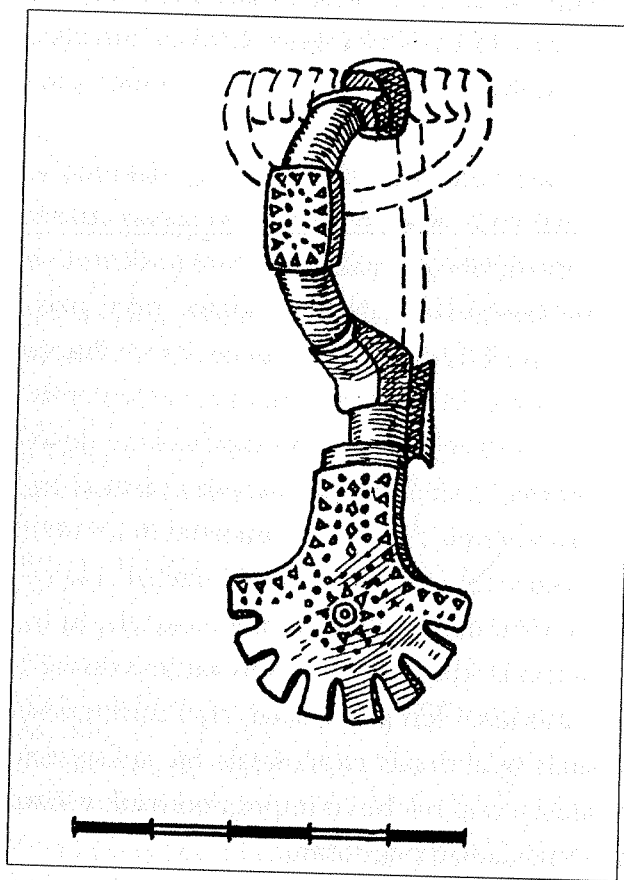
teritorijos, kurioje pirmiausia pasirodė šios rūšies papuošalai. Tai apskritinės segės, kabučiai, dengti sidabro lapeliais, su įkabintomis grandinėlių eilėmis, rasti Žyva Vodos, Osovos vietovėse (Lenkija, Suvalkų aps.), arba net žirgo aprangos dalys, rastos Šveicarijos pilkapiuose, toje pačioje Suvalkų aps.⁶⁴ ir kt.

Sidabro lapelių, kartais vadinamų „plokštelių“, dekoras ir vėlesniais šimtmečiais dar labai retas. Kiek plačiau jis pradėtas taikyti senojo ir vidurinio geležies amžių riboje, ypač plokščiose apskritinėse segėse arba panašios formos smeigtukų galvutėse, kurios būtų neišraiškingos be atitinkamo dekoru. Būdingas jau minėtas Bandužiuose rastas papuošalas – smeigtukas su turtingai dekoruotomis galvutėmis. Bemaž tuo metu atsirado *kryžiniai smeigtukai*, kurių galvutės jau dekoruotos kūgeliais. Jie nešioti poromis, sujungti tarpusavyje dviem ar trimis grandinėlių eilėmis, prikabintomis prie irgi atitinkamai dekoruotų specialių kabučiu. Smeigtukų galvučių dekorą sudarė 5 kūgeliai (4 kryžmų galuose ir 1 centre) ir paviršių dengianti sidabrinė plokštelė. Jų težinomos tik kelios radimvietės, iš kurių svarbiausios būtų: Veršvai⁶⁵, Šarkai⁶⁶ ir Maudžiorai⁶⁷. Tai dar labai reti papuošalai, rasti turtinguose moterų kapuose kartu su kitais sidabriniais papuošalais. Šie ankstyvieji kryžiniai smeigtukai greičiausiai taip pat buvo importuoti ir tik vėliau baltų gentyse tapo vienu iš raiškiausių papuošalų.

I tūkst. viduryje baltų kraštuose pasirodo daug gausiau sidabro papuošalų. Svarbesnės jų susikongravimo sritys Lietuvoje yra Baltijos pajūris, Nemuno delta ir Centrinė Lietuva. Be abejo, tuo metu baltų kraštams didelę reikšmę turėjo Vyslos ir Baltijos jūros prekybos keliai, kuriais į Lietuvą plaukė sidabro žaliava, o kartu su ja patekdavo ir pavienių sidabro dirbinių. Archeologų pastebėta, kad jau nuo pirmųjų amžių po Kr. Nemuno deltos kapinynų radiniai turi nemažą bendrų bruožų su Centrinėje Lietuvoje randamais radiniais⁶⁸. Matyt, šių prekybinių kelių tinkle nemažą vaidmenį vaidino ir Nemunas. Nepaisant to, kad prasidėjus tautų kilnojimuisi gintaro prekybos kelias jau buvo sutrikęs, aiškiai (prūsai) neabejotinai norėjo atnaujinti jo funkcionavimą, apie tai byloja anų laikų rašytiniai šaltiniai⁶⁹.

Patekus gausniam sidabro kiekiui į baltų kraštus, pradeda mas plačiau taikyti papuošalų sidabravimas minėta technika. Ypač patraukia dėmesį vidurinio geležies amžiaus pirmoje pusėje (V–VI a.) vakarų baltų gyventojų Rytprūsių teritorijoje pasirodžiusios *lankinės žvaigždžiakojės segės*, kurių plokščia karpytais pakraščiais kojelė būdavo dengiama sidabro plokštele (75 pav.). Tai vienas iš būdingiausių lan-

75 pav. Žvaigždžiakojė segė. Vidgiriai. Rekonstrukcijos piešinys.

kinių segių tipų, neabejotinai buvęs akstinas formuotis naujam papuošalų dekorui. Dviejų spalvotųjų metalų derinimui reikėjo atitinkamos erdvės, kurią ir sudarė tarsi vėduklės formos kojelė. Šių segių gamybos centru yra laikoma Semba, su kuria Nemuno deltos bei Lietuvos pajūrio gyventojai nuo seno palaikė glaudžius ryšius. Šiuo metu Lietuvoje priskaičiuojama per 30 šio tipo segių. Kai kurios iš jų laikomos Rytprūsių kilmės, kitos neabejotinai pagamintos vietinių meistrų, tačiau matyti Sembos gyventojų įtaka. Tai galima pagrįsti ir tuo faktu, kad Lietuvoje jos lig šiol daugiausia žinomos iš vakarinių rajonų. Dvi šio tipo segės, rastos Vidgiriuose⁷⁰, buvo iširtos minėtu metodu. Paaiškėjo, kad viena iš jų (kapas Nr. 7) buvo dengta prastos kokybės sidabru, kitos šio tipo segės kojelė buvusi dengta aukštos prabos sidabru.

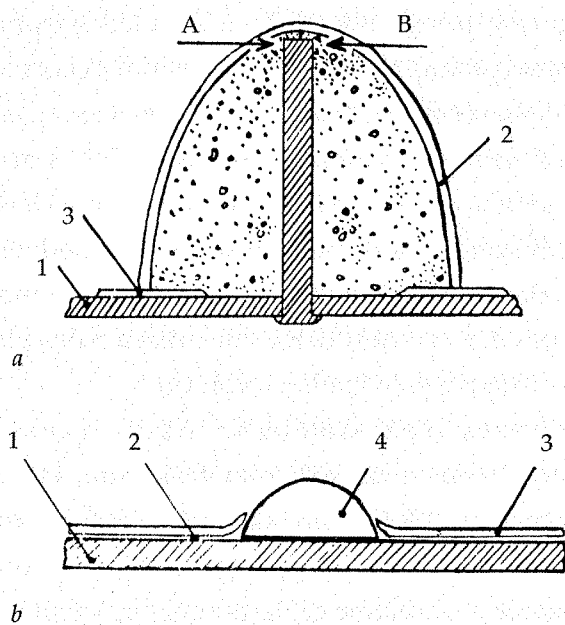
Ir sidabrinių, ir pasidabruotų papuošalų daugiau randama vidurinio geležies amžiaus antroje pusėje (VII–VIII a.). Tam laikotarpiui būdingi daugelis, pasakytume, prabangių papuošalų, įvairiai dekoruotų sidabru. Tai ir lankinės ilgakojės segės, lankinės žieduotosios segės, ir smeigtukai, kabučiai, ir net geriamųjų ragų apkaustai, ir kt. Vis plačiau imamas naudoti dar vienas dekoru elementas – *tamsiai mėlyno stiklo akutės* (žr. 76 b pav.). Būdingiausios yra vadinamosios pelėdinės segės, kuriose įvija būdavo dengiama specialiu skydu atitinkamai modeliuojant segės kojelę (72 pav.). Šios segės tikrai yra vakarų baltų kilmės, daugiausia žinomos iš Rytprūsių ir Lietuvos pajūrio.

Trumpai tariant, pavieniai ir anksčiausiai šia technika gaminti papuošalai, pasirodę vakarų baltų teritorijoje romėniškajame laikotarpyje, gausniam tapo viduriniame geležies amžiuje, plūstelėjus į baltų gyvenamus kraštus didesniam sidabro kiekiui, ypač plačiai išplito vidurinio geležies amžiaus pabaigoje – naujajame geležies amžiuje, kai jie savo masyviomis formomis, ryškiu dekoru užgožė kitus daug kuklesnius to meto žalvarinius papuošalus. Prie jų ir stabtelėsime kiek ilgiau.

Pagrindinė šios rūšies papuošalų paplitimo teritorija Lietuvoje yra Klaipėdos ir Kretingos rajonai. Vokiečių archeologai šiuos papuošalus laikė vienu „Klaipėdos kultūros“ skiriamuoju bruožu⁷¹, tačiau, be pajūrio, jie aptinkami ir toliau į rytus – žemaičių bei pietų žiemgalių teritorijoje, tik čia mažiau būdingos tokios stambios šių papuošalų formos. Pagrindinę tyrinėtų dirbinių grupę sudarė radiniai iš Prysmančių I, Genčių ir Lazdininkų kapinynų (visi Kretingos r.). Tai smeigtukai, kabučiai, segės, galvos papuošalai ir kiti smulkesni dirbiniai. Visiems šiems papuošalams būdingi tokie dekoratyviniai elementai kaip žalvarinio papuošalo baltos spalvos metalo (sidabro ar alavo) danga, įvairių dydžių kugeliai, tamsiai mėlyno stiklo masės akutės.

Daugiausia tirti *smeigtukai, kabučiai ir segės*. Dėl juose esamos gana didelės lygios plokštumos ir jos erdvinio sprendimo šiuose papuošaluose geriausiai išreikšti dekoratyviniai elementai.

Bene ryškiausiai įvairūs dekoratyviniai elementai išreikšti kryžiniuose smeigtukuose bei jų kabučiuose (73 pav.). Pagrindinė dekoratyvinė dalis yra kryžmos pavidalo galvutė. Pačių smeigtuku, tiksliau, jų pagrindo gamyba labai nesudėtinga. Būdavo iškerpama iš kelių milimetrų storio skardos lakšto norimos konfigūracijos detalė, prie kurios prikniedijama adata. Visas meistro juvelyro sumanumas bei meninė išmonė reikėsi dekoruojant galvutę. Tam tikslui būdavo parenkama

76 pav. Kryžinių smeigtukų galvutės paviršiaus puošimo detalių tvirtinimo schemas: a – kugelių (1 – smeigtuko pagrindas, 2 – gaubtelis, 3 – galvutę dengusi plokštelė), b – stiklo akučių.

prie kugelių viršūnės buvo prilituojami, o iš apatinės pusės užplakami bei užkniedijami.

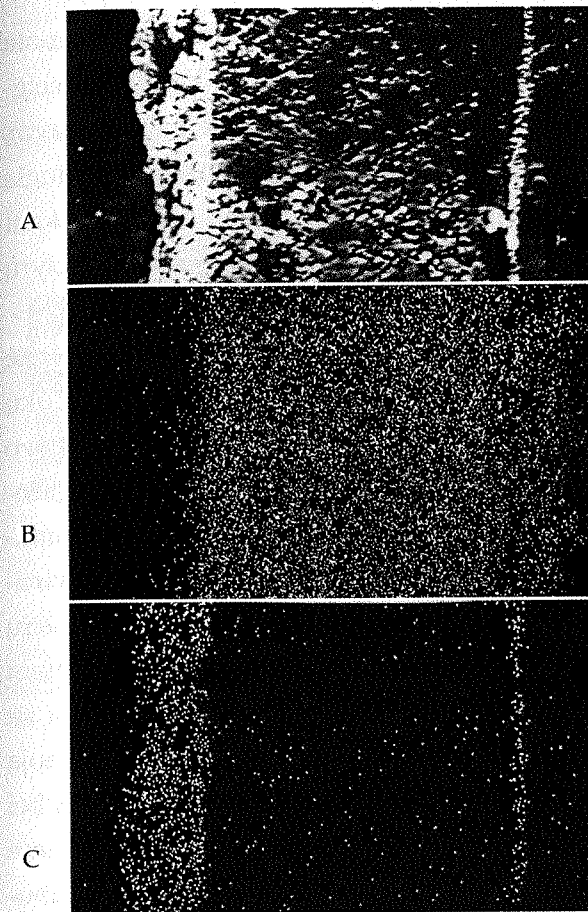
Be galvutės apdailos, prie smeigtukų kabinti įvairių formų kabučiai, taip pat dengti sidabrine, o neretai ir alavine plokštele. Pastaroji spalviniu požiūriu suteikdavo tą patį efektą kaip ir sidabrinė. Ištirtas smeigtukas trikampe galvute iš Pryšmančių I turėjo kabutį, dengtą alavu. Pasirodė, kad kabučiu buvo panaudota varinė plokštelė, kurios abiejose pusėse buvo užfiksuotas alavas. Šio pavyzdžio skersinio pjūvio šlifas buvo padidintas 800 kartų (77 pav.). Apskritai alavas šios rūšies papuošalų dekore vaidino labai svarbų vaidmenį. Apie tai dar kalbėsime. Pirmiausia – tai buvo pagrindinis lydmetalis. Kaip lydmetalis paprastai buvo vartojamas su didesne ar mažesne švino priemaiša. Elementų pasiskirstymą alavo-švino lydmetaliuose geriausiai rodo diagrama (78 pav.). Paprastai vyrauja alavas, švino kiekis labai įvairuoja, tačiau neretai alavas ir daug rečiau švinas vartoti vieni. Alavas vienas arba su nedidele švino priemaiša vartotas tada, kai danga buvo gryno sidabro. Dėl sidabriškai baltos spalvos jis visai nesiskyrė nuo sidabrinės dangos, o tai buvo labai svarbu dirbinio kokybei. Vienas švinas, kaip lydmetalis, vartotas itin retai ir tik labai paslėptomis detalėmis lydyti. Genčių smeigtuko (kapas Nr. 83) tyrimo rezultatai parodė, jog smeigtuko galvutę dengusi sidabro plokštelė buvo lituota alavu, turinčiu labai nedaug priemaišų, o kugeliai prie strypelio – lydmetaliu,

sidabrinė plokštelė, kuri būdavo ornamentuojama metaloplastiniu būdu, pritaikant ją prie galvutės konfiguracijos. Ji paprastai dengė visą galvutės paviršių. Tačiau to nepakako. Trūko dar vieno labai svarbaus elemento – kugelių, suteikiančių plokščiam dirbiniui erdvinį įprasminimą. Kugelių gamyba ir jų tvirtinimo mechanizmas nebuvo sudėtingas, tačiau tam reikėjo specialių įgūdžių. Tai geriausiai matyti pateikiamoje schemoje (76 a pav.). Kugeliai būdavo sulenkiami iš plonos skardos, lenkimo siūlė sulituojama. Galvutėje pragrežiamos 5 skylutės, į jas įkišami strypeliai, kurie laikydavo ne tik kugelius, bet neretai stipriau pritvirtindavo kryžmą prie adatos. Strypeliai

turinčiu nemažą švino priemaišą (jo santykis toje vietoje su alavu 1 : 33).

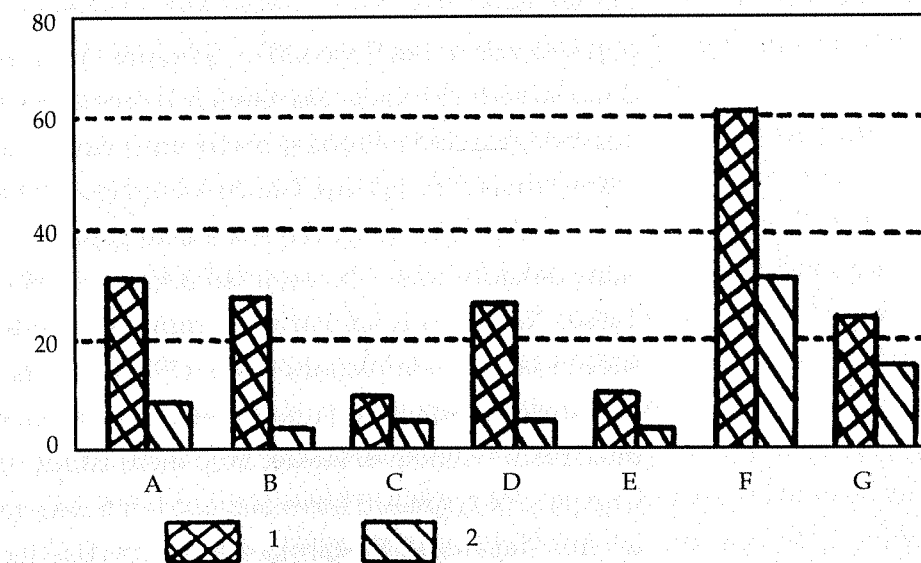
Tiriant papuošalų dangas ir lydmetalių, pažvelgus į sidabrinę plokštelės ir lydmetalių sandūros vietą, aiškiai matyti litavimo būdas. Nuotraukose matomos baltos kreivės – tai atskirų elementų pasiskirstymo nuskaitymo (skenavimo) kelyje atspindys (77 pav.). Kreivių reikšmės iššifruotos prie nuotraukų pridėtose diagramose: kuo aukščiau pašokusi kreivė, tuo daugiau toje vietoje atitinkamo metalo (78 pav.).

Ir tirtųjų smeigtukų gamybos technologija, ir litavimo procesas visuose kituose dirbiniuose analogiškas. Tačiau skiriasi spalvotųjų metalų lydinų sudedamosios dalys. Tai konstatuota žalvariniuose papuošaluose, lydmetalyje bei pačioje dangoje. Pateiksime kelis konkrečius pavyzdžius. Tirtas kryžinis smeigtukas iš Lazdininkų buvo padarytas iš prastos kokybės bronzos,

77 pav. Smeigtuko trikampe galvute iš Pryšmančių I kapo Nr. 67 kabučio skersinio pjūvio vaizdas (A) bei atskirų elementų išsiskirstymas, gautas veikiant atitinkamais rentgeno spinduliais: B – varis, C – alavas.

kurios sudėtyje, be vario, konstatuotas nemažas alavo ir cinko kiekis. Prastos kokybės metalas slėptas po sidabrine danga, kuri taip pat buvo prasto sidabro: jame rasta 12–14% vario bei 2–4% cinko priemaišų. Smeigtuko, rasto Genčiuose (kapas Nr. 76), galvutė klota ornamentuota

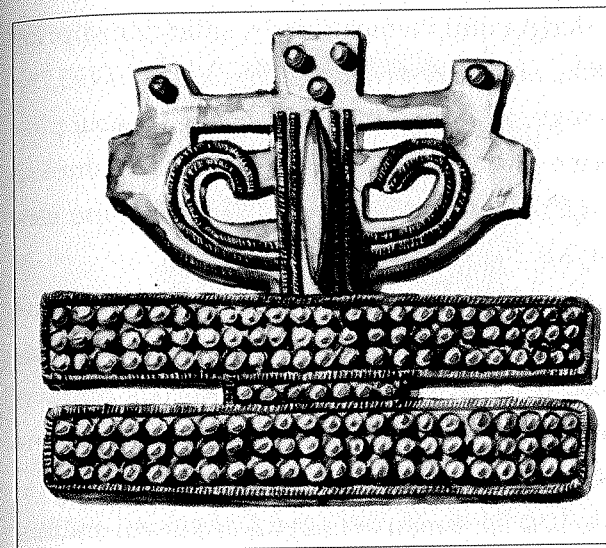
78 pav. Elementų pasiskirstymo alavo-švino lydmetaliuose diagrama: 1 – alavas, 2 – švinas (pagal 7 ištirtų dirbinių lydmetalius).

Smeigtuko, rasto Genčiuose (kapas Nr. 76), galvutė klota ornamentuota žalvarine skardele, tvirtinta alavo-švino lydmetaliu. O kryžinio smeigtuko galvutė iš Pryšmančių buvo dengta alavu (30% metalinio alavo), kuris sudarė sidabrinės dangos įvaizdį ir kartu leido taupyti brangią sidabro žaliavą. Šie pavyzdžiai rodo didžiulį įvairumą parenkant spalvotuosius metalus atskirų papuošalų gamybai ir meistrų juvelyrų galimybes bei sumanumą.

Kryžinių smeigtukų galvučių dekore neretai kūgelius keitė tamsiai mėlyno stiklo akutės, kurios būdavo įtvirtinamos smeigtukų kryžmų galuose ir pačiame centre. Tokių smeigtukų sidabro ar alavo dangos plotas būdavo jau didesnis. Sidabrinė ar alavinė plokštelė, dengianti smeigtuko galvutės paviršiu, šiuo atveju atliko jau dvejopą funkciją: ji puošė smeigtuko galvutę ar kito papuošalo paviršiu ir pritvirtino prie pagrindo stiklo akutę. Ypač plačiai šis dekoras taikytas kabučių plokštelių puošimui. Tai buvo papildoma erdvė visam apibendrintam papuošalo dekorui. Tamsiai mėlyno stiklo akutės subtiliai derinosi su sidabriškai baltu papuošalo paviršiumi suteikdamos papuošalui naują spalvinę gamą. Pasakytina, jog abu dekoru elementai – kūgeliai bei tamsiai mėlynos spalvos akutės labai dažnai aptinkami tame pačiame papuošale. Pavyzdžiui, smeigtuko galvutė puošiamą kūgeliais, o kabučių jungiamosios dalys – plokštelės dažniausiai dekoruotos sidabriškai balta danga ir tamsiai mėlyno stiklo akutėmis (76 b pav.).

Skyrium tirti apskriti kabučiai, randami išimtinai moterų kapuose, dažniausiai yra aptinkami dubens srityje. Manoma, kad jais būdavo puošiami juostų galai. Iširti 3 egzemplioriai: 1 iš Genčių ir 2 iš Lazdininkų. Visi buvo dekoruoti ornamentuotomis sidabrinėmis plokštelėmis ir 5 mėlyno stiklo akutėmis. Visų trijų kabučių metalo lydinio sudėtis skirtinga. Skirtinga ir lydmetalių sudėtis: sidabrinės dangos prie pagrindo lituotos alavo, turinčio nedidelę švino priemaišą, lydmetaliais. Pavyzdžiui, Genčių kabutyje alavo ir švino santykis 14:1.

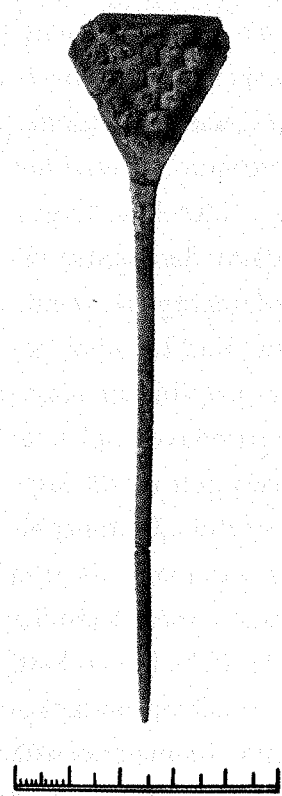
Aptarta smeigtukų ir kabučių gamybos technologija, jų paviršiaus dekoras bene labiausiai išreikštas žalvarinėse plokščiose segėse. Tačiau čia esama ir kai kurių skirtumų. Pagrindinę tirtųjų segių grupę sudaro lankinės laiptelinės segės (79 pav.). Čia susiduriame bene su didžiausia plokštuma, kuriai reikėjo specialaus dekoru, taip pat ir su didžiausiu lydmetalių kiekiu. Šiuo metu iširta 10 tokių segių, iš kurių, kaip parodė tyrimai, 5 buvo alavuotos ir 5 dengtos sidabrinėmis plokštelėmis (lapeliais). Pastarųjų segių gamybos technologija analogiška

79 pav. Lankinės laiptelinės segės rekonstrukcijos piešinys. Pryšmančiai.

aptartiems smeigtukams bei kabučiams. Dekorą, suprantama, lėmė sidabru dengiamas žalvarinės segės pagrindas, jo forma. Čia jau esama savito erdvinio sprendimo. Daug dėmesio kreipta į laiptelius. Lygus laiptelių paviršius būdavo dengiamas sidabrine plokštele, ornamentuota trimis smulkių kūgelių eilėmis. Kad kūgeliai nesubliūktų, jie būdavo pripildomi alavo lydmetaliu, kuris ir tvirtindavo plokštelę prie segės laiptelių. Dekoruoti ne tik laipteliai, bet visas segės paviršius. Įdomi spalvinė gama buvo gauta gaminant šio tipo sege, rastą Genčiuose, kape Nr. 199. Laiptelius dengė minėta technika pagaminta smulkius kūgelius imituojanti iškalta plokštelė, kurios balti atspindžiai ir pilkšvi šešėliai kontrastavo su auksine žalvarinio lankelio spalva, įvijos galus gaubusiais žiedais bei lankelio viršūnėje puošusiu smulkiai ornamentuota sidabrine plokštele ir su įstatytų mėlyno stiklo akučių spindesiu. Tačiau kai kurios šio tipo segės buvo dengiamos alavo plokštelėmis. Išorinis efektas buvo bemaž tapatus. Būdingas pavyzdys gali būti Pryšmančiuose surastos segės, kurių viena buvo dengta sidabrine, kita alavine plokštele. Čia reikia priminti nepaprastai geras alavo savybes. Kalbėjome apie jį kaip apie pagrindinį lydmetalių, bet naujajame geležies amžiuje jis vis dažniau papuošalų dekore pradeda vartoti ir kaip sidabro pakaitalas. Jo plastiškumas, baltumas, žema lydymosi temperatūra, sidabriškai balta spalva – štai tokie pagrindiniai savitumai buvo labai vertinami senųjų meistrų. Ir suprantama, alavas buvęs kur kas pigesnė žaliava už sidabrą.

Nustatyta, jog dengiant šio tipo seges alavu kartais vartota ir kitokia gamybos technologija. Jau esame sake, kad šių segių dekore svarbus yra laiptelių dekoravimas smulkių kūgelių eilėmis. Konstatuota, jog kai kurių segių, ypač alavuotų, kūgeliai formuoti tiesiog segės laiptelių paviršiuje. Pirma jie būdavo atitinkamai iškalinėjami, o paskui tokia segė būdavo paprasčiausiai panardinama į išlydytą alavą ir taip pasiekiamas minimas efektas. Šia technologija buvo pagaminta viena laiptelinė segė, rasta Pavirvytės–Gudų kapinyne, moters kape Nr. 135, datuotina IX–X a. Tame pačiame kape rasta kita masyvi jau vėlyvesnė šio tipo segė, mažai beprimenanti savo pirmtakę. Ji buvo tiesiog iškirpta

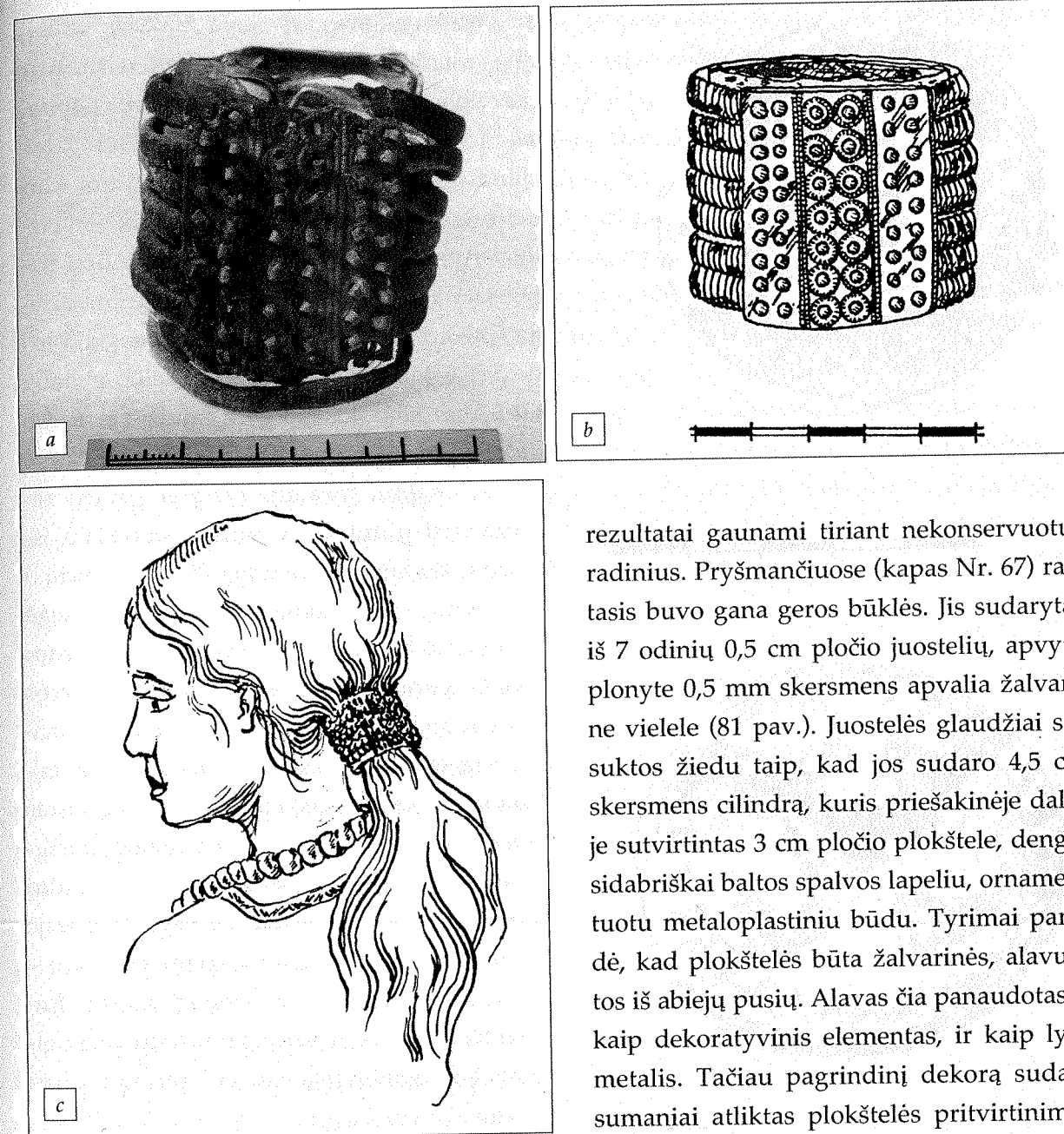
80 pav. Smeigtukas plokščia trikampė galvute. Genčiai.

iš vieno skardos lakšto ir dengta atitinkamos formos sidabrine stipriai šiuo metu suirusia plokštele. Sidabro būta labai geros kokybės (95,7% Ag), tačiau sprendžiant iš segės būklės plokštelė turėjusi būti labai plonytė. Galbūt dėl to sidabrinė danga tvirtinta storu lydmetaliu sluoksniu, kurio sudėtyje būta 61,307% metalinio alavo ir 30,844% švino elementų (alavo ir švino santykis 2:1).

Alavo vaidmuo papuošalų dekore naujajame geležies amžiuje bene ryškiausiai pasireiškė kai kuriuose galvos papuošaluose. Pirmiausia minėtini *smeigtukai plokščia trikampė galvute*, kuriais būdavo susegama galvos danga (80 pav.). Tyrinėjimų metu jie paprastai randami moterų kapuose dešinėje kaukolės pusėje, smilkinio srityje.

Anksčiau manyta, kad tai kuklūs smeigtukai su ažūrinėmis trikampėmis galvutėmis, kuriose kartais priskaičiuojama per 20 apskritų skylučių. Tiesa, pastebėjus skylutėse metalo liekanų, jau buvo bandyta rekonstruoti pirminę smeigtukų išvaizdą, tačiau tik dabar, atlikus jų tyrimus minėta metodika, paaiškėjo ne tik gamybos technologija, bet ir savitas galvos papuošalų dekoras⁷². Buvo ištirti 4 šio tipo smeigtukai: 3 iš Pryšmančių ir 1 iš Genčių kapinynų. Nustatyta, jog skylutės būdavo užpildomos alaviniais kūgeliais. Sidabro gamybos procese nebuvo naudota. Kadangi alavas esant žemai temperatūrai (–13° C) pradeda irti, o esant –33° C pavirsta dulkėmis, paaiškėjo, dėl ko kūgeliai dažniausiai sunykavo ir išlikdavo tik atskirais atvejais. Atskleistas gamybos mechanizmas, kurį būtų galima taip glaustai nusakyti: skylutė, kniedė, kūgelis. Svarbi buvo kniedė, tiksliau, metalas, iš kurio ji buvo pagaminta. Genčių smeigtukų kilputės formos kniedės buvo žalvarinės ir dėl to jos geriau išliko. Geroje pusėje jos buvo dengtos alavo gaubteliu, o blogoje (arba užpakalinėje) jų galai užplakti. Toks dirbinys dar netiko naudoti, nes daugybė užplaktų kniedžių galų plėštų audeklą, i kurį būdavo įsegami smeigtukai. Todėl ir užpakalinė smeigtuko pusė būdavo dengiama alavu, kuriuo kartu buvo priklijuojamos ir kniedės. Alavo liekanos labai gerai matyti rentgeno nuotraukose.

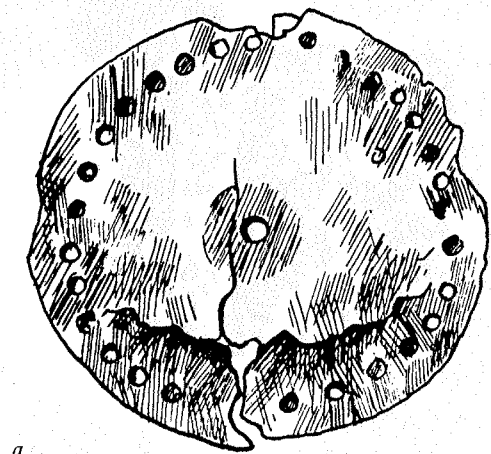
Aptartas smulkių kūgelių dekoras plačiai taikytas galvos papuošaluose. Be minėtų smeigtukų, buvo ištirti keli cilindro formos papuošalai (kitų tyrinėtojų klaidingai laikomi dėžutėmis), randami moterų kapuose pakaušio srityje, kai kurie jau deformuoti, tačiau dabar gana tiksliai rekonstruoti. Šiuo metu tokių radinių yra žinoma iš Palangos, Pryšmančių ir Genčių kapinynų tyrinėjimų. Analizėms buvo paimti 3 pavyzdžiai iš neseniai tirtų pastarųjų dviejų kapinynų. Patikimiausi

81 pav. Cilindro formos galvos papuošalas (a), jo rekonstrukcijos piešinys (b) ir jo nešiojimo būdas (c). Pryšmančiai I.

kilpelių pavidalo kniedės (analogiškos smeigtukų galvutėse išlikusioms kniedėms), ėjusios keturiomis eilėmis po dvi iš abiejų pusių. Plokštelės viduriu išilgai ėjusi kiauraraščių apskritimėlių eilė, kurioje skylučių vietoje buvo išsikišusios tokios pačios kilpučių pavidalo kniedės. Visų šių kniedžių paviršius, kaip parodė pavyzdžio tyrimai, buvo dengtas alavo gaubteliais, kurie galėjo būti gaunami užlašinant ant kiekvienos kniedės lašą metalo ir taip susidarydavo norimi kūgeliai (gaubteliai). Vienu atveju konstatuoti sidabro gaubteliai. Plokštelės

rezultatai gaunami tiriant nekonservuotus radinius. Pryšmančiuose (kapas Nr. 67) rasti buvo gana geros būklės. Jis sudarytas iš 7 odinių 0,5 cm pločio juostelių, apvytų plonytė 0,5 mm skersmens apvalia žalvarine vielele (81 pav.). Juostelės glaudžiai susuktos žiedu taip, kad jos sudaro 4,5 cm skersmens cilindą, kuris priešakinėje dalyje sutvirtintas 3 cm pločio plokštele, dengta sidabriškai baltos spalvos lapeliu, ornamentuotu metaloplastiniu būdu. Tyrimai parodė, kad plokštelės būta žalvarinės, alavuoštos iš abiejų pusių. Alavas čia panaudotas ir kaip dekoratyvinis elementas, ir kaip lydmetalis. Tačiau pagrindinį dekorą sudarė sumaniai atliktas plokštelės pritvirtinimas prie minėtų odinių juostelių. Tai žalvarinės

a

b

82 pav. Plokščia apskritinė segė su skylutėmis (a) ir jos rekonstrukcijos piešinys (b). Prysmančiai I.

pritvirtinimas turėjo dvejopą funkciją: utilitarinę – ji tvirtino odines juosteles, o kartu ir puošybines. Kad būtų išlaikyta apskrita papuošalo forma ir paslėpti kniedžių užplakti galai, cilindro vidus buvo išklotas beržo tošimi, kuri dėl žalvario konservuojančių savybių gerai išliko. Apskritai tyrimai rodo, jog šio tipo papuošalų gamybai naudota labai įvairi medžiaga (žalvaris, alavas, švinas, sidabras, oda) bei detalės – kniedės, kaištukai, kūgeliai ir daug kitų. Visa tai reikalavo gerų igūdžių ir darbo didelio preciziškumo⁷³.

Atlikti dirbinių tyrimai padėjo rekonstruoti pirminę kai kurių papuošalų išvaizdą. Būdingas pavyzdys iš Prysmančių I kapinyno – tirta plokščia apskritinė segė (82 pav.). Ji buvo pagaminta iš vieno skardos lakšto, kurio paviršiuje pastebėta pilkšvos spalvos apnašų, bylojančių apie buvusią dangą. Segės pakraščiais išlikusios skylutės leidžia spėti, kad jos pakraštys buvo papuoštas analogiškais kūgeliais, konstatuotais smeigtukuose trikampė plokščia galvute ir cilindro formos galvos papuošaluose. Segės viduryje nustatyti buvusių aukštų kūgelių pėdsakai – tokių kaip kryžiniuose smeigtukuose. Remiantis tyrimais ir kitų papuošalų analogijomis pamėginta rekonstruoti pirminį segės vaizdą.

Apibendrinant atliktus tyrimus – čia pateikėme tik dalį gautų rezultatų (žr. 77 ir 78 pav.) – pirmiausia į akis krinta tai, jog *papuošalų gamybai, jų baigtumui ir iš dalies dekorui bene svarbiausias buvo alavas*. Nėgana to, labai dažnai jis pakeisdavo sidabrą. Diagramoje matome tikrąjį papuošalų alavo ir sidabro dangos santykį. O papuošaluose, kuriuose buvo taikytas smulkių kūgelių dekoras, alavas beveik išstūmė sidabrą. Matyt, tuo metu labai pakilo sidabro vertė ir dėl to pradėta ieškoti jo pakaitalo. Tam meistrai juvelyrų jau buvo visai pasiruošę. Tyrimai parodė, kad papuošalų gamybai jie naudojo daugelį spalvotųjų metalų.

Taupydami sidabrą, jie ne tik pakeisdavo jį alavu, bet labai dažnai suldydavo sidabrą su kitais spalvotaisiais metalais, ypač variu ir cinku. Neatsitiktinis dalykas, kad atskiruose egzemplioriuose skiriasi dangoms skirto sidabro sudėtis. Meistro juvelyro igūdžiai jau leido laisvai manipuliuoti įvairių sudėčių lydiniais, žinant, kaip kokios priemaišos veikia lydinio struktūrą, o pirmiausia išvaizdą ir spalvą, – tai ypač svarbu galutiniam papuošalo baigimui, jo dekorui. Net tame pačiame dirbinyje derintas skirtingos sudėties sidabras. Pavyzdžiui, kai kurie funkciniai papuošalų elementai būdavo gaminami iš prastesnės sudėties lydinio, o išorėje randame geresnės kokybės sidabrą.

Kiekvienas papuošalas yra savitas taikomojo meno pavyzdys. Nepaisant kai kurių bendrų gamybos bruožų, skyrium kiekvienas turi tik jam būdingų savitumų. Iš panaudotų spalvotųjų metalų įvairavimo dirbinyje matyti, kad atskiri meistrai turėjo tik sau žinomus receptus. Gamyba neabejotinai buvo autorinė, nors autoriai ir lieka mums nežinomi.

Tyrimai aptarti tik vienu aspektu. Sprendžiamų problemų yra kur kas daugiau. Tai ir spalvotųjų metalų šaltinių klausimas, tiesiogiai susijęs su prekyba, tai ir atskirų reiškinių perėmimo klausimas, šių papuošalų tradicijų klausimas. Kodėl pradėti vartoti senajame geležies amžiuje, plačiau viduriniame, o jų gamyba taip gaivališkai atsiskleidė naujajame geležies amžiuje? Problema dar tebesprendžiama.

Šioje vietoje galima būtų atkreipti dėmesį į vieną būdingą detalę. Galbūt tikslinga būtų pažymėti, jog papuošalų dekoras turėjo nevienareikšmišką paskirtį. Pirmiausia – tai meninis sprendimas, noras suteikti papuošalui kuo patrauklesnę išvaizdą. Tačiau kartu šių dirbinių autoriams iškildavo klausimas, kaip papuošalą kuo ilgiau apsaugoti nuo korozijos. Iš apžvalgos matėme, kad gausiausi mūsų protėvių papuošalai visą geležies amžių buvo gaminti iš žalvario, rečiau iš sidabro. Žalvariniai papuošalai, dengdamiesi korozijos produktais, labai greit nustodavo savo pirminio blizgesio, artimo aukso spalvai. Gamyboje pradėjus derinti spalviškai skirtingus kelis metalus bandyta to išvengti. Taigi taikomas dekoras atliko ir apsaugos vaidmenį, ir slėpė kai kurių iš prastesnės žaliavos pagamintų papuošalų paviršių. Apskritai papuošalų gamyboje manipuliavimas keliais spalvotaisiais metalais autoriams atvėrė didžiules galimybes išgauti ne tik išorinį papuošalo žavesį, bet ir kuo ilgiau apsaugoti patrauklų bei subtiliai išreikštą spalvų spektrą.

- ¹ *Kulikauskas P.* Kurmaičių kapinynas // LAP. – V., 1968.
- ² LIŠ. – V., 1955. – T. 1. – P. 22.
- ³ *Kazakevičius V.* Plinkaigalio kapinynas // LA. – V., 1993. – T. 10. – P. 36, pav. 61, 62, 63.
- ⁴ Ten pat. – P. 26–27.
- ⁵ 1969 m. autorės tyrinėjimai.
- ⁶ *Puzinas J.* Naujaisių proistorinių tyrinėjimų duomenys // Senovė. – K., 1938. – T. 4. – P. 213–214.
- ⁷ *Kulikauskas P.* Upytės priešistorinio kapinyno tyrinėjimų duomenys // LA. – V., 1998. – T. 15. – P. 19–46.
- ⁸ *Vaitkunsienė L.* Kaštaunalių plokštinis kapinynas // LA. – V., 1984. – T. 3. – P. 91.
- ⁹ *Merkevičius A.* Sauginių plokštinis kapinynas // LA. – V., 1984. – T. 3. – P. 43.
- ¹⁰ *Vaitkunsienė L.* Pagrybio kapinynas: Monografija // LA. – V., 1995. – T. 13. – P. 71, lent. 7 ir 8.
- ¹¹ *Cabalska M.* Ze studiów nad systemami religijnymi związanymi z obrzędkiem ciałopalnym (próba rekonstrukcji). – [Iš „Wiadomości“ archyvu: Varšuva, 1972. – T. 37. – Šas. 1. – P. 4].
- ¹² *Bezenberger A., Pelsner F.E.* Die Bronzefigur von Schernen // Sitzungsberichte der Altertums Gesellschaft Prussia. – Königsberg (Pr.), 1909. – H. 22. – S. 424, Abb. 223.
- ¹³ *Kulikauskienė R.* Kremacijos paprotys // Mokslas ir gyvenimas. – 1974. – Nr.1. – P. 38–40.
- ¹⁴ *Kulikauskas P.* Kurmaičių kapinynas // LAP. – V., 1968.
- ¹⁵ *Zabiela G.* Laidosena pagoniškoje Lietuvoje // LA. – V., 1998. – T. 15. – P. 352.
- ¹⁶ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuvių tautybės susidarymas // LE. – P. 183–199, pav. 28.
- ¹⁷ *Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A.* LAB. – P. 401; *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuviai IX–XII amžiais. – V., 1970. – P. 38.
- ¹⁸ *Nakaitė L.* Miniatiūrinės X–XIII amžių įkapės Lietuvoje // MADA. – 1964. – T. 2(17). – P. 53–73.
- ¹⁹ LAB. – P. 386, pav. 274.
- ²⁰ *Nakaitė L.* Cit. v. – P. 59–61, pav. 5 ir 7; *Patkauskas S.* Lazdininkų (Kretingos raj.) senkapio tyrinėjimai // ATL, 1976, 1977. – V., 1978. – P. 149.
- ²¹ *Nakaitė L.* Cit. v. – P. 72.
- ²² *Moora H.* Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodalā sabiedrība Latvijas PSR teritorija. – Rīgā, 1952, zim. 36:8.
- ²³ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuvių tautybės ištakos // LE. – P. 153–156.
- ²⁴ *Greimas A. J.* Iš arti ir iš toli. – V., 1991. – P. 76.
- ²⁵ *Michelbertas M.* Prekybiniai ryšiai su Romos imperija // Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai. – V., 1972 (toliau – LGPR). – P. 50–52.
- ²⁶ *Kulikauskas P.* Kurmaičių (Kretingos raj.) plokštinio kapinyno tyrinėjimai // Lietuvos istorijos instituto darbai (toliau – LIID). – V., 1951. – T. 1. – P. 315–365.
- ²⁷ *Kulikauskas P.* Kurmaičių kapinynas // LAP. – P. 48–49.
- ²⁸ *Kulikauskas P.* Kurmaičių (Kretingos raj.) plokštinio kapinyno tyrinėjimai // LIID. – T. 1. – P. 340.
- ²⁹ *Jovaiša E.* Dauglaukio kapinynas // ATL, 1986, 1987. – V., 1988. – P. 75.
- ³⁰ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Dėl kai kurių Pryšmančių I (Kretingos raj.) kapinyno papuošalų gamybos // MADA. – V., 1988. – T. 3(104). – P. 37–51.
- ³¹ 1921 m. V. Nagevičiaus tyrinėjimai, žr. Senovė. – K., 1935. – T. 1.
- ³² *Varnas A.* Griežės kapinyno (Mažeikių raj.) 1981 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. – V., 1984 m. – LII. – F. 981.
- ³³ *Patkauskas S.* Lazdininkų (Kretingos raj.) senkapio tyrinėjimai // ATL, 1976, 1977. – V., 1978. – P. 149.
- ³⁴ *Varnas A.* Gintaro apdirbimas // LMK. – V., 1978. – T. 1. – P. 121.
- ³⁵ *Puzinas J.* Naujaisių proistorinių tyrinėjimų duomenys. – K., 1938. – P. 115–119.
- ³⁶ *Engel C., La Baume W.* Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande. – Königsberg (Pr.), 1937. – S. 143.
- ³⁷ Iki 1976 m. buvo priskaičiuota 60 radimviečių – žr. LAA. – V., 1977. – T. 3. – P. 147.
- ³⁸ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuvos kario žirgas. – V., 1971. – P. 6–7.
- ³⁹ Ten pat. – Pav. 7.
- ⁴⁰ *Tautavičius A.* Taurapilio „kunigaikščio“ kapas // LA. – V., 1981. – T. 2. – P. 35, pav. 39.
- ⁴¹ *Nakaitė L.* Jurgaičių kapinyno VII–VIII a. kapai // MADA. – V., 1972. – T. 4(41). – P. 101–119.

- ⁴² *Puzinas J.* Cit. v. – P. 111–112.
- ⁴³ *Nagevičius V.* Kiti mano prieškariniai tyrinėjimai Žemaičiuose // Senovė. – K., 1935. – P. 70.
- ⁴⁴ *Bertašius M.* Vėlyvojo geležies amžiaus kapai Marvelės kapinyne // ATL, 1992, 1993. – V., 1994. – P. 131.
- ⁴⁵ *Куликаускаене П. К.* Погребения с конями у древних литовцев // С.А. – Москва, 1953. – Т. 17. – С. 211–222; *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuvos kario žirgas. – V., 1971; Lietuvos liaudies menas. – T. 2. Senovės lietuvių papuošalai. Kario ir žirgo apranga. – V., 1966; *Antanavičius J.* Balno kilpos Lietuvoje X–XIV a. // MADA. – V., 1976. – T. 1(54). – P. 69–80; *Navickaitė O.* Veršvų kapinyno laidojimo papročiai // MADA. – V., 1957. – T. 2(3). – P. 153–174; *Tos pačios.* Žirgo apranga Veršvų kapinyne // ILKI. – V., 1958. – T. 1. – P. 83–92.
- ⁴⁶ *Bliujienė A.* Alinkos (Raistinės) pilkapiai // LA. – V., 1992. – T. 8. – P. 119–120.
- ⁴⁷ LAB. – P. 382, pav. 272.
- ⁴⁸ *Varnas A.* Griežės kapinyno tyrinėjimų ataskaita. [Mašinraštis.] – LIIA. – F. 981.
- ⁴⁹ *Vaitkunsienė L.* Žirgų aukos Lietuvoje // LA. – V., 1981. – T. 2. – P. 67, pav. 7:1.
- ⁵⁰ Ten pat. – P. 58–77.
- ⁵¹ *Šimėnas V.* V a. pab. – VI a. pr. laidojimo papročiai Nemuno žemupyje // Iki krikščioniškos Lietuvos kultūra. – V., 1992. – P. 29.
- ⁵² *Šimėnas V.* Pajūrio, Nemuno žemupio ir Vidurio Lietuvos kapinynai I m. e. tūkstantmečio pirmoje pusėje // VLA. – P. 15–17.
- ⁵³ *Vaitkunsienė L.* Vakarų žemaičiai geležies amžiuje: kultūra ir etnosocialinė istorija: Humanitarinių mokslų srities archeologijos krypties habil. daktaro disertacijos tezės. – V., 1993.
- ⁵⁴ *Bertašius M.* Marvelės degintiniai kapai // VLA. – P. 66.
- ⁵⁵ *Mannhardt W.* Letto-Preussische Götterlehre. – Riga, 1936. – P. 142.
- ⁵⁶ *Scriptores rerum prussicarum* (toliau – SRP). – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 113.
- ⁵⁷ Ten pat. – P. 620–621.
- ⁵⁸ *Tautosakos darbai.* – K., 1938. – T. 4. – P. 81–83, 160–161 ir kt.; Ten pat. – K., 1940. – T. 7. – P. 31–33 ir kt.
- ⁵⁹ *Grigalavičienė E.* Ėgliškių pilkapiai // LA. – V., 1979. – T. 1. – P. 5–40, pav. 28; *Volkaitė-Kulikauskienė R.* SLDP. – P. 20, pav. 9, 10.
- ⁶⁰ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* SLDP. – P. 33, pav. 24.
- ⁶¹ Ten pat. – P. 34–35, pav. 25–27.
- ⁶² *Kulikauskienė R., Matulionis E.* Senovės meistrų paslaptys // Mokslas ir gyvenimas. – 1987. – Nr. 10; *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Dėl kai kurių Pryšmančių I (Kretingos raj.) kapinyno papuošalų gamybos // MADA. – 1988. – T. 3(104); *Volkaitė-Kulikauskienė R., Jankauskas K.* Iš senosios lietuvių amatininkystės istorijos: Alavas senuosiuose lietuvių papuošaluose // LA. – V., 1991. – T. 8. – P. 135–170; *Jankauskas K.* Smulkusis papuošalų iš spalvotųjų metalų dekoras // LA. – V., 1992. – T. 9. – P. 151–167.
- ⁶³ *Vaitkunsienė L.* Sidabras senovės Lietuvoje. – V., 1981. – P. 47.
- ⁶⁴ *Okulicz J.* Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. – S. 431–432, rys. 206, 209, 212.
- ⁶⁵ *Kulikauskienė R., Rimantienė R.* Senovės lietuvių papuošalai // Lietuvos liaudies menas. – V., 1958. – Pav. 272, 273.
- ⁶⁶ *Tautavičienė B.* Šarkų plokštinis kapinynas // LA. – 1984. – T. 3. – P. 26, pav. 14:4, 5.
- ⁶⁷ *Valaitka V.* Maudžiorų plokštinis kapinynas // LA. – 1984. – T. 3. – P. 19, pav. 13:7.
- ⁶⁸ *Jovaiša E.* Dauglaukio kapinynas // ATL, 1986, 1987. – V., 1988. – P. 76.
- ⁶⁹ LE. – P. 125–126.
- ⁷⁰ *Šimėnas V.* Vidgirių kapinynas // ATL, 1986, 1987. – V., 1988. – P. 94–96.
- ⁷¹ *Gaerte W.* Urgeschichte Ostpreussens. – Königsberg (Pr.), 1929. – S. 268–269.
- ⁷² *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Nauji duomenys apie Vakarų Lietuvos moterų galvos dangą ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu // MADA. – V., 1964. – T. 2(14). – P. 43, pav. 3.
- ⁷³ *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Dėl kai kurių Pryšmančių I (Kretingos raj.) kapinyno papuošalų gamybos // MADA. – V., 1988. – T. 3(104). – P. 37–51.